

C (73B)

Y-47

ISSN • 0130 • 531X

YAVIT XTEMI

55 1983

Чечен
чогаал
сеткүүлү

55. 1983

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

НОМЕРДЕ

К. Кудажы. Ленин, Саян, Монблан.

*Тоожулар, чечен чугаалар,
шилелер*

А. Даржай. Изиг хүннер. Х. Ойдан-оол. Тайга-таңдының кижилери.

С. Сүрүн-оол. Ол дугайын соонда.

К. Оргу. Адыш тарааның үнези.

Шулүктөр

К. Кудажы. К. Черлиг-оол, В. Серен-оол, М. Өлчей-оол, С. Молдурга. Ш. Куулар, Н. Куулар, С. Куулар.

Сылдысчыгаш

М. Кенин-Лопсан, О. Сувакпит, К. Бижек, Ч. Кара-Күске.

Очулгалар

Елена Андреева.

Шоодуглар, баштактар

В. Монгуш.

Критика болгаш библиография

А. Калзан, В. Орел, Ю. Кюнзегеш.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫН НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

*Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы*

ЛЕНИН, САЯН, МОНБЛАН

Ленин...

Ынчан 1979 чылдың күзү чүве. Саян сыннарының эдектеринге кайгамчыктыг-ла хүннер турган — чылыг, чаагай, каан. Кандыг-бир байырлаллар, чыыштар эрттиреринге онза-ла таарымчалыг үе.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинин баштаар чери «Ленинчи орук-биле чоруур, ленинчи ёзу-биле чурттаар» деп чогаадыкчы конференцияны бистиң чүс чылдың эгезинде В. И. Ленинниң шөлүлгеге турган чери Шушенскоеге ылап-ла ол хүннерде эрттирген чүве. Аңаа Совет Эвилелинин бүгү булуцнарындан болгаш акы-дума демократтыг чурттардан чогаалчылар чыгып келген. Конференцияның ажылын Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары Борис Полевой, Валентин Катаев суглар удуртуп турду. Сөөлгү үеде Красноярск крайның де-вискээринде болуп турар

улуг чаартылгаларның дугайын СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП-ниң Красноярск крайкомунуң секретары П. С. Федирко чугаалап берген.

Ынчан чогаалчылар бөлүк-бөлүк кылдыр үстүп алгаш, Шушенское кавызында ленинчи черлерни улуг сонуургал-биле көргөн бис. Теплоходтарга олурупкаш, бистиң өскөн-төрөөн Улуг-Хемивистиң чалгыгларын өрү хаккаш, Саян-Шушенск ГЭС-тин улуг тудуун магадап көргөн бис. «Коммунизм—ол дээрге Совет эрге-чагыргага бүгү чурттуң электрификациязын катканы-дыр» деп, ленинчи сөстөрнүң ам херек кырында боттанып турарын кижичаагай сеткил-биле бодавас арга чок чораан.

Ол чогаадыкчы конференцияның дээди чадазы болза, Шушенскоего В. И. Ленинге тураскаал комплексти көргенивис болур.

Бистер, совет болгаш даштыкы чогаалчылар, улуг баштыңчынын: «Шушь хемде. Саян эдээнде» деп шүлүк одуруун эгелеп каанын изиг ынакшыл-биле сактып турган бис. Оон соонда Найырал парыгының эжинге чаш хадыларны олурткан бис. Тывадан барган чогаалчылар база бир-бир шетти тарааш, ында аттарывысты бижигилээн бис. Ол ыяштарны ажаар, улгаттыр өстүрер хүлээлгени Шушенское ортумак школазының өөреникчилери база аттарын салгаш, пионержи даалгаларны алганнар. Оон бээр беш чыл чоокшулап турар. Найырал парыгында аныяк хадылар совет болгаш акы-дунмалышкы - демократтыг чурттарнын чогаалчыларының улуг баштыңчыга ханы ынакшылын, өөрүп четтиргенин илередип, Саян эдээниң чымчак салгынының аайы-биле эптиг-ээлдек чайганып турлар боор...

Мээң амы-хууда салым-чолумга улуг аас-кежик таварышкан. Ынчан В. И. Ленинниң шөлүлге эрттиргени Шушенское суурга болган чогаадыкчы конференцияга киришкеш, ол-ла күзүн октябрьда Швейцарияга чеде берген мен. Владимир Ильичиниң чоруп чораан черлерин ынчаар дес-дараалаштыр көөр

аас-кежик кижги бүрүзүнге белен кайын таваржыр, ынчангаш мээң орнумга өске кандыг-даа кижги турган болза, база-ла бижиттине бээр боор деп бодаар мен. Бодум база ол дугайын номчукчуларга чугаала-вайн баар эргем чок деп санап чоруур мен.

Саян...

«Ажылчын ангыны хос-таары дээш демиселдин эвилелин» тургусканы болгаш удуртканы дээш 1897 чылда В. И. Ленинни Сибирьже хаан чазак шөлүпкен. Улуг баштыңчы 1897 чылдың майдан 1900 чылдың эгезинге чедир үени Тываның мырынай чоогунда Минусинск уездинин Шушенское суурунга эрттирген. В. И. Ленинниң эртем-политиктиг болгаш организакчы ажыл-чорудулганы ол чылдарда Сибирьнин революсчу шимчээшкининге канчаар-даа аажок улуг салдарны чедирген. Шөлүлгениң үш чылынын дургузунда Владимир Ильич Сибирьнин ажылчыннарынын, тараачыннарының болгаш дарлаткан биче буурай улустарынын амыдырал-байдалы - биле туюлунга чедир танышкан. Орта В. И. Ленин 30 ажыг ажылды, оон иштинде «Россияда капитализм хөгжүлдези» деп кайгамчык ханы уткалыг номну доос-

кан. «Орус социал-демократтарның сорулгалары» деп теоретиктиг дептерни бижээн, чаа хевирниң марксистичи партиязын тургузарының планын чогааткан.

Бистер, Шушенскоеге эрткен чогаадыкчы конференцияның киржикчилери, Саян эдээнде Ермаковское суурга база чораан бис. Анаа В. И. Ленинниң кады шөлүттүргөн эштери база чурттап турган. Бир катап Владимир Ильич орта чедип келгеш, Н. К. Крупская, Г. М. Кржижановский, П. Н. Лепешинский, В. К. Курнатовский, А. А. Ванеев болгаш өскелер-даа чыылгаш, «экономистерге» аар соугуна берген, «Россияның социал-демократтарының удурланышкыны» деп алдарлыг угуулгаазын бижээн.

Сибирьниң Саян эдээн эң кадыг-дошкун агаар-бойдустуг, эң ырак-узак булуңу дээш, оларның революсчу тура-соруун сыгар дээш, В. И. Ленинни болгаш ооң чоок эштерин Шушенское, Ермаковское, Минусинск ол ынчаар шөлүпкөн турган. Ынчалза-даа баштыңчының турган чери, шүлүкчүнүң чугаалааны ышкаш, «чырык черниң өзээ» апарган.

Ол шагда Саян эдээниң улустары мынчаар чугаалажып турган: «Шуштан дүмбей чер чок. Саян дээр-

ге чер-делегейниң кыдыдыр, Саян ындында чер-даа чок, кижилер-даа чок».

Чок, Саян ындында чер-даа бар, кижилер-даа бар, тодаргайлаарга, тыва улус чурттап турар дээрзин В. И. Ленин билир турган.

Ленин дугайында баштайгы чугааларны тываларга политика талазы-биле шөлүттүргөнчөр, көшкөн орус тараачыннар чедиргеннер. Шушенскоеге В. И. Ленин П. А. Петрова деп тараачын кадайның бажыңыга чурттап турганын билир бис. Сөөлүндө ооң оглу А. С. Петров Тывага кээп чурттай бергеш, улуг баштыңчының дугайын араттарга хөйү-биле чугаалап чораан. Ол тыва дылды арыг билир кижидир. Сөөлүндө ооң иези П. А. Петрова Тывага чедип келгеш, Кызыл чоогунда Серсерлиг суурга чурттап чораан болгаш орта мөчээн. Ынчангаш Тывага улусчу революцияның, хамааты дайынының чылдарында-ла В. И. Ленинниң ады бистин араттарывыска билдингир, эргим болгаш чоок апарган турган. Тыва араттар боттарының дарлакчылар-биле демиселин Ленинниң ады-биле ханы холбап чорааннар. Мооң-на уламындан улуг баштыңчының чырыткылыг үлегери тываларның аас-чогаалын-

да, сөөлүндө барып чечен чогаалында кезээ мөңгөдө артып калган.

В. И. Лениннің тываларның дугайын билер турганында кандыг-даа маргылдаа чок. Тываларның дугайын эң баштай В. И. Ленинге ооң чоок эштериниң бирээзи, политика талазы-биле шөлүттүргөн, якут болгаш тыва улустарының амыдырал-чуртталгазының шинчилекчизи Феликс Яковлевич Кон чугаалаан. 1897 чылдың күзүнүндө Ф. Я. Кон В. И. Ленин-биле Минусинскиге ужурашкаш, шинчилел ажылдары чорудар дээш Тываже чоруур деп турарының дугайын дыңнаткан. Ф. Я. Коннуң бодалын Владимир Ильич изни-биле деткээн. Ол Феликс Яковлевичиниң эгиннерин часкагылааш, өөрүшкү-биле мынча дээн: «Этнография дээрге сээң амыдыралың-дыр! Мен-не Феликс болзумза, дораан-на чоруптар ийик мен».

Сыныш чок революсчу, улуг эртемден, могаг чок шинчилекчи Ф. Я. Кон баштыңчының деткимчези-биле 1902—1903 чылдарда Тывага ийи катап кээп, тыва араттарның амыдырал-чуртталгазын, аас чогаалын шинчилеп көргөн. Ону тыва араттар «Белек-кыс эмчи» деп хүндүлөп адап турганнар. Чүгө дээр-

ге ол оспага удур тарылганы база чорудуп турган. Ол бодунуң Тывага кылган шинчилел ажылының дугайында «50 чыл» деп номну бижээп.

Феликс Яковлевич В. И. Ленин-биле база катап чүглө он чыл эрткен соонда, 1907 чылда, Германияда Штутгарт хоорайга ужурашкан. Ынчан аңаа II Интернационалдың конгресси эрткен. Оон В. И. Ленин биле Ф. Я. Кон чаңгыс поездиге Россияже ээпкеннер. Орук ара «Минус» (Владимир Ильич Минусинскини ыңчаар чаптап адаар турган) дугайын, шөлүлгеге кады турган эштериниң дугайын сагынганнар. Ынчан Тыва дугайын база чугаалажы бергеннер.

В. И. Ленин Феликс Конга мынча деп чугаалаан:

«Силерниң ажылдарынар соонда, силерниң ол материалдарыңарны ажыглавайың, ам чаңгыс-даа эртемден тывалар дугайын бижип шыдавас деп, бирле черде номчаан-дыр мен».

Бо уттундурбас сөстөрүн В. И. Ленинниң чоок эштериниң дугайында 1965 чылда Москвага үнгөн «Ленинчи идеяларның чыры-биле» деп номда Ф. Я. Кон дугайында «Чыдага ден-нээн демир-үжүк» деп чүү-

лүндө Н. Строковский би-
жээн.

Тываның болгаш тыва-
ларның дугайында В. И.
Ленинниң улуг кичээнгейин
херечилээн материалдар
чүгле мооң-биле кызыгаар-
ланмас.

Коммунистиг партияга
болгаш В. И. Ленинге
баштаттыргаш тиилээн Ок-
тябрьның социалистиг Улуг
революциязы тыва улустуң
төөгүзүнге эргилделиг үе-
чада болган. Ылап-ла ооң
түннелинде Тывага база
улусчу революция тиилээн.

Ол хайныышкынныг
чылдарда Моолда болгаш
Тывада национал-хостал-
галыг демиселче онза ки-
чээнгейни РКП (б) ТК
болгаш В. И. Ленин боду
онза кичээнгейни салып
турган. Моолдун, РСФСР-
ниң болгаш Кыдаттың тө-
лээлекчилеринин Тывага
болуп эрткен Чөвүлел ху-
ралының материалдарын
таныжары-биле В. И. Ле-
нинге 1920 чылдың ноябрь
6-да дамчыдып берген тур-
ган. Тывада байдалга ха-
маарыштыр РКП(б) ТК-
ның Сибирь бюрозунуң
болгаш Сибирь ревкомунуң
тургускан айтырыгларын
1920 чылдың ноябрь 5 бол-
гаш 15-тиң хүннеринде
РКП(б) ТК-ның Политбю-
розунуң хуралына чугаа-
лашкан, ооң соонда оларны
1921 чылдың январь 4-те
РКП(б) ТК-ның В. И. Ле-

нинниң даргалааны-биле
эрткен Пленумунга киир-
ген турган.

Мындыг хевир-биле В. И.
Ленинниң ады Тываның
арат чонунга эң үнелиг, эң
чоок, эң ыдык сагызын
апарган.

«Мурнакчы чурттарның
пролетариадының дузазы-
биле чыдып калган чурттар
хөгжүлдениң капиталистиг
үезин оюп эрткеш, совет
тургузугже болгаш сайзы-
ралдың чамдык чадаларын
тавараш коммунизмче
шилчип болурлар» деп өт-
түр сөглээн ленинчи сөстөр
тыва улустуң амыдыралын-
да боттанып турар. Ам ты-
валар Совет Эвилелинин
хөй националдыг акы-дун-
ма, өөр-өнер өг-бүлезинде
кирип алган, сайзырангай
социализмниң ленинчи
идеяларының чырык хере-
линиң адаанда аас-кежик-
тиг чурттап чоруурлар.
Олар бүгү совет улус-биле
кады бодунуң Ада-чурту—
ССРЭ-де коммунистиг нии-
тилелди тургусчуп турар-
лар.

Эрги Сибирь улуг баш-
тыңчыны бодунуң чылыг
куспаанга хүлээп алып
харыы чок турган. Кыдыг-
кызыгаар чок делгем шөл-
дер дүмбей караңгыга шуг-
латкан чыткан, ында
күш-ажылдың кижилери
мөлчүлгениң, бүдүүлүк чо-
руктуң адаанга ондап-остап
турганнар.

Сибирь шөлүлгезинге В. И. Ленин амыдыралдың аң кадыг-бергелерин көргөн. Ол хаанның эрге-чагырганын хоругдалынын адаанга ажылдап, каргыс шагдааларнын үжөп-чиндиш-киннеринге чаңгыс эвес удаа таваржып келген.

Сибирийнң күш-ажылчы бөдүүн кижилериннң чылыг-чымчак сеткили, Саян сынның хадыларлыг эдектериннң арыг-чаагай агаары баштыңчынын угаан-бодалын сергедип, ооң уйгу-чыдын чок ажылдаарынга дузалап турган. Владимир Ильич күчүлүг болгаш чаагай бойдустуг Сибирьге, долу болгаш шапкын суглуг Енисейге, ногаан мөөрүктөрлиг болгаш арыг агаарлыг Саянга кызыгаар чок ынак чораан. «Владимир Ильич соок арыг агаарга селгүүстээринге, дүргөн кылаштаарынга, конькиге маннаарынга, шыдыраалаарынга болгаш аннаарынга ынак кижилер дээрзин Г. М. Кржижановский демдегеп бижээн. Дамчыыр чугаа-биле алырга, Владимир Ильич аннап чорааш, Саян сынның эдээнде Борус деп мөөрүктүң кырынга үнгөн джир. Ам ооң эдээнде Саян-Шушенск ГЭС-ти тудуп турар, а Борустун кырында, шаанда Ильичиннң үнгөн черинде, чаа ту-

дугну эргий көөр шөлчүгешти кылган.

1900 чылдың эгезинде В. И. Ленинннң Сибирьге шөлүттүргениннң сөөлгү хүнү келген. Ол январь 29-туң соок эртени турган. Баштыңчынын Шушенское суур-биле чарлышкыны кончуг чылыг-даа, муңгаранчыг-даа болган. Ырак орукче үнеринге белен шанактыг аъттарнын чанынга Владимир Ильич биле Надежда Константиновнанын чоок өнүктери — тараачыннар, шөлүттүргениер чыгылып келгеннер. Дыка хөй кижилер карактарынын изиг чаштарын чодуп турганнар.

Шанактыг аъттар Ачинскиже углааш, доң оруктап, шыгырадыр кылаштажып үнүпкеннер. Сибирийнң карак четпес делгемнерин, Саянның улуг хар шыпкан мөөрүктерин, Енисейннң ак-ак орбандыларын Владимир Ильич катап-катап көрүп чораан...

Монблан...

Ат-сураглыг Швейцарияда Женева хоорайга барган кижилер бир дугаарында Шильон шивээге танылдаткан Женева хөлдүдаа эвес, эдектеринде кадыр-кадыр дуругларлыг, баштарында карак чылчырыктаар ак меңгилерлиг, арыг харлыг Альпы дагларынын сүүрү — Монбланы магадап көөр. Бо кижилер

ге дораан-на өскөн-төрөөн Саян сыннын ногаан шивилерлиг кожагарлары саяшка кирер.

Женева хоорайның дал ортузунда Молар деп суургада калбак барельер тураскаал бар. Ында Женеваны истеп-сүрдүргөн эр кижике холун сунуп алган аныяк херэежен хевирлиг кылдыр чуруп көргүскен. Шын харын, төөгү-даа билер, хосталга дээш истеп-сүрдүргөн кижилерге Швейцария хоргадаар органы үргүлчү берип келген. Ону Владимир Ильич база ажыглап чораан. В. И. Ленин Швейцарияга үнүпкирип, нитизи-биле чеди чыл хире чурттаан. Ол чараш-чаагай чурт истеп-сүрдүргөн кижилерже холун сунуп турза-даа, олардан каргыс шагдаалар соок болгаш чидиг караан ыратпайн турган. Ындыг бергелерге, кызагдаашкынарга Владимир Ильич доктаамал таваржып келген.

В. И. Ленинниң Швейцарияга эрткен оруун көргүзөргө мындыг: Берн — Цюрих — Женева — Лозанна — Циммервальд — Кинталь... Хоорай бүрүзү, суур бүрүзү — хайнышкынын ленинчи угаан-бодалдың, ажил-херектин төөгүлүг үе-чадазы.

1979 чылдың октябрьда совет чогаалчыларның бир бөлүү Швейцарияга аян-чо-

руун Цюрих хоорайдан эгелээн. Ооң шиник-чаагай кудумчуларынга чоруурунга, баштыңчының кылажының даажы, ооң сыныш чок үнү кижиниң кулаанга дынналып, ооң бодалы каракка көстүп турар ышкаш болур чорду.

Кижилерже «холун сунуп алган турар» Швейцарияның бистин улуг баштыңчывысты канчаар хүлээп алганын борта чугаалаксап тур мен.

1903 чылдың ноябрьда хаанның Россияның полиция чери Женеваның полициязынче В. И. Ульяновту айыылдыг күрүне херектени, кара-бажындадып, Сибирьге шөлүттүрүп чораан кижик деп дыңнаткан турган. Ооң-биле кады ол Ленин деп аттыг болгаш орус революсчуларның аразында эң дуржулгалыг кижик дээрзин медеглээш, оон ажил-чорудулгазынче, харылзааларынче онза кичээнгейни салып, херек апарза, хаанның эрге-чагырга черлеринче доп-дораан дыңнадырын дилээн.

Владимир Ильич биле Надежда Константиновна Швейцарияга акша талазы-биле улуг бергедээшкынерге таваржып турганнар. Ылаңгыя ооң найысылалы Бериден Цюрихке келирде, эвээш эвес акшаны баш удур төлээр ужурлуг турган. Ынча акша оларга

турбаан. В. И. Ленин биле Н. К. Крупскаяның Цюрихке чарыгдалын Фридрих Платтен баштаан швейцар социал-демократтар хүлээнип алган. Швейцар полициянын «Владимир Ульянов-Крупский, чогаалчы, 1870 чылда төрүттүнген, Симбирск, Россия» деп эгелиг херээнде «даштыкы хамаатыны чурттаар кылдыр чөпшээредип алганда, хоорайга кандыг-даа хора чедирттингени илерээр болза, хүлээнип алган кижини (Фридрих Платтен — К. К.) боду чогуур харысалганы долузу-биле хүлээр апаар» деп бижээн. Оон ыңай Цюрихтин полициясында мындыг демделел артып калган: «Ол (В. И. Ульянов — К. К.) кадайы-биле чаңгыс өрээлде чурттап турар, ооң ужурунда ай саында 24 франк акшаны озал чок төлөп турар. Мында Ульянов чогаал ажылы кылып тур».

Бистер В. И. Ленинниң чурттап турганы бажыңны барып көргөн бис. Ийги каътта бичин өрээлдин чаңгыс соңгазы ажык турду. Ында кижилер чурттап турар. Ук бажыңның ханазында бичин тураскаал самбырада орта В. И. Ленин чурттап турган деп бижип каан.

— Бо бажыңны кижини бүрүзү көрүксээр-дир — деп, бистин хелемечивис

тайылбырлады. — Ленин дээрге кижини төрөлгетенин төөгүзүндө эң улуг кижилерниң бирээзи. Ынчангаш ооң чурттап турган черлери кижилерге үнелиг болур ужурлуг.

Цюрихтин соонда В. И. Ленин «Искра» солунну үндүрер дугайында Г. В. Плеханов-биле дугуржулга кылып дээш Женеваже чоруткан. Ынчан анаа Г. В. Плехановтуң «Күш-ажылды хостаары» деп бөлүүнүң кежигүннери чурттап турган.

Женевага В. И. Ленинниң үргүлчү ажылдап турган библиотеканың кирген бис. Ооң стол, сандаллары, эрги номнары, өрээлдери улуг баштыңчынын ажылгырын, шудургузун, кызымаан сагындырып кээр.

Эрги чаданы өрү үнгеш, үш дугаар каътта өрээлге кирип кээрге баштыңчының дугайында номнары, бижиктерни, фоточурктарны делгеп каан чыдар. Ол чылдарда Ленинни номчулгага ынактарнын нийтилелиниң кежигүнүңгө хүлээнип алган дугайында доктаалды база салып каан. Владимир Ильич ол библиотеканың эң сагылга-чурумнуг, эң доктаамал номчукчузу турган. Ында В. И. Ленинниң ажыглап турган номнары ам-даа бар. Чижээ, «1871 чылда Париж

Коммуназының төөгүзү» (автору Лиссагарэ, Париж, 1896), ону ол ийи ай дургузунда өөрөшп келген.

Кожазында шыдыраалаар өрээл бар, орта Владимир Ильич кыска дыштарда ойноп турган.

Библиотека турар бажыңны 1743 чылда туткан, Наполеоннуң үезинде ацаа эрге-чагырга чери турган, 1818 чылда ону ном саңы кылдыр дерээн.

Бо хүннерде библиотекада 250 муң том ном бар. Чаңгыс угда оон 6 номну ап болур. Чүгле библиотеккага номчукчу кылдыр кирип алырының дадывыры кончуг аар — 210 франк. (Швейцарияда анаа ажылчын кижиниң бир айда алыр шалыны ортумаа-биле 200—250 франк). Чүге ындыгыт деп айтырыгга библиотеканың ажылдакчылары мынчаар харылаар болду: «Бисте номчукчулар эвээш, бо эрги бажыңны септээр акша-хөрөнгөвис чок». Шынап-ла, ол хүннерде номчулга залдарының ээн турганын көргөн бис. Аныяк өскөнү ном номчуvas, чүгле телевизор көөр апарган чурт-тур.

В. И. Ленин Швейцарияга турган чылдарында кайгамчык улуг практиктиг болгаш теоретиктиг ажылдарны кылган. Ол оон большевиктер партиязының демиселин удуртуп,

Швейцарияның болгаш Европаның өске-даа чурттарының социал-демократтыг шимчээшкининге идепкейлиг киржип турган. Швейцарияга В. И. Ленинниң «Орус социал-демократтарның сорулгалары» деп Шушенскоеге бижээн ажылы, «Бир базым бурунгаар, ийи базым аткаар», «Демократтыг революцияга социал-демократияның ийи тактиказы» деп номнары парлаттыңгылаан. Орта «Философчу кыдырааштар», «Материализм болгаш эмпириокритицизм», «Империализм — капитализмниң дээди чадазы» болгаш өске-даа улуг номнарын дооскулаан. Эгэртинмес улуг ажылдар-дыр! В. И. Ленин чүгле «Империализм — капитализмниң дээди чадазы» деп номун бижиптерде, немец, француз, англи болгаш орус дылдарда 148 номдан болгаш 232 чүүлден ушта бижилгелерни кылган. 1903 чылдың чазындан ленинчи «Искрапы» Женевега парлап эгелээн.

В. И. Ленин Швейцариядан 1917 чылда чорупкан болгаш революцияның онза харысалгалыг үезинде Россияга эеп келген. Владимир Ильич аъттарының бүдүүзүндө дүне «Швейцар ажылчынарга чарлышкыпның чагаазын» бижээн, ында боль-

шевиктер «Швейцарияның революсчу социал-демократтары-биле чангыс эсеткилдиг ажылдааннар» деп демдеглээш, «эмигрантыларга эш-хуузунуң хамаарылгазы дээш ханызы-биле өөрүп четтиргенин» илтергейлээн.

Швейцар ажылчын шимчээшкининиң көскү ажылдакчыларының бирээзи Фридрих Платтен-биле найыралды Владимир Ильич бүгү назынында тудуп келген. В. И. Лениниң Цюрихке чурттазын дээш хүлээнип ап турган Ф. Платтен сөөлүндө барып Россияга Ильичиниң төрөөн чери Симбирскиге чурттай берген. Ол Россияга «Солидарность» деп эн баштайгы швейцар көдөө ажыл-агый коммуназын үндөзүлээш, ону даргалап, анаа өг-бүлө-биле кады чурттап турган.

Владимир Ильичиниң чырыткылыг тураскаалын Швейцарияның ажылчы чоннары ыдыкты-биле сактып чоруурлар. Баштыңчыга тураскаал самбыраларны Женеваның Дюфур кудумчусунда, Цюрихтинц Шпигельгасс кудумчусунда Улусчу бажында аскаалаан.

Октябрь революциязының улуг баштыңчызы төрөөн черинден чежемейиниң даа коңчак чораш, бодунуң амыдыралга ынак, өө-

рүшкү-маннайлыг, кижилерге бүүрээр, ажык-чаагай, бөдүүн шынарын кезээде ышкынмайн чораан. Ол кедергей сагыш човангыр, чараш-чаагай аажычанныг, бедик культурлуг кижилер дээрзин даштыкы улус безин бадыткаан.

Владимир Ильичиниң Шушенскоеге-даа, Швейцарияга-даа ажыл-амыдыралы-биле таныжар чорук кижиге чүгле солун эвес, харын аас-кежик, улуг өөредиг болур чүве чораан. Ылангыя баштыңчының каяа-даа чораанда, өг-бүлөгө, ажыл-херекке каң дөг сагылга-чурумнуу бүгү салгалдың кижилеринге үлгер болур ужурлуг.

Владимир Ильич эн ундаравас, төнмөс-батпас тывызык кижилер чораан. Ол шынары-биле эш-өөрүнүп сагыш-сеткилин кандыгдаа берге үедө көдүрүп биллир кижилер чораан. Улуг баштыңчы хөгүг баштакка, эки ырга, кайгамчык хөгжүмгө ынак чораан. Улуг ажыл-ишчи Владимир Ильич дыштанып база биллир турган. Ол Швейцарияга Надежда Константиновна-биле, эштери-биле үргүлчү чадаг-тергелиг агаарлап, улуг-хүннерде ыяапла хоорай кыды үнүп турган. Ындыг дыштаныр хүннериниң бирээзиниң дугайын мынчаар бижээн: «Кончуг эки дыштандывыс, арыг-

агаарга, чаш уруглар дег,
таалап турдувус, оон Си-
бирьге аннап чорланым
соонда ышкаш, дыштанып
чыткылаар-дыр мен... Сөөл-
гү үсде кадым эки-дир,
үргүлчү ажилдап тур
мен»...»

Владимир Ильич кү-
женишкенин ажилдан
могай бергенде, Женева
хөлдүң кыдынга селгүүс-
теп, ак харлыг бедиктерден
хереп алган турар Монб-
ланче үр-ле кайгап алган
тургулаар турган. Улуг
баштыңчыга төрөөн хеми
Волганың чалгыглары-даа,
Сибирьниң делгемнери-
даа, Саянның мөөрүктери-
даа, Енисейниң эриктери-
даа сагындырып турган
чадавас...

Ажыл-иштен могай бергеш,
Агаарлаар дээш үнүп келген

Монбланны улуг башкы
Бодал-биле көөр турган.
Саян сынум мөөрүктери
Сагыжынга киргилээн боор.

Кадыг өйдө Ильичини
Хайыралыг көргени дээш,
Саян сынны, орус черни
Сагындырып турганы дээш,
Хуулгаан чараш Монбланга
Курлак чедир сөгүрөөн мен.

Келер чылын — 1984
чылдын октябрьда Тыва-
нын Совет Эвилелинин хөй
националдыг өг-бүлезинге
эки тура-биле каттышка-
пындан бээр 40 чыл ою бо-
лур. Ол интернационалчы
байырлалдын хүннеринде
тыва улус Коммунистиг
партияның болгаш Совет
күрүнениң үндезилекчизи
Владимир Ильич Ленинниң
адын улуг өөрүп четти-
ришкени-биле катап-катап
сактырлар.

Тоожулар, чечен чугаалар, шиилер

Александр ДАРЖАН

ИЗИГ ХҮННЕР

I.

Монгуш Долзат ажык сонга караанда шайлап олура-рын эскерип кааш, арны хейде-ле кыза хона берген. Сак-тырга-ла ону бир-ле кижн сонга өттүр хайгаарап турганзыг болган. Сести-сести дашкаар бакылаан-даа. Кым-даа кө-зүлбээн, чүгле орук кежилдир бажыңның сонгалары чырып турган. Ол сонга пөзүн дуй тыртыпкан. Стол артындан тургаш, эжик аксынга барган, тыныжын кыскалаткаш, кезек дыңнаалап тургулаан: даштын херим аксы човууртаан кижн-даа ышкаш, хатка кыжырадыр дагжаар болган. Дол-зат эжинн тыртыыштай шаап алган.

Мынча хөй чылдарның иштинде чааскаанзыргай амы-дыралга өөренип калган боду ап кээп сактырга, чаңгыс өрээл бажыңның ээн хос деп чүвези кедергей болган. Тараазын кезип алгаш барган, чүгле сарыг хоорзалар арт-кан хову-ла ындыг боор, ээнзиргей, чалгааранчыг. Шала күскээр салгынга шиилээн аар-салам, угдунмас салбактар-лыг арбайны көөрге, сеткилге өөрүнчүү, хөгленчии кедергей ийик. Оң соонда тарааны кестирип кааптарга, хову шөл-шөлү-биле чадагайланын, алгып чоруй баар ышкажыгай. Долзат Араптановнанын оглу өөренип чоруткан ояр-ла, оларның бажыны база-ла чалгааранчыг, хос кеңиргей чү-ве апарган. Эт-сеп бар-даа болза, олар дөмей-ле карак-ты өөртпестээн.

Дашкаар үне маңнап чоруй барыксаазы келген. Аът кулаа көзүлбес караңгыда кайнаар баарыл? Айдың-даа турган дижик, кайыже ыдып бээрил ынчаш?!

Долзат хевин ужулбайн, оруннуң шывыын часпайн-даа чыдып алган. Өрү көрнүп, чаңгыс черже көрүп алгаш, бо-данып чыткаш, удуп калган.

Эртенги хүннүң көзенек өттүр шоңган херелдеринин доозунналчак удазыны Долзаттың арнынга ойнай берген. Оң эриннери билдиртир-билдиртпес шимчеп чыткылаан.

Ол дүжөп чыткан. Ооң дүжүнгө ногаан шык көзүлгөн. Ийи алдын шокар ховаган чечектер баштап, сывыржып, бот-боттарыга дегжи каггылап, чалгышары-биле каккылажып чораан. Ийи аңгы чечекке тарай хонупкан, оон чоорту ховаганнар оол, кыс болуп хуула бергилээн соонда, холдарындан четтинишкеш, шыкты куду алзы далаш чок базып-каннар. Аныяк кыс— Долзат боду болган, а оол— оглу Айдышның адазы Кызыл-оол болган.

Долзат сырбаш кыннып оттуп келген. Ковайып олуруп алган. Бажын туттунгулаан. «Чээрби дөрт чыл эрткенде сагышка уттундурган Кызыл-оол ам кээп дүшке кирип канчаары ол! Мынча үениң иштинде бодавайн келгеш, дүжөп канчаарым ол, ооң арын-шырайын, чугаа-соодун уттупкан болгай мен. Оода чадаарда, оон чуруу безин бар эвес». Оларның аразына чогуум ынакшыл турган бе дээрзин Долзат ам орта сагынмастаан.

Ынчан олар район төвүнгө өөренип турган. Он классты кады дооскан. Долзат Араптановна ол дораан уруглар садынга ажаакчылап ажылдай берген. Кызыл-оол үш ай чолаачылар курузун доозупкаш, ажылдай бергенде шеригже кыйгырты берген. Ийе-ийе, оларның аразына шынап-ла ынакшыл турган-дыр. Олар каш-даа катап кинолаан, каш-даа катап танцылаан. Каш-даа катап хем эринге даңны уткаан. Кызыл-оол чеже-даа катап ооң мага-бодун суйбап, ханылаарын кызыткан, ынчалза-даа Долзат: «Өгленчип алганывыс соонда,.. амдызында моон-биле кызыгаарлан» дээш эринче ошкап каар турган...

Бир-ле кежээ, хүн чаа-ла ашкалак турда, Кызыл-оол машиналыг тутсуп келген. Долзаттын чурттап турган өрээлинге кире сал-ла дораан аңаа ногаан-көк саазын сунган. Ол шериг албанынче келдиришкин болган.

— Хамааты чуртталганың чеди хонуу арткан-дыр, Долзат. Ону шеригниң үш чылының дургузунда уттундурбас сактыышкын кылдыр эрттирерин бодай бердим.

— Уттундурбас кылдыр канчаар эрттирер дээн кижисиң?— деп, Долзат айтырган.

— Ам кады сээң даргаңга баргаш, шөлээ дилеп алып бис.

— Ол канчаарывыс ол?

— Мээң суурумче, ада-иемче баар бис.

— Чүгө?

— Бадыланчып алып бис. Суму секретары мээң даайым чүвө. Ол биске шынзылганы дораан бижип бээр. Маңаа төпке дег бир ай манап чытпас.

— Мен кайнаар-даа барбас мен. Чааскаан шиитпирлей шаап алыр магалыг кижидир сен але. Бадылга чокка мени манап шыдавас деп бодай-дыр сен бе?— деп, Долзат ажына аарак чугаалаан.

— Ынак эвес ышкажың чүл?

— Ол чүү дээрин ол. Ада-иенге баары арай эрте эвес чүве бе? Шеригден келиринге баргай бис, Кызыл— деп, Долзат аяр чугаалаан.

Кызыл-оол хары бербээн. Папирозун ужулгаш, сандайга таакпылап олутуп алган. Долзат база-ла ыт-дааш чок, ооң чанынга сандай алгаш, удур олутуп алган. Кызыл-оол куду көрнүп, ханы бодалче дүлнүп кире берген. Долзат улуг тынгаш, ооң бажын суйбагылап чоруй, ийн чаагындан туткаш, эриннеринче ошкап каан.

— Че, тенеклей! Хаттан үндүр халдып олурар бе? Шериг чоруй баарыңга кымның машиназынга кижидир олурар боор.

— Күжүр Долзатты! Ол болбазыкпа, шагдала ынча дээр!— дээш, Кызыл-оол тура халааш, Долзатты хол бажыңга бичин уругулаштыр көдүргөш, эжик аксынче базыпкан.

— Сал, сал, Кызыл-оол! Мени соора билгендир сен. Анаа суур даштынче үнээл, агаарлаалы дээрим ол-дур.

Хайныгып келген өөрүшкү хенертен дүргөн сөктү хонуп келгени ышкаш, чап кадында-ла өжүп бады баарга, Кызыл-оолдуң холдары чайгаар-ла салдына берген. Долзат аары кончуг тура дүшкөн. Олар удур-дедир көржүп алган турган. Кызыл-оол хая-даа көрүнмейн үнүп чоруй барган. Долзат эжик аксыңга кезек када көжүй берген тургаш, Кызыл-оолдуң машиназының даажыңдан серт кыннып минни хонуп келгеш, дашкаар үнеле халаан. Довурак-доозунну соонга арттырбышаан, кудумчунуң ыт-кужун доюлдурбушаан Кызыл-оолдуң машиназы куду алзы маннап ыңай болган. Машина ээр кудумчуже ажыт киргнжеге чедир Долзат херим ыажыңдан туттунуп алгаш ооң соондан көрүп туруп калган. «Ооң-биле дөмей-ле өгленир болгай мен. Ол канчаарым ол. Чүү хаанның алдын даңгыназы апарган мен. Ооң аалынче бир шагдала дөмей-ле баар чүвени чүге чылзыдып турарым ол. Ам ооң соондан чадаг кижидир сүргөш-даа кайын чедер. Ол-дур, кончуг мелегейни мени. Чоргаарланып, өртек-үнезин улгаттырган. Шериг чоруур кижиниң угаан-бодалыңга үш-үдүрүм, үн-даян бодалдар кирип, сеткил-сагыжын мунгарадып канчаарым ол»— деп,

Долзат иштинде шыжыгып, бодун чектеп шаанга кирип-кирип, бажыңче бажы халагар кире бергеш, орунче калбаш кээп ушкаш, ыглап бадырыпкан...

Ол-ла бүгүнү Долзат бо эртен дүүн чаа болган чүве дег сактып турган. Дүүн кежээ хевин ужулбайн удуп хонганын, шагдагы ол район төвүнге чурттап турган бажыңыңга ыглап чыткаш, удуй хона бергени-биле элдепсинип деней сактып бодагылаан-даа.

Сактыышкыны, шапкып хемниң агымнары дег, ону талыгыр эрткен чылдарның үезинче алгаш бар чораан. Сагыш-сеткилдің оттуушкуну дыка-ла аар-берге болгулаар-дыр ам. Оон аңгыда сактыышкынның агымынче кире бээрге, оон белен-селен уштунары чүден бергедежи бээри, төнчүзүңге чедирбээн шаанда кижиниң угаан-сагыжын эрги туружунга белени-биле катап кирибес. Долзат Араптаңовна шынап-ла сактыышкынның ээргийиштелчек чалгыныга алзыпкаш, эрткен үеже эжиндирип чоруп каан.

Долзат караңгыда бир-ле кижиниң ооң арнынче үрген изиг тыныжындан корга-корга оттуп келген. Ооң баарында улуг-ла кара кижин олурган. Долзат сырбаш дээш, «Авай!»— деп кыпсынчыды кышкыра каапкаш, орундан дораан-на дүже халаан. Ханаже холун суна каапкаш, харалаан, сайгылгаан кыпсыр дөс тывылбаан.

— Мен-дир мен, кортпа!— диге-ле, Кызыл-оол болган.

Долзаттың иштинде бир-ле чүве сөктүп бады барган ышкаш болган соонда, ханага чөлөндир турупкан хирезинде-ле шалаже чылбыртып бадып эгелээн. Балдырлары сирилээр. Долзат улуг тынган. Чаңгыс черге кезек туруп-туруп, көзенектен бакылаан ай чырыныга Кызыл-оолдун арын-шырайын ам-на танып кааш, ооң чанынче чоокшулай кылаштай бергеш, мойнундан так куспактаныпкан. Кызыл-оол ооң холдарын камныы кончуг адыра сопкаш, Долзаттың чажын суйбап чоруй, ооң бажын хөрээнге чыпшыр тудуп алган. Долзат Кызыл-оолдун холдарын мурнукузу дег иткилей бербээн, удурланмаан-даа. Таалалга кезек када алзыпкаш, минни хонуп келгеш, Долзат Кызыл-оолдун карактарын адыжы-биле дуй тудупкан. Кызыл-оол ооң ыяды хона бергенин эскерип кааш, хая көрнү берген. Долзат орун шывын дүргеш, сандай кырынче салып кааш, чоорган иштинче кире халаан. Кызыл-оол база-ла уштуна берген...

Оларның аас-кежи чүгле үш хонук үргүлчүлээн. Артка хонуктарны Кызыл-оол ада-иезинин аалыга эрттирген. Шак ынчалдыр Долзат Кызыл-оолдуң кадайы-даа, душтуу-даа эвес артып калган. Кызыл-оолду шеригже үдепкениниң соонда, бир ай эрткенде Долзат шала чиктиг апарган. Кызыл-оолче бижиринден эпчоксунган, оон чагаалар кээп тургаш, беш ай хире болганының соонда келбестей берген. Келбестей-даа бербээн — хорадап каан чагаа келген. Долзат иштиг артып калганын Кызыл-оолче бижиринден дидинмейн барган, ынчалза-даа оон дугайы аңаа дөмей-ле өске уткалыг кылдыр чеде хона берген.

Кызыл-оолдуң чагаазының эң-не хоранныг одуругларын, олче бодунуң канчаар харыылаанын Долзат Араптаңовна ам-даа утпаан. Чүү дээн ийик моң. Мынча дээн-не болгай.

«Мээң шеригже чоруптарым билек, шыдашпаан чүве дег чаннап эгелээниңни караам-биле көрбээн-даа болзумза, черниң ыраанда-даа болзумза дыннап, билип-ле чор мен. Сен утканда, мен сагынганда болгай-ла. Ол сурас болуп төрүттүнер чүвени меңээ чыпшырзыңза-даа хөңнүң кижидир сен. Дөмей-ле тоовас мен, чоннуң кызы чок эвес, чоон чаштыг, чойган дег сынныг чараш кыстар мээң Чодураамда эндерик деп бил, Долзат. Менче ам чагаа бживе. Мени изиг-ханы ынаам-даа диве, ижиктирип хойгарып алган эриңге-ле эргеленип чор. Мени платыең эдээнден туттуна бээр деп бодадың бе? Ындыг чүве кажан-даа болбас. Ынакшылдың быжыг, хээрээ ырак чорда билдинер дээри дыка-ла шын чүве-дир. Шыны кээрге, бистиң аравыста ынакшыл турган бе, ынчаш? Турбааны ол-дур, оон башка кижидир ошкаарга бужурганмас тургай сен. Бистиң кады эрттиргенивис үслеривис дээрге-ле анаа-ла бир дүш болган чүве-дир деп билип чор мен. Ам дүштү уттуптары чүден белең, ында берге чүве чок. Ынчангаш аравыска чүү-даа турбаан, чүү-даа болбаан деп билер апаар-дыр.

Кады кинолап, бачым эрттирип турар оглуңнуң ады кым ийик? Аңаа байырымны чедир. Моон соңгаар чагаа бживе.
Кызыл-оол».

«Хы, хоранныг-ла чүве-дир. Артында-ла «Шыдашпаан де, бачым эрттирип турар» деп алган. Адаң-на бажы, Кызыл-оол. Сен ышкаш ыт чок, аскыр ытка дөмей чүвөлөргө чашпып сөгүрүүр бе! Артында чер-дээрде-даа чок кижидир»

чогаадып тып алган — кинолап турар оол тып берген мындыг ышкажың чүл!

Ийе, удавас төлдүг болур мен. Ол кымның-даа төлү эвес, чүглө мээң бодумнуң чүрээмниң адаанга боттанып тывылган хензиг кижижигежим-дир. Чарлышкынның чагаазып бижээниң кончуг-ла өй-шаанда болду. Ынчангаш, Кызыл-оол, сээң дугайында хензиг-даа сактыышкын мээң чүрээмге артып калза, болдунар-ла чүвө болза, бижек-биле-даа сивирип кааштар мен. Менээ берген чурууңу дедир чорудуп ор мен, а сээң менээ кээп турган чагааларыңны отче киир кагтылапкан мен. Ам менден алымнаар чүң-даа чок.

Мээң удавас төрүттүнер төлүмнү сурас деп сурадың. Хош чүвө-дир оң, сурас оол суму баштаар деп чугаа дыңнажык сен бе? Иезиниң чаңгыс оглу өзүп келгеш, Тываның ховар дээн оолдарының бирээзи апаар эвеспе. Ынчан канчаар чанпаарыңны мен-не көрейи, бажыңче кирксээн эник ыт дег бир шагда сыыладың халак, Кызыл-оол.

«Платъең эдээнден туттуна бээр деп бодадың бе?» деп че. Сен ышкаш эрлерге платъем эдээн-даа туттурбас мен. Өөдежок чүвелер-биле эдержириниң орунуга чааскаан хостуг чоргаар чорааны-ла ботка дыш-тыр.

Бо мээң сөөлгү чагаам-дыр. Ынчангаш сен харын бодуң менче чагаа бижий бердиң, халак.

Кезээ мөңгөде байырылыг!

Долзат».

Ооң соонда ол Кызыл-оолче чагаа-даа биживээн, Кызыл-оол-даа биживээн, оларның аразында харылзаа ирик чеп дег белени аажок үстүп чаштай берген.

Узун хуусаамыг шөлээже үнгөн дораан, ол кырган-авазының аалынче чорупкан. Кырган-авазын ачазының иези деп билир-даа болза, ол ону авай деп өөренип калган. Долзат ава-ачазының үнү таныыр хамаан чок, арын-шырайын мөлдүк-калдык шала-була бүлүргөй сактыр. Ынчан ол дөрт хар чаа ажып турган. Хем ол чартыында төрөлүп кижиниң аалынче аалдап чорааш, дедир кежиң олура, хемден чайлы бергеш, сугга эндээн деп чүвени соонда улгады бергеш, кырган-авазындан дыңнаан. Ооң сагыжыңга чүглө ава-ачазының өлгөн мага-боттарын кожалаштыр салгылап каан ийи хааржак чаныңга ыт-даажы чиде берген турары

таңмалаттынып артып калган. Оон ыңай улуг кижилернин ооң бажын суйбааш-ла, адыжы-биле карааның чаштарын чодуп турарын сактыр болган. Ада-иезиниң дугайында оон ыңай кандыг-даа чырыткылыг сактымышкын сагыжыңга артаанынга ол боду чүдөн артык хомудаар чораан. Ооң уламындан ол бойдустуң чайгаар болур халаптарындан аажок коргар, аарып-аржывайн, айыыл-халаптан качыгдап мөчөөн кижилерни аажок хомудап, кээргээр...

2.

Долзат шөлээ акшазы ап чорааш, совхоз төвүндөн чаа келген. Ажылчың комитеди Чедерже дыштанып, эмнедир путевка саналдаарга албаан: оглунуң дыштанып келир үе-зи чедип келген. Шөлээзинде оглунга эки аыш-чем хайындырып берип, бажыңыңга олурап бодаан. Ооң сагыжыңга оглу чаактары соолбурарып киргилей берген, арган шиш куу чүве келир ышкаш болган.

Огурецтер чемишчидер дээш эргин кырынга сугга дагаа өдээ хоюдуп олурда, Карамаа почтачы херим ажылдыр ону кыйгыра берген:

— Долзат угбай, солуннарыңар ап алыңар. Чагаа база келген-дир.

Долзат чүстериң кызырадыр тургаш, шала аскаңгырлавышаан, чеде берген. Сөөлгү ийн чылда ооң чүстери аарыыр апарган, бүргег хүннерде суг ыстап-шылаары мырыңай кедерей бээр апарган. Он ажыг чыл иштинде шык хаван кажаазыңга ажылдап келгеш, өл-соокка алзыпканы ол ыйнаан. Чазын мырыңай салааларының чүстери чоржайып ышкаш, адыштанмас турган. Бир ай хире эмчиге чыткаш, үнүп келген. Эмнеп турган эмчизи, ажылыңар солуур болзуңарза, эки-дир дээн. Тускай эртем чок кижиге арыг, силиг, стол артыңга олурап ажылды барып-барып көдээ суурдан кайын тывар деп. Хаван ажаарга ажыгы база аажок, айда чүс сезен, чамдыкта кил немээни дээш немелде акша алырга, ийн чүс оранчок ажа бээр. Аңаа чангыс бодунга хөй акшамың-даа херээ чок, өөренип турар оглунуң хырны тодуг, экти бүдүн чорза, боду ажырбас. Ол боду бир шагда он класс дооскан-даа болза, оон ыңай өөредилгезин уламчылап шыдаваан, ынчангаш ооң бодунуң чедип албаан дээди эртемниң оглу чедип алыр ужурлуг. Бо шагда эртем чок кижиге согур кижиден дора.

Долзат солуннарың колдуунга кыза шаап алгаш, оглунуң чагаазының хавын боду-даа эскербейн, эргеледип час-

сыткан чүве дег суйбагылааш, думчуунга чедирип, оон ог-
лунуң чүгле бодунга билдингир чыдын билип каан чүве дег
чыттагылаан. Оон катап кээп эргин кырынга олуруп алгач,
оглунуң чагаазын чазып номчуй берген:

«Экии, авай!

Кандыг олур сен? Аал-чуртувуста онза-солун чүү туруп
тур? Мен-даа өөредилгем эки доостум, ам чүгле чангыс чыл
артканы ол-дур.

Авай, кышкы дыштанылгам үезинде сеңээ чугаалаарын-
дан дидинмээн кижин мен. Таныштыг апардым. Ооң адын
Аратмаа дээр, Тес-Хем чурттуг. Боду кончуг эки, томаан-
ныг, карактары оожум, хоюг. Кызылдың «Саян» садында
кассирлеп турар. Ол сени көргөн кижин, авай.

Кышын республиканың мурнакчылар хуралына чордун
чоп. «Саян» универмагтын үстүкү каңдында платъелер сал-
бырындан платъе садып алдывыс ийин. Аратмаа ооң кас-
сазында олуруп турар. Ооң-биле санажып алгаш, пөстөр
талазынче кылаштап чоруй баар араңда, сени авам ол-дур
деп, аңаа айтып берген болгай мен.

Ам бистер ооң авазы сугга четкеш, кээривис ол-дур,
авай. Буруудатпайн көр, баштай сеңээ чедер ужурлуг улус-
тур бис ийин. Аратмааның авазы шала аарыксап турар.

Бо чайын ынаар кады баарын сенден дилээр кижин-дир
мен. Айтырып бер дээрим ол-дур ийин.

Ужурашкыже байырлыг, авай! Каш хонгаш, июль 10-да
Аратмаа-биле чеде бээр бис. Мана, авай. Самагалдайже
чорууруvus даарта.

Сээң оглуң Айдың. Июль 5-тиң хуну.

Долзат оглунуң чагаазын аткаар салыпкаш, анаа хейде
хөлзей берген. Чоокка чедир-ле аргажок чаш деп чораан
чаңгыс чассыг оглу ам улуг ашак болу бергени ол-дур.
«Мээң оглумну аал-чуртунче эдертип бар чыдарын бодаар-
га, черле эрес шоваа хире уруг-ла-дыр. Өгленири шала-ла
эрте эвес чүве ирги бе, оглум? Беш хонгаш келир уруглар-
дыр. Аалга кээри анаа-ла ыйнаан. Айтырып бээри харын
берге херек болгу дег. Ол черниң улузу аттыг эрги чурум
сагыыр улус дивежикпе, оозу-ла берге-дир. Канчаар кончуг
чоор?»— деп, Долзат Араптановна ажаанзырап боданып
олурда, херим ажыр кожазы Долчуң кадай ону кыйгыра
берген.

— Ой, уруг, чоп муңгаргай олурарың ол?

— А, сен сен бе, угбай. Херим ажыр алгырып турбайн,
бээр кирил кел.

Удаваанда Долчуң кадай кирип келгеш, Долзаттың чанынга кээп олуруп алган. Кочалда хоюдугже элдепсинип көргөн.

— Бо чүү боор, уруг? Хаван чеми бе?— деп айтырган.

— Дагаа өдээ ышкажыл?

— О, эжен-не бо. Бо уругнуң тыппазы-ла чок ийин. Ыт-хаванның чивес чүвези бар эвес. Уваа элдеп, амытан бол-дур ийин, мал бе дээрге мал эвес, мал эвес дээрге малзыг. Бо улус хаван тудуп эгелээнден бээр үр-ле болду. Мынчага чедир ооң эьдин чип чадап каан көшкүн-дүр мен — дээш, Долчуң кадай таакпылай берген.

— Өгүүрзе суггарарым ол-дур ийин. Дагаа өдээ-биле чемгерерге ооң өзүүчелн кедергей боор чүве деп дыңнааш, ыпчап олурарым ол ышкажыл, угбай. Маңаа олур, чадыр-га барың, шай тип калыйн. Сээң-биле сүмележир, дон на-рын херек бар, кадай — дээш, Долума чадырже чорупкан.

Одун салып кааш, Долзат дедир чедип келген.

— Бо оолдан чагаа келди. Уруг эдертп эккээр деп барган-дыр. Айтырып бер деп бижип каап-тыр, угбакым — деп, Долзат чугаалаан.

Долчуң кадай ооң арнынче сонургал долган каракта-ры-биле көргөн. Долчуң кадай ийи чыл улаштыр ийи оглун өглээн, ол талазы-биле элээн мергежний берген. Ооң кара-тары кыптыгып олурган, Долзат ам чүнү чугаалаар ирги дээнзиг, ооң арнынче кайгап алгаш олурган.

— Сээң Дандарыңның кадай алган черинден уруг-дур, угбай. Ол чер улузу эрги чаңчыл сагыр улус джик. Чүнү канчалдыңар, угбам?

— Чүнү канчап канчаар боор, уруг. Бо ашак-биле ужа-төш дүлүп алгаш, арага-дарылыг чеде-ле бержик бис. Ой, шынап, уруг, бо кижиниң Кызылда дуңмазы уруг моол торгу чорудупкан чүве, уругнуң незинге ону кадак кылдыр сунчук мен. Ол-бо төреливис бар, бо даайыңга, бо күүйүң-ге, угба-честезинге барыңар дээш хөлчок болбазыкпа. Ха-рын мен аас-дылдыг угбаң болгаш, ырак черден келген улус бис, кудагайлар, аалда ажыл-хожул база бар болгай, ол арткан кудагайларны маңаа чаңгыс черге бөлүпсе кан-дыг чүвөл деп чыткаш, аайга кирип алган болбазык мен бе.

— Аар-ла чүьктүг чоруткан дээр чоржук силерни, угбай?

— Ийи бүдүн хой эьди, ийи хааржак арага мөлдүк-калдык четкен болбазыкпе. Бир-ле куда эрттирген чүве-биле дөмей болган, дуңмакым. Дандар хөөкүйде чолаачы-дан башка эртем бар эвес. Уругнуң иези шала хөөн чок

болчук, дээдн эртемниг уруум берип тур мен, силсрнин багай эртем-союл чок оглунарга дээр сагыштыг де. Уруглар боттары тыпчып алганда, незн мен дээш ол хөөкүй канчаар ийик. Керниц база өөренип турар-дыр бе, уруг?

— Чок, Кызылдың улуг садында кассир чүве-дир. Мен силер дег демниг эвес мен. Та канчаар кижн ийик мен — деп, Долзат чөгенип чугаалаан.— Ой, угбам шай ажа хөөрей бердн ышкаш, хөнекке кудуп эккэйн. Серинн бажыңче кирип көрөм — дээш, чадырже чүгүрүпкен...

Кадайлар столдун ол-бо талазында удур-дедир көржүпкен, кезек-када ыт-дааш чок шайлап олурганнар. Өрээл иштинде ыржым дүшкен, сээктиң сонга шилинде ыгайнып ужуп турары илден дынналып турган. Чайның изиг айы дүшкени ол, даштын изин мырынай кедергей, мында бажын иштинде от салбайн турар хирезинде безин ышкам, дунааргай ышкаш сагындырып турган.

— Хову мырынай саргарып, өрттенип бар чыдар чорду ийин, уруг. Ам бо чылын база өөделиг чүве көрбезивис олур. Тараа сывынга-ла кадып каар деп барып-тыр. Суггатыг шөлдерден хензиг чүве алза алыр боор деп олур ийин, демги ашак. Агаарның шыгы чокта хоржок чүве ышкажыл. Чыс чокта кижн-даа, мал-даа бергедээр. Сээң хаваннарын мырынай ат болур, чер оыттуг мал эвес, тараа, оодурба чыр чүве ышкажыл. Чыл берге болза, силсрнин хаван фрмазын шуут хаар деп турар деп чугаа дыннадым ийин, Долзат, шын бе ол?— деп, Долчуң кадай айтырган.

— Ол анаа дамчыр чугаа-дыр. Ындыг чүве кайын тура. Хаван — немелде эт ышкажыл. Совхозтуң эт планыга элээн киржилгелиг болдур ийин. Чүгле төрүүр хаванарны арттырар боор. Артканнарын күрүнеге дужаар — деп Долзат чугаалааш, уламчылаан.— Шынап-ла бо чылын база берге-ле болур боор. Саян ындындан саванназа хөңү-ле. Совхоз төвүнге чордум, ында даргалар өреге бүрзүнге снген онаар деп турар чорду ийин, чугаазынын ужукудыын дыннаарымга, угбай.

— Снген онаарга, ол снгенин кайыын кезер чүвел. Бодуну эвээш каш малынга чиртир снген тыппайн турда, ыначилиме совхоз малынга кайын тывар боор. Ол-даа бүтпнн чүве-дир. Ам база-ла арга-дары үрсгдээр бис ыйнаан. Кончуун көрбес сен бе — Чараш-Алаак кайыл, чоктур, үгле чараш ады арткан, оон будуктары кыштагларда каткыап кагды ыйнаан. Ол дээш совхозтуң улуг-биче даргаарының шалынын тырткан дээр болчук але, эрткен чылын Олар назынының иштинде чаңгыс ходугур ыяш-даа

кайы олурткан деп. Совхоз даргалары суг болза, холунга кадыр тудуп көрбээн кижилер-дир, ол хирезинде чылдыңна хериминиң иштинге кымдан-даа хөй сиген турар чүвениң. Бистерниң ол-бо ыяш-даш аразындан донгаңайнып тургаш, кескен сигенивис-даа ынаар көжүп турар чүве ынаан — деп, Долчуң угбай шын-на туразы-биле хорадап чугаалаан.

Долзат олче хүлүмзүрүп көрбүшаан, Долчуң угбайның суурнуң чурттакчы чонунуң ниити хуралынга совхозтуң удуртукчуларын шүгүмчүлөп турганын сактып олурган. Ынчан база-ла амгы бо чугаалап олурган чүүлдерин чугаалап турган. Чугаазының төнчүзүндө: «Хей-ле аас човаа чүве-дир оң. Багай кадай мээң чугаамны чугаа кылыр эвес силер. Бо контроль улузу эрткен чылын багай Чимисин кадайны канчалчык! Хөөкүйнүң оолдары-биле хараганнар аразындан кезип алган каш хөпээнин хавырып алгаш баржык. Мындыг улус-тур силер, Далганчык, багай кадайлар үскүлээринге өй. А бо улуг даргаларның серилериниң кырында даг дег сигенин көрбөс. Силерниң мыйызыңар оларга кайын чедер ийик. Дээрде бурган-башкыга анаа бөдүүн кижиниң сөзүнүң четпези-биле дөмөй чүве ышкажыл. Чурум, чурум база катап чурум дээр-дир силер. А силер, даргалар, баштай боттарыңар чурум-сагылганар бодап көрүнер, оң соонда бистен негечер, ынчан силерни кым-даа дыннаардыр ийин. Бо Далганчык, бо Данзын бо индириниң кырынга үнүп алгаш дыка-ла чараш угаанныг сөстөр чугаалаар болгай. А бо Данзын эрткен чылын сиген бригадирлеп тургаш, чүгле малчыннар арагазы ижип чайлады. Бистин көдээниң эн-не хүндүлүг кижилери малчыннар болгай. Олар мырыңай амыр чүве-дир, арагазын эндере-чаза тип алгаш, оң-биле сиген кестиртир. Оон солундан көөрге, боду хууда 10—15 тонн сигенини белеткеп алган болур. Мынчаар сиген кезер улус-тур бис» — дээш, Долчуң угбай шүгүмчүлөп, индирден дүжөр хөңнү чок туруп бээрге. Далганчык графинде сугну соктап, ам болзун деп хоруурга, ол улам дам барган. «Шынын чугаалаан кижиге кижини өштүг». Ам кандыг багым казып үндүрүп кээр ирги, бо узун дылдыг кадай деп бо сен бе. Оорган орааштыр бериптим бе, Далганчык. Контрольга ажылдаан херээн чок кижини-дир сен, өл эт кижини анаа ажылдааш чоор сен. Менде бо-ла ийин, ха-дуңма!» — дээш, индирден чоргаары кончуг, президиум столунда олурган даргаларже кылчаш кылдыр көргөш, хая-даа көрбөй олудунга барып олуруп алыр болгай...

— А угбай, мээң-биле кады бурунгаар четкеш келзин-

зе, чүл? Аас-дылдыг, ужур-чөп деп чүвени билир кижиле болгай сен — деп, Долзат дилээн.

— Ол-даа ындыг болду бе, уруг. Үш-Белдир баар деп тур мен, путевкалыг болгай мен. Соңгузу хүн чоруурум ол ышкажыл. Уруг айтырарындан чоп коргар сен. Чаңгыс бот херээжен кижидир сен, чааскаан чеде бер, ажырбас, олар база кижилер-ле болгай. Оглуң ол улузунга сээң байдалың чугаалап каапты-ла ыйнаан. Ажырбас, өске сөөк улус эвес, очулдурукчу хереглээр, бистиң тыва чон-дур. Ажырбас, кортпа, хөй чүве-даа ынаар сөөртпе. Араганы оон сadyп алыр сен, ол-ла-дыр — деп, Долчуң кадай оожуктурган. Хөй-ле чүве далбырып олуруп бердим. Машинаң ачылап алыр дээш келген кижиле болбазык мен бе. Даараар чүвөн чок болза, берем.

— Чок, чок. Ап ал харын. Ча-а, хире-шаам-биле чедер-ле кижиле болган-дыр мен ийин — деп, Долума чугаалаан.

Долчуң кадай даараныр машинаны алгаш үнүпкен. Долзат боданып олуруп калган. Ооң сагыжынга оглуңун канчаар өзүп келгени кире хонуп келген. Ол оглуң канчаар божаанындан эгелээш, оглу институтче өөренип чорупканынга чедир сактып олурган. Бодунуң бо чавыс, бичии чавыт бажыңчыгашка эрттирген бүгү чуртталгазы ооң караанга кинода чүве дег көжеге-көжеге аайы-биле көстүп кээп тургулаан. Долзатты сагыжы эрткен үеже алгаш барган...

3.

Долзат Араптановна, ынчан анаа-ла он тос харлыг Долзат турган. Кажан ооң ишти элээн билдиртип кээрге, кырган-авазы оон күдээм кайда кижиле чүвөл деп айтырган, аңаа ол чүнү-даа харыылаваан, чүгле шагзыргай, муңгак карактарың өскээр дестирер турган. Кырган-авазы хөй чыл иштинде көрбээн чүвези чок болгаш, чүвениң аянын дораан эскерип билип каан.

— Ажырбас, кызым. Бак кижиле-биле назынында хинчек-тенириниң орнунга, чааскаан чорааны дээр. Ажырбас, аныяк кижидир сен, эки кижилер эндерик болгай аан, ундарава, аас-кежиң дөмей-ле сени ойбас. Бичии кижини чамга дээспейн өстүрүп алыр бис — деп, оожуктурар чораан.

Шынап-ла кырган иешкилер Айдыңны чамга дээспээн-нер, өске арткан кижилерден дора эвес өстүрүп алганнар. Чүгле чаңгыс кара «Сурас» деп сөс бир-ле катап Долзатты

кымчы дег ооргазын кезе шаапкан. Оглу школадан арын-бажы куу довурак ээп чанып келген. Караа база ыжык — оолдар-биле чогушканы черле илдең болган. Оглунуң улуска эттедип алгаш келгенинге Долзат иштинде аажок хорадаан, өкпе-чүрээ өгденейнип, оглун эттээн оолдар чанынга турган суг болза, та канчап кааптар турду ыйнаан.

— Оглум, канчап бардың? Оолдарга эттедип алдың бе?— деп, Долзат айтырган.

Оглу бук-даа дивээн, чүгле бажын халайтыпкан, думчуун шүжүлөдүшү турган. Долзат база катап айтырган, оглу үн бербээн.

— Азы довуракка бодун хавапнаштыр андааштанып турганың ол бе?

— Чок.

— Ам ынчаарга.

Оглу ыыттаваан.

— Оглуң байысаап турба даан. Оол уруг чокшуп өзер чоор. ында багай чүве чок — деп, кырган-авазы оглунга болчуп каан.

— Чокшуп өзер де! Амыр-ла чаагай дүрүм-дүр. Багай чүве чок ышкажыл, мээң оглумну улус эттээр мындыг ышкажыл! Сөгле, кымнар чүү дээш эттеди?— деп, Долума изигленген.— Чугаала дидир мен!

Оглу ыглап бадырыпкаш, кырган-авазының ооргазының артынче барып туруп алган. Долзат кажан-даа оглунга хол дээп көрбээн, ынчалза-даа оглундан сөс үндүрүп алып дээш, чүгле часкаваан, холун көдүрүп-көдүрүп шагжок куду салып бадырыпкан. Оон ол оожум үн-биле чассыды аарак айтырган!

— Чажырбайн чугаала даан. Сээң чажырып турарың бир талазында шын-дыр, улуска эттедип алдым, дивес. Эр кижи ындыг болур чоор. Ынчалза-даа авазыңдан чүве чажыраы ол багай-дыр, ынчаарга бодунда буруу бары илдең-дир.

— Менде буруу чок. Херел-оол, Кан-оол алышкылар эттеди.

— Чүү дээш?

— Ачалар дугайында чогаадыг бижидивис. «Мээң ачам — күрүнениң чажыт ажылын кылып турар. Ол дидим болгаш шынчы, ак сеткилдиг кижиге» деп, сээң чугаалааның ёзугаар бижип каарымга, чанымда олурап Херел-оол ону көрүп кааш, каттыра берди. Каттырба дидим. Ол: «Калчаарава, ашак, сээң адаң бар эвес, сурас чүве ийик сен чоп» дээрге думчуун орта шаштым. Ханы төктү берди, оон

ыглап-ыглап класстан үнө маңнай бээрге, башкы мени класстан үндүр ойладышты.

— Оон?

— Оон даштыгаа школа баарынга кылаштап турумда, Херел-оол акызын менче салыпты. Каң-оол холдарымны ооргамга хүлүй тудуп аарга, иштимче, арнымче Херел-оол шанчып-ла турду. Коңга хаптарга, Каң-оол мени черже ужур идипти...— дээш, Айдың ишкирнигип ыглай берген.— Өзүп келгеш, дөмей-ле өжээним негеп алыр мен. Ачам ажылын кылып каапкаш, дөмей-ле биске чедип кээр ала, авай.

— Ийе, оглум. Чедип кээр!— дээш, Долзат база ыглай каапкаш, ол дораан хая көрүнгөш, үнө халаан.

Чадыр иштинге олура Долзат Херел-оол алышкыларга иштинде хорадап олурза-даа, чогуум бо херекке буруулуг кижжи — оларның ада-нези деп чүвени биллип олурган. «Улус чоп кончуг каржы болур чоор. Кандыг-даа амыдыралдыг, кандыг-даа салымныг кижжи чораай-ла. Бичин улустуң билбес ужурлуг чүвени олар дыннап олурда, өштүг чүве дег чүге чугаалап олурар чүвөл! Мээң оглумнуң суразын чүге сураар чүвөл, ол чокка-ла амыдыралга кызаттырган кижидир мен. Чүге черле улус каржы болур чоор, ыяап-ла кижиниң балыг черинге дээр. Канчап черле кээргел деп чүве билбес чоор. Шаравинлер ийн оолдуг эки-ле чурттап олурар-дыр, оларның чүзүн канчап каан бис, кижилерге кара бодавайн, бодувустуң хире-шаавысче чурттап чоруур улус-ла-дыр бис. Мээң оглумнуң хензиг чүрөөн чүге аартып турар чоор. Адазы чок-даа кижжи чораай-ла, кымга чүү хамаан чүвөл. Эх, кижилер, ам-даа бот-боттарывыска кам чок деп чүвевисти аар, ыяап-ла боттарывыстың багывысты ажы-төлүвүстүң кырынче чууй кааптар, оларның арыг кем чок чүрөөн, сеткил-сагыжын хир-чам-биле чөргөй шааптар. Эх, улуг кижилер, ол бүгүнү эскерип биллип турзувусса-даа, ынаар шоолуг-ла кичээнгөй салбас-тыр бис.

Барып, Шаравинлерге чарбып чедер бе? Азы канчаарыл? Чок, мону черле соксатса эки. Барбас болза, хемчег албас болза, ооң соонда бо чорук дөмей-ле катаптаар болгай. Бичин оолдарны канчаптар мен мен, оларда улуг-ла буруу чок, хамык ужур ада-незинде. Сендеңмаа-биле чугаалажыр болган-дыр» — деп боданып олургаш, бажыцынче-даа катап кирбейн Шаравинлерге чорупкан.

Шаравинлерниң хериминиң даштында оолдары ойнап турган. Олар Долзатты көрүп кааш, кудумчуну өрү алзы маңнап өскей бергеннер. Оолдар оон деспээн болза, ол

оларны анаа чөптөп, көгүдүп, сургаар бодаан, ынчалза-даа олар десе берген. Оларның дезишкени буруузун минип турарының демдээ болуп чадап чок, азы чок болза анаа-ла коргуушкун, эстишкени база болуп болур деп Долзат бодаан. Ол-даа канчаар оолдарның иези-биле таптыг ижинкара чогу-биле чугаалашса-ла ажырбас, ол бодунун хузуунда оолдарын чагып сургазын дээн бодал-биле Долзат эжикти соктаан. Оолдарның иези Сенденмааның: «Кириңер!» дээн үнү үнген.

— Экин, Сенденмаа!

— Экин, Долзат! Эртин олур — деп Долзатты дөрже чалаан.

Долзат улус-биле чаргы-чаалы кылып чорбаан болгаш чүдөн эгелээрин аайын тыппайн орган. Ол аразында кавайда чаш база ыглай берген. Сенденмаа уруун холга алгаш, эмзире берген, хензиг чаш харамдыгып эмгениниң соонда, незиниң хоюг сүдүңге таалааны ол ийикпе, карактарың шимгеш, катап удуй берген.

— Бичин хыйылап чоруй, эмиг эмгениниң соонда дораан-на удуй-ла бээр элдеп уруг боор ийин — деп, Сенденмаа уруун чассытпышаан чугааланган.

— Уйгузун хандыр удуп-ла турар болза, ында багай чүү боор. Авазынга-ла дыш ыйнаан — деп, Долзат чугаалаан.

— Черле мээн уругларым дыка аак чок өскөн улус. Бо Херел чажында база ындыг болгай.

— Сенденмаа, оолдарывыс дугайын чугаалажыр дээш келдим.

— Чүнү канчап каап-тырлар?

— Херел, Айдыңны адазы чок сураc деп турган-дыр. Бичин оол ону кайын билип алыр ийик. Силер-ле чугаалаан боор силер. Ажы-төл дыннап орда, ындыг-мындыг чүве чугаалаарга болур бе? Оларның билбес ужурлуг чүвезин оларнын кулаанга чедиргениниң херээ чүү боор. Улуг улус кончуг-даа-дыр бис, боттарывыс биле тура-ла хензиг чаштын кем чок чүрөөн керегедир...— дээш, Долзат шак дүшкөн.

Сенденмаа база-ла ыт чок, аксында суг пактап алган чүве-биле дөмей. Оолдар дыннап турда, ындыг-мындыг сөс чугаалаваан мен дээрге, база меге апаар, а чугаалаан мен деп миннир дээрге база эпчок. Сенденмаада ааспырак, кочуурга аажы-чан чогуң Долзат билер. Ынчалза-даа оолдарыңга ол-бо деп олураарыңга ол сеткилинде дыка таарзымаан. Албан-биле кайын-на ынчап олурган деп, анаа сөс кадында хайлыг сөс аастан ушта халый берген болгай аан.

Канчап ынчаар эттине берген чылдагаанын Долзат дыка уктаксаан. Ооң килеп, ажынып-хорадааны мурнукузунга бодаарга чоорту өжүп бадып чыткан. Сеткилинде ол дыка алгыжыксаан, ынчалза-даа сөс тыппаан, бажынын иштинге хораданчыг, чүдөк бак сөстөр дойлуп тывылза-даа, оларны эдеринден шуут-ла ыткан.

Сенденмааның арны кызыл өрт. Долзаттын оожум хоюг карактары чүдөн артык сезинчиг болган. «Ынчаар тайбың көөрүнүн орнунга, аа-чаза сөглөп каапкан болза, бо кижиниң сеткилинге чиик-ле ыйнаан» — кылдыр бодап, Сенденмаа Долзаттын аксындан кандыг сөстөр үнерин манап олурупкан. Шынап-ла Херел дыннап орда, Айдыңның ада чогуң кожазы кадай-биле чугаалажып олурга, коптарыпкан чери турган. Олар оолдун өөредилгеге кызымаан кайгап чугаалажып олурган болгай. Ону ол-бо деп бактап орбаан. Анаа-ла сөс кадында болган чүве-дир. Сураc деп сөс оглунун сагыжынга хевээр таңмаланып артып каарын ол өйдө хөөкүй каяа билген деп.

— Айдыңның черле идик-хевинге камныы база хөлчөк тур. Бо оол дээрге идик садып бээрге-ле, дораан тура теп алыр: та канчап барган төл ийик, угбам — деп, Сенденмаа ынчан чугаалап орган.

— Аът болуру кулунундан, кижги болуру чажындан деп чон анаа эвес чугаалаан болдур ийин. Хамык ужур авазында-дыр. Чааскаан оглун ынчаар кижизидип алыр эр хей-дир. Адалыг оолдарның чамдыктары ойлуку чок-ла болдур ийин. Оол уруг адазындан коргар дээри шын-дыр ийин, ындыг-даа болза коргудуушкун эки чүвеге кайын чедирер ийик. Намайның оолдарын көрөм, шупту сөлгү чок, үен-даян, чүгле аътка шаварынга өй. Улуг оглун, демги домзактай берген чүвезин, бижек тудар боорга, шуут-ла «Доктор» деп шолалап алган-дырлар — деп, кожазы чугаалаан.

— Сураc оол суму баштаар деп шаандагы улус ынча дээр-ле болгай. Айдың шаа барып, улуг эртемниг кижги болур боор деп бодаар мен. Ам безин угаанныы аажок болгай. Мындаа чазын садыгга чараш шокар аржыылдар үнүп турду ийин. Кадайлар, кыс уруглар аажок ап турду. Оочурга турумда, бир-ле кижги тыртып тур, көөрүмге, Айдың дивес сен бе? «Чүл, Айдың?» деп айтырдым он. «Аржыылдың өртээ каш-тыр, Сенден угбай?» дидир. «Чеди акшадыр» дээримге, «авам ажылындан кежээ келир, акшаңар хөй болза, база бир аржыылдан ап алыр силер бе, угбай? Кежээ авам акшазын төлөп бээр» деп бо ийин. Хөөкүйнү чаптааш, садып бердим. Ол суг чүвени көр даан. Бо оолдар

болза, ону сагынмас ийин, угбам»— деп, Сенденмаа ынчап Айдыцны мактап чугаалап орган.

Ам ынчап олурган бис ийин деп чугаалаарындан ол дидинмээн, анаа-ла агартынган чүве болу бээр деп ол боданган. Долзат Сенденмааже хоюг карактары-биле көрүп олурган. Сенденмаа хөөкүйнү чүм деп кончуур боор, ол оон ийи-үш хар улуг, ындыг-даа бол барык үс.

-- Херелди часкай бербейн, анаа көгүдүп чугаалап көр, эжим. Кончуй бердин, халак. Оолдар ам-даа эдержир, ам-даа кады өөрснир болгай. Оолдар аразыга чүү-даа тургай, чүгле эжиниң «балыг черинге» моон сонгаар дегбезин. Чагып көр, ам-даа тснек чүвелер-дир ийин, угаан кирбээн — деп, Долзат сандайдан оожум тургаш, буруузунган чүве дег, эжикче шала далаш базыпкан...

4.

Долзат оглунуң бир дугаар акша ажылдап эккелгенин таан утпас. Ол хүн иешкилерниң амыдырал-чуртталгазынга эң-не чырыткылыг, эң-не өөрүшкү-маннайлыг хүннерниң бирээзи болган.

Айдың беш класс дооскан соонда, пионер лагери-даа барбаан. «Өөрснп кедер идик-хевимни ажылдааш бодум садып алыр мен, авай»— деп оглунуң ынчап турганын Долзат бөгүнгө дээр эки сактып чоруур. Эң-не баштай кылдырган чүүлдер черле уттунмас болгай, а оглунуң амыдыралында болган чүүлдерниң барык-ла көвей кезин ие кижичүрэениң ханызында шыгжап алган чоруур. Ол шыгжагны конгарар чүве болза, үрдө болган чүүлдер безин бөгүн чаа болуп турар чүве дег, сагышка ол олчаан чуруттуруп, шагда эрткен өөрүшкү, муңгаралды катап хайындырып-даа келир.

Баштайгы шалың. Оглунуң назынының иштинде бир-ле дугаар ажылдап эккелген акшалары. Айдың сизген кезилдезинге ажылдааш, алдан акша эккелген. Он рубльдиң алды кызыл саазыннары. Оглунуң дери ында сиңе берген-даа чүве дег, Долзат ону чыттап шаанга кирген. Ооң хензиг холдарының адыштарын суйбап, чаагыга тудуп, оглунуң чүрбээжин чыттап-чыттап, ол хая көрнү бергеш, ыглай каапкан.

— Чоп ыглаарың ол, авай?!— деп, Айдың элдепсинип айтырган.

— Өөрээш ынчаарым ол-дур ийин, оглум. Сээң акша ажылдап аптар апарганыңга амыраарым ол-дур ийин. Багай

ажылчын чүөмни, авазын азырап шыдаптар апарган чүөмни. Эки кызып ажылда, оглум. Ажылгыр кижиге улус ынак боор чоор. Холдарың орууну айты берген-дир, көр — деп, Долзат карааның чажың чодуп тура чугаалаан.

Баштайгы шалың. Оглу авазыңга күш-ажылчы акшаларын эккеп берген. Ие кижиге ооң бүгү човалгазының кезикчамдыын эгиткениниң бир херечизи ол эвес депсе. Ава кижиниң чаңгыс дүне ажаап хондурганын чандырышкан ыңдыг төл чок дижир болгай, ынчалза-даа иелер ажы-төлүндөн кажан-даа боттарының шүүделин негевейи чораан. «Дүне-хүндүс, ырак-чоокка-даа оглум, кызым кандыг-ла кижиге болур ирги азы оглум, кызым өске черде кыштын соогунда, чайның изинде кандыг-ла чор ирги» деп оларның чүрээ саргыл-ыстап чоруур.

Иелерниң чүрээ оолдарының эки кылган чүүлдериден өөрүп хөглээр. Ол херекти хензиг, назы четпээн оглу кылган болза, ооң өөрүшкүзү чүдөн артык: ооң караанга оглу азарганчыг хензиг эвес, а мөге-шыырак, улуг-чаагай күштүг эр кылдыр көстүп-даа болур.

Хамык ужур акшада-даа эвес: оглунуң ажыл-биле холбажы бергенинде, амдызында амыдыралдың кол үндезини — күш-ажыл деп чүвени Айдың чедир угаап билбезе-даа, ооң буяшын, ажыын көре бергенин Долзатты чүдөн артык өөрткөн.

Долзат оглунуң адыжының иштинге алдан акшаны камныы кончуг сала каапкан. Айдың элдепсинип, карактарын хере көргөш, авазының арнынче кайгап тура, дедир сунган.

— Ап ал, авай!

— Чок, оглум! Сээң ажылдап алган акшаң-дыр. Ам садыгже бараал, костюм-чүвүр садып алыр сен. Ол-ла болгай, ынчаар ажылдаар.

— Оон-даа хөйнү ажылдап эккээр мен, авай. Мээң костюм-чүвүрүм бар-ла болгай, авай. Мен сенээ платье садып бээр мен. Че, садыглаал, авай! — дээш, Айдың авазының холундан четкен...

Садыгда шоолуг-ла кижиге чок болган. Ийи-үш эзирик ашактар арага ээрежип турган. Садыгжы бербээн.

— Сезон өйүндө чүгө эзирик силер. Көдээ Советтин шийтпирин билбес эвес силер, сизген кезилдезиниң үезинде арага сатпас деп — деп, Лиза садыгжы кончуттунган.

— Сенден арага садып ишпээн бис. Хойтпак оглу ишкен бис — деп, сегел салды хамиренген.

— Бис арага ижилтеривиске, совхозтуң сигени кестинмейн баар эвес — деп, өскези чугааланган.

— Даргалар боттары садып ижип турар-дыр ийин. Артындан киргеш, ап алыр болгайлар аан.

— Барыңар-барыңар!— дээш, Лиза садыгжы самбынын алгаш дап бээрге, эрлер хейде арнын чажырып, ойда дүшкеннер.

— Чорбас бис. Арага албаан шаавыста үнмес бис.

— Халас алыр деп турган эвес.

— Өксөниң акшазы-биле садыглап турган эвес.

Лиза садыгжы баарындак кырында салып каан телефонун даңазаны көдүргөш, долгай берген.

— Ксиден дарга бе? Экин! Садыгжы Лиза-дыр мен. Дадар-оол, Көшкен-оол суглар мында эзирик үеннеп туруп берди, дарга. Кээп көрүңер! Үндүрбейн турар че, дарга? Ындыг-дыр, билдине берди— дээш, данзаны салып кааш, эжик аксынче басыптарга, эзирик эрлер баскылажы-баскылажы үне-ле халаан.

Лиза садыгжы улуг семис мага-бодун угбайн-угбайн, оларнын соондан мешпеннеди үне мааннаан.

— Эй, эрлер! Туруңар!— деп, Лиза алгырган.— Эй, Дадар-оол, чүвүрүңде салыптың бе?

Эзирик эрлер кудумчуну куду хая көрнү-көрнү маңнажып бады барган. Лиза кирип келген.

— Чаа коргуттум. Ол боор. Бо каш хүннерде ам бээр дөк баш сукпастар. Мелегей чувелерни. Сезон өйүңде даргалар чоп конторага олулар чувел— деп, Лиза садыгжы хы ханып чугааланган.— Че, иешкилер, чүнү алыр силер?

Айдың авазынче көргөн. Долзат оглунче удур хүлүмзүрүп көргөш, садыгжыдан айтырган:

— 38 дугаарлыг костюм-чүвүр бар бе, Лиз?

— Чок-ла болгай. Чүвүр бар-ла.

— Ынчаарга ону алыр болган-дыр бис. Хөйленден база.

Баарындак кырынга Лиза чүвүр биле хөйленди чада салып берген. Долзат оглунга хемчээй тудуп көргүлээн: өй болгу дег болган.

— Санаптар сен бе?

— 18 рубль 30 көпеек-тир. Оон ыңай чүнү алыр силер?

Айдың авазынче база катал көргөн, авазы олче-даа көрүмээн, идиктерже кайгап алгаш, турган.

— 36 дугаарлыг кетадан.

— 4 рубль 60 көпеек.

— Санажып көрөм, оглум, че— деп, Долзат чугаалааш, Лиза садыгжынын арнынче көргөш, уламчылаан.— Бо оолдун ажылдап алган акшазы ышкажыл.

— О, берге эр-дир. Амыраан кижидир сен, Долзат. Оглун бодунун эктинге хөйлөң, будунга идик садып кедиптер апарган-дыр көрөм — дээш, Лиза Айдыңның сагыжын билген чүвө дег мынча дээн:— Авазынга база бир чүведен садып бээр болгай. Бээр келем — дээш, садыгжы Айдыңны баарындак артыңче кири бергеш, азып каан платьелер чанынга чедире берген.

— Кашты кедер ийик сен, аал?— деп, Долзаттан айтырган, ол харыылаваан.— Чажырып бе? Чок, мен суур чонунун кымның каш размерни кедерин билдир-дир мен, ийин. 48-ти кедер ийик сен, чоп. Бо ак-көк платьени ап ал, Айдын!

Долзат хөрчүп, «Хоржок» дээн. Лиза тоор боор бе, база баарындак кырынга салып каан.

— Бо хөлүн эрттир өнгүр-дүр. Аныяк кыстар кедер платье-дир.

— Кырган кадайны але, мону. Дөө кара өңүг платьеже туралап бе? Чок, амыр-дыр. Сеңээ бербес бис. Сээн кедер платьең бо-дур, кызыжак — деп, Лиза баштактанган.— Шупту катгышкаш, дөртөн тос акша дөртөн үш көпсектир, Айдын!

— Четтирдивис, Лиз!— деп, Долзат чугаалаан.

— Меңээ эвес, оглунга четтирдим де! Менде чүү боор. Чүгле санаар, акша алыр кижидир мен...

5.

«Эх, оглум, оглум! Чоп кончуг далажырың ол? Ам-даа бир чыл бар ышкажыл. Бичин манапкан болзунца аар. Өг-бүлө тудары ындыг амыр эвес. Ооң харыысалгазып, ооң аар чүбгүн оорганга чүктеп шыдаар ирги сен бе? Ынакшаан урууңнун аажы-чаңын эки өөренип көрүп алдың бе, ынчаш, оглум? Өгленирин шиитпирлеп алган болганыңда эки-ле кыс турган-дыр ийин. Бүгү назынында хову ортузунда тей кырында чаңгыс терек дег ходугур чааскаан артка аванның салым-чолун катаптавас-ла боор сен. Кижиди өөр-өнер өзер. Шын шиитпир хүлээп алган-дыр сен. Келир үеде кадайыңга, ажы-төлүңгө чөлөңгиш, оорга болуп шыдаарыңны медереп билгеш, ынчалдың бе, оглум. Ажылда-вайн турар болгай сен. Өөренип турар. Тфу-тфу, артык чугаа үнө бербезин көр, оглум! Кадайыңның талазындан аан, чамдык уруглар кончуг болдур ийин, мен ашкарып-хелкерип тур мен деп барбазын көр. Ындыг-даа болза, сээн Аратмаан кайын ынчап баар деп бодай-дыр мен. Мөзүлүг-

ле уруг боор аа? Ындыг-ла болзун ам! Аас-кежиктиг болуп көр, оглум. Өске кижиниң амыдыралы дээш кажан кезээде харысалган, хүлээлген бодап чор, ол ам сээң, аваң мени санаваска, чер кырында эң-не чоок кижин-дир. Эң-не чоок кижизиниң сеткилин кажан кезээде хомудатпас чоор, ам силер бүгү назыныңарда өөрүшкү-мунгаралды денге үлө-жир апаар силер. Ону бодап чор, оглум.

Амыдырал оюнчук эвес болдур ийин. Ында кудургай, дөвүнчүктер-даа бар, ханы кооргал онгарлар-даа бар. Хайым калчаа саарыглар-даа бар. Ону оваарып, чоннуң чоон оруун оруктап, арага-дарыже хандывайн, улугну улуг деп, бичени биче деп чоруур кижини амыдыралдың бүгү-ле байлактарын, кежиктерин четтирер апаар.

Кысты айтырарда, чүү боор, оглум. Маңаа келгеш, бичини дыштанып алырыңарга, Аратмааның иезинче чорупкай бис аан. Бис ийин кадай ужур-чөвүн тыптар бис ыйнаан. Мен ышкаш чаңгыс кижини-ле-дир, хөөкүй. Ажырбас оң, ийин бодуңар-ла боттарыңарга ханы ынак, бердинген болганыңарда, иелери бис дээш чүнү канчалтар бис. Чүглө адыш часкап, өөрүп-амыраар боордан башка, силерни йөрээр боордан башка, силерге удур чүнү кылып шыдаар бис. Мен-не сээң аас-кежиңге моондак болбас мен. Бүгү назынымда чаңгыс сээң-не кежиңни бодап, чалбарып олулар-дыр мен. Элдеп чүве, оглум. Сенден чагаа-медээ чиде бээрге, кожам ирейге чарын-даа салдыртыр кижини-дир мен. Чарынын хүн караанга туткаш, көрүп туруп бээрге, калбак чарын ирейге чүнү-ле сөглөп турар чүве ирги деп четтикпейн манаар-дыр мен, дөтпөм. «Анаа оол-дур. Чүглө үе-шагы чедишпес. Өөренип турар кижини болгаш ындыг ыйнаан, кызым» деп каар-дыр. Аарыг-аржык чок оол-дур дээрге, сеткилимде амыраарым кончуг ийин. Аваң дыка-ла хуурумак, бүдүүлүк апаргандыр бе, Айдыңым. Багай аваңны чемелей бербес-ле боор сен. Мынчаар-ла чурттап, ажылдап чоруур кижини-дир мен ийин, оглум. Эртеден кезжээге чедир фермага куураңайнып хүнзээр...» деп, Долзат Тес-Хемче уруг эдерип чоруткан оглун сактып, ооң-биле чапында чүве дег чугаалажып, боданып олурган.

Ажы-төлү-ле аас-кежиктиг, кан-кадык, четче-бүрүн чорза, ава кижиге оон ыңай чүү херегил? Ол назынының сөөлгү шагыңга чедир-ле, чүрэениң сөөлгү согуунга чедир-ле ажы-төлүнүң дугайында бодалын угааныңдан ырагас.

Кажан ажы-төлүңге айыыл-халап кыжанып, диргелит келзе, авалар, дээлдигенден оолдарын камгалаан дагаа дег, хөрээ-биле дуй туруп-даа шыдаар. Аарыг оглунуң, кызы-

нын чанындан ыравайн, уйгу-чыдын чок чеже-даа үеге чедир олурун шыдаар. Мага-боду ындыг-ла улуг чаатгай эвес ислернин оорга-мойнунда чер кырында амыдырал туттунуп турар. Харын-даа, эрте-бурунгу кижилернин чугаалап турары дег, черни үш улуг балык ооргазында чүктөп алган чоруур деп турары дег, ава кижинин холдары черни безин көдүрүп алган турар ышкаш.

Амыдыралдын аар чүьгүн өске бүгү өөрү авалар-биле бир деңге чүктөп чоруур ие кижини шынап-ла, Долзат.

Ынчан Айдын бир хар чаа-ла ажып турган. Ол хенертен аарый берген. Долзат оглун шуут оскунуп ал часкан. Суур эмчизи ийи өкпезинде дегдирген оол-дур дээн. Дүрген район төвү чедирбес болза хоржок апарган. Ооң кадында кудай өштүг чүве дег, чайык чаьстарын куткаш туруп берген, көвүрүглерни суг алгаш барган. Аргыжылга үзүлгөн. Район төвүнге чедир үжен ажыг километр. Ийи суурнуң аразында божаландыр хайнып, мөөрээн дажыг суглар эриктеринден үнүп, аьттыг-чадаг кижилернин, машина-балгаттын оруун үзе киргеш, чыдып алган.

Район төвүнге чедир үжен ажыг километр. Ынаар углаан орукту кызыл божа, үерлээн хемчигеш дуй чыдып алган. Долзат оглун чылыдыр чоорганга ораап алгаш, улгаткан хемнин ыяштарны дазылындан тура тыртып алгаш, коңгурадыр алгаш чоруп турар күштүг чалгыынданда кортпайн сүзүп кирипкен.

— Күжүр чонум! Албыстаан уругну соксадып көрүнер! Боду-даа, оглу-даа сугга баарлары ол-дур — деп, кырган-авазы эрик дургаар чүгүрүп, ол-бо кижинин эдээнден туттунуп маңнап-ла турган.

— Сокса, дунмам!

— Долзат, дедир эг!— дээн, улуг-биче кижилернин алгы-кышкызын-даа тоовайн, Долзат оглун холунга өрү көдүрүп алгаш, саарыгланган суг дүүнде даштарга тайып, база күштүг агымга ойтур шаптыра чазып, хатка эглинээн хаак дег, ол-бо талазынче тендинейнип бар-ла чыткан. Долзатты бир кезек черге агым, дүк-хап чүве дег, алгаш бадып каан. Бодунун күжүн шала бичии камнай аарак, агымга хөлүн эрттир удурланы бербейн, доораланы аарак басып олурган. Суг чоорту бел кечин ажып, ам мырыңай мойнунга чеде берген, Долзаттын чүрээ сиигейнип келген ышкаш болган соонда, холу хенертен суларап бадып, оглун сугже октап дүжүрүптөр чыгы кыннып келген. Ол эринерин ызыртыныпкаш, бүгү күжүн чыыпкан. Үерлээн хем ону чедип алгаш, куду алзы алгаш бадып-ла каан. Долзат ынды

эрикти көрүп, базып-ла орган, аңаа чедир он-он беш метр хире чер арткан. Чалгыгларга ол-бо октаткан чөкпөк кара талдың албагар будуктары ооң тонундан барып ал часкан, өршээл болуп, ооң чаны-биле, чээрби-үжөн сантиметр хире черден кээп эрткен. Аңаа ылдыртынган болза, Долзат огу-биле ат болур ийик, оларны будуктарга ораай шапкаш, та кайы озаң адаанче киир шааптар чүве — айыыл хензиг черден чайлаан. Баарында хокпаннадыр бадып бар чыткан талды көрө тыртып кааш, Долзат арны артында изиш дээн. Агымга сөледип алгаш чораан боду ам кээп ол-бо талазынче оваарнып көргүлээн. Бир черге келгеш, ооң буттарының адаандан сугнуң кадыг дүвү чылып чоруй барган ышкаш болган соонда, ол караш-ла дээн. Кезек када, каш секунда иштинде суг кырында чүгле оглун көдүргөн холу көзүлгөн. Кырган-авазы ону көрүп кааш, черже кээп ушкан.

— Көстүп келди!

— Көстүп келди!

— Шыдаар-ла-дыр!

— Чоп көрүп турар чоп боор! Концерт эвес!..— дээн, хыйланган үн дынналган соонда, хемче бир аныяк эр шурай берген.

Долзат биче-ле болза суг тыртынмаан, мөгүдеп-девиде-вээн-даа. Оглун өрү көдүрүп алгаш, кылаштап бар-ла чораан. Чалгыг ооң ооргазынче идип, эрикче үндүрүксээр хөңнү чок куду алзы алгаш бар-ла чыткан. Ол аразында улус кырган-авазын онгарып апкан, кырган уруун хемче ол хевээр огу-биле дүлнүп кире берген деп бодаан сагыжы-биле бажының дүктерин чулбарлап, кускуннагылаан:

— О салымының батын! Кончуг согурну мени! Хамык ажы-төлүмнү хем-сугга дүжүрүп алган. Ооң орнунга мени чүгө салбас кудай ыйнаан бо! Кара каарган дег кончуг көшкүннү мени! Хамык ажы-төлүн хем-сугнуң дою кылып алган!

— Долзат дириг-дир. Доо-ла ол эрикче үнүп бар чор, кырган — деп, бир аныяк оол кырганны бут кырынга тургузуп, Долзаттың уунче айтып чугаалаан.

— О, өршээ бурган! Ажы-төлүмнүң шынап-ла сылдызы бар-дыр! Чаш төлүмнүң чырык көрүп чурттаар салымы чок турган болза, шагда-ла кады бады баар турдулар ыйнаан. Авыралдыг суг ээзи ээ көргени ол-дур, мээң ажы-төлүмнү. Өршээ, хайыракан!— деп, кырган-авазы дис кырынга олура дүшкөш, тейлегилээн.

Долзат үерлээн хем-биле хүрежип, ол-бо тендиңейнип чорааш эрикче үнө берген, каш эленейндир баскаш, чоор-

ганда оглун төжек кырынга салып кааш, олура дүшкен. Төжекке чөлөп олура, ол шагзыргай карактары-биле хемче көрүп олурган. Үерлээн хем шынап-ла дывылаан аът-ла, ыяш-дашты коңгурадыр чүктеп алган, оларны хен-зиг чээргеннер дег ол-бо талазынче октап, хоогайндыр агып чыткан. Долзат калчаараан хемни чаа эскерип көрүп каан чүве дег, дөмнн хемче сүзүп кире бергеш, кортпаан боду ам кээп сөөгү сиригейнип, корга берген. Ол аразында оон соондан шурай берген аныяк эр шала кудулдур эштип үнүп келген. Ол — тракторист Кара-оол болган. Долзат ону-даа эскербээн, элөейнип тургаш, идик-хевиниң суун дырыладыр чыраа аразынче басып кирип каан. Ажыт черге сы туттунуп алгаш үнүп келгеш, ол Кара-оолду эскерип каан. Кара-оол төжек чанында олурган.

Долзат чүнү-даа чугаалавайн, төжек кырында чыткан оглун алгаш, малгаштыг орук-биле район төвүнчө углай басып каан. Кара-оол оон-биле кожалаштыр бастырып олурган. Долзат карактарының уштары-биле олче кылчаш кылдыр көрүп каап чораан.

— Сен бо кай баарың эл?— деп, Долзат айтырган.

— Кожуун кирейн деп. Каям, холуң шылаан боор. Оглуну мен кезек көдүрейн — деп, Кара-оол чугаалаан.

Долзат чүве-даа ыттавайн оглун тутсуп берген. Хову чайык-чаыстарның соонда, улам ногаарарып, шиник кире берген. Агы-кангының тааланчыг чыды думчукка кээп хоюп турган. Долзат биле Кара-оол малгаштыг орук-биле кылаштавайн, кыдыынче үнүп алгаш, кадыг черлеп бастырып бар чораан.

Ыржым-шыпшың-на чүве. Район төвүнүң барааны доо-ла ынаар ногаан шынааның дүвүндө көстүп чытса-даа, анаа чедир үжен эвес, үш муң километр ышкаш сагындырып, оруктуң төнмес деп чүвези мырынай келерей берген. Долзат сактырга, олар дыка аяар, чылар-чылбас кылаштажып олурар ышкаш болган. Кара-оолдуң холунда оглунуң арнынче ол харап көрген: оглу тынмайн чыдар ышкаш болган соонда, оон бажынга коргунчуг бодал дораан-на кире дүшкен.

— Кара-оол, доктаа!— деп, Долзаттын үнү сирилеш дээн.

Долзат оглунуң чаагын суйбаан, оозу шагжок көрүп келгеш, катап-ла караан шийипкен. Ол Кара-оолдуң холундан оглун барык-ла ушта соп алгаш, шошкуй аарак чүгүрүпкен.

Район төвүнге олар дүш үезинде кылаштажып кирип келген. Эмчи оолду шинчип көрүп тура, өй-шаанда келгендир силер, бир хонук суг эрткенде келген болза, чок-даа болур чыгыы оол-дур дээн. Канчаар хинчектенип, кандыг

моондакты эртин келгенин эмчи кайын билир ийнк. Ол дугайын Долзат кымга-даа чугаалаваан.

Кежээликтей сонга караанга Кара-оол көстүп келген.

— Кандыг-дыр?

— Ам-даа салга хевээр-дир. Кажан чоруур сен?

— Даарта кайын чоруп шыдаар мен. Долзат, бээр бичи қада үнүп келем?

Долзат дашкаар үнүп келген. Кара-оол иднинин бажынче көрүп алгаш, чугаа-даа чок турза-ла турган.

— Четтирдим, Кара-оол. Сагыш човааның дээш — деп, чугааны хөрлээледипкен.

— Мен силерге кээп турайын аа, Долзат? Мени ойлады бербейн көр. Сенээ ынак кижидир мен -- дээш, Кара-оол шак дүшкен.

— Ажырбас, келбейн көр. Мени чоор сен, өске уруг-дары чок уруглар төнгөн эвес. Шагда-ла чугааладым чоп, Кара-оол. Сэң сагыш-сеткилинцин үлөжип шыдавас кижидир мен.

— Ынча дивейн көр. Амдызында хөңнүң чок-даа болза, сөөлүндө чаңчыга-ла бээр сен ыйшаат. Эмчиден үсерип дораан олуржуп алыл. Чаш оолга ада херек болгай.

— Өршээп көр, черле ынча дивейн көр. Сен эки кижидир сен, билир мен. Ынчалза-даа чүрек хоржок-тур, Кара-оол. Хей-ле хинчектенме. Байырлыг — дээш, Долзат эмнелгеже кире берген...

Оглу сегий бергениниң соонда Долзат үерлээн хемче оглун тудуп алгаш, шургууп кире бергенин сактып келирге, шуут-ла сөөгү сирилээр болган. «Харын канчап дүже бербээн улус боор бис. Безин чадаар эштин билир эвес мен. Сугга дүшкен ада-иемниң соонче харын-даа чоруй барбаандыр бис. Чурттаар салымныг болганывыс ол-дур. Ол хире улуг ийи халапты — аарыгны, үерни шыдап эрткенде, мээң оглум шынап-ла эрнин эреси болур эвеспе. Улуг мерген угаанныглар шын-на сөглээн-дир: нениң чүрээнге, ынакшылынга эрнин ажып хөөрээни далай суг-даа, калчаа араатаннар-даа быражып шыдавас, оон оруунга таварышкан моондак бүрүзү аңаа доктар-моондак-даа болуп шыдавас. Калчаа далай кежер кежини-даа боду айтып бээр, кадыр-каскак берт даг-даа чавызаш дээр. Иениң ынакшылындан күштүг чүве чырык чер кырында чүл? Чүү-даа чок. Аңаа чүү-даа деннежип шыдавас» — деп, Долзат сураглыг чогаалчынын чогаалын сактып олурган...

ТАЙГА-ТАҢДЫ КИЖИЛЕРИ

Мынды, чарым мунупеумза,
Мыйгак сугда дезиг-ле чок...

Улустуң ыры.

Бирги эге

Ак шырайлыг, узун кырлагар думчуктуг, угаанныг хүргүл сыгыр карактарының эрес-шоваалан оттары кыптыгып турар чолдак сарыг кижиг Арзайты сынының аар ийинде шаараш ыяштыг кожагар кырында ушкап куу черзи чудукка сандайланып олуруп алгаш, арыг агаарны хөрээнче оожум киир тынып, ыңай-бээр дыңнаалап каап, дыштанып орган. Эргижирей берген хой кежи хөрөктээштиг ол кижиг кадарган ивилериниң турлаандан кара дүп турла-ла кылаштап үнген. Арзайты сынының белинге келгенде, караңгы көк дээрде сылдыстар караа чивецкешкен сыгыр даң бажы турган. Бажы барып кызааланып, сүвүрээрип, төве моюну дег кегжигир апарган бедик сынның адаккы кертилээнге чорааш, даң атсып, чер чырыткан.

Чолдак сарыг кижиг ам сирт кырында чоон пөш дөзүндө кургаг күдүрээде сөгөдей олуруп алган хүн үнөр чүкте кара ногаан улут таңдыларның уунче көрүп, эртенги арыг агаарны билдирер-билдирбес кылдыр харамдыгып тынып, улам серемчилелдиг апарган ыңай-бээр дыңнаалап көрүп каап орган. Ооң оң талакы дөңмээниң кырында адыр дүүрге чөлөнип алгаш чыткан. Ээзи ону чээрби ажыг чыл дургузунда чүктеп, камныг эдилеп келген. Ону ол садыгдан боду барып, шилип көрүп тургаш, садып албаан. Ол иви кадарган бир дугаар чылында кызымак, эрес-шудургу ажылдап, күш-ажылчы бедик көргүзүглерни чедип алырга, төрөөн совхозу шаңнаан чүве-дир. Оон бээр-ле оозундан черле чарылбаан. Чылдың хат-шуурганныг, өл-чаъстыг, чыккылама сооктуг, от-көс дег оя-чаза хаарып келир каан-халыын изиг хүннерлиг дөрт эргилдезиниң кандыг-даа үезинде тайга-сыннарга иви-даа кадарып, аңнап-менлеп-даа чорааш, дүүргезин эктинден черле дүжүрүп көрбөөн. Ооң амы-тыны хыл кырынга ызыртыгган, кес кырында келген таварылгаларда безин боозу ону чангыс эвес удаа камгалап, адыг-хайыраканнарның айыылдыг аспаандан чайладып келген. Угаанныг кижиниң холунга кирген ыңдыг эт багай үлүгге кайын онаа-

жыр. Кажан-даа, каяа-даа мажызы тыртынып шыгаатты-нары, эдери аайлыг, ужурлуг турган.

Даң шагда-ла адып, чер чыраан-даа болза, кышкы хүн-нүн үнери ам-даа элек. Ынчалза-даа чөөн чүкте сүвүр-сүвүр бизенерлиг, бедик кара-ногаан тайга-сыннарның кырынга чоорту-ла кызыл-сарыг хаяа чырый берген. Долгандыр туп-руп турар кышкы тайга-сыннар, эзим-аргалар ыржым-шыпшың ышкаш көзүлс-даа, ооң ан-мени, улуг-биче куштары уйгузундан чоорту-ла оттуп эгелээн. Хамыкты мурнай эзим-ниң эртенги ыржымын үрөп, ынаар арга иштинде улуг кара торга кыпсынчыы-биле «кыйыт-кыйыт» кылдыр эткилээш, кургаг сыраны чаңгыландыр соктап дүжүрген: «тор-р-р-р!..» Мырынай орган кижиниң чанында турган чоон чодур дыт-тың бөзүргөй чөвүрээлериниң ханы чарыктарының артын-иштиң, аразын эргилдир чемиш дилеп, көк хөкпеш сыйты-ладыр эдиң, сылдырадыр маңнагылаан.

Тайга үш хонук бурунгаар улуг шуурганга таварышкан. Ынчангаш сөөлгү чаггап харның ожуу ыяш-даштын будуун-дан чайлып дүшкөш, черге барган, казыргыланып эстей берген. Кышкы дээр безин ам талыгыр бедик, делгем-херни кылагар болуп көзүлгөн.

Хоочун аңчы, иви кадарчызы Сарыг-оол Кол кезээде серемчилелдиг, назы-хары алдан чоокшулай берген-даа бол-за, анык эрлерзиг көстүр, динчеп, иви бажын дозуп ха-лып чорда, ыңдыг аваангыр-кашпагай кижини черле чок. Ооң кулаа хөлчөк дыыжы, чүве чандыр дыннаар ужур чок. Ындыг боорга ону өөрү безин Чер-Кулак дизи бергеннер. Боду ол шолазынга база чоорту чаңчыгып калган, ады-биле дөмей апарган. Адаа талазында кертилекте тарамык дыттар аразында будук дырс кындыр сынган. Ол ону база дыңнай тыртып каан. Сактырга, чүве-даа чизирээн ышкаш болган. Дораан-на ол угже көрө берген, оң холу дөнмээ-ниң кырында чыткан боозунда барган. Хенертен ооң сагы-жынга дүүнтү үш коккаарак кире дүшкөн. Карааның уунга чүве караш дээн дег болган соонда, ийи мыйгак эдерткен кончуг-даа улуг тайга сыны ооргазы ояара, аксы буураара берген, мыйыстары агжан-шагжан апарган дуу-ла ол дыт-тар аразында көстүп келген. Аңчы ылым-чылым көрүп орган. Арга иштиниң хары чеже-даа чүм улуг болза, сын-нар анаа дүжер ужур чок, чиик адак кел чытканнар. «Хөө-күйлерни!.. Хар-чам улгаткан, соок күштелген, ынчангаш мээс бодап, эртенги одарынче чоруп орары ол-дур ийин»— деп, аңчы оларга сагыш човап, кээргеп боданган.

Аннар дораан чыт хап, ону көре тыртып каан. Олар былдай дүжүп, ыңай болганнар. Чеже-даа улуг-чаагай болза, оларның чиик адак кашпагайын чүге деңнээр, адаа черге дегбес, агаарга ужуга бергени-биле дөмей-ле: Олар хенжит када-ла адаккы кертилектин мээс талазынче арлы хона бергеннер. «Амыр-менди чорунар, өңнүктер!»— деп, ол аңнарның чиде халчы берген уунче хүлүмзүрүп каап көрүп орган. А ооң сеткил-сагыжы мынчаар ырлап турганзыг апарган:

Шораан бедик тайга-сыннар эртинези —
Согуналдыр ужуу маанар сыыннарым,
База катап душчу бээр бис —
Байырлыг че, менди-чаагай!..

«Дөрт буттуг, ийн буттуг коккаарактар эвес болза, оларга-ла таварышпаза, сыын-мыйгактар тайга-тандызынга, эрээн шокар эзимнеринге өзүп-мандып, амыр-шөлээн чурттап чоруур-дур ийин»— деп, ол бир хөлзеп боданган. Ооң бодалынга дүүнгү үш коккаарак база кире хонуп келген. «Кулугурларны таптыг даялап көрзе аар» деп, аңчы шугулдап боданган.

Сарыг-оол Колдун коданында дөрт чүс ажыг иви бар. Олар шулун-оът, ыяш-дашта чаат чыып чиир болгаш, чаңгыс девискээрге үр доктаап туруп шыдавас. Ынчангаш чүм оъттуг одар-белчиирлерни доктаамал солуур, эрээннер, эзимнер эргилип чоруп бээр. Кадарчы кижин одар-белчиирни ылап хуваап, ону шын ажыглаар. Иви ышкаш турбас, могавас, аваангыр-кашпагай амытан кайда боор. Ооң кара туразы-биле суг болур чүве болза, бажының уу-биле тайга-сыннар кезип, төөредир улчуп чоруптар. Ынчангаш оларның бажын дозуп, доктаадып кадарары чугула.

Хоочун кадарчының черле өөренген чаңчылы ындыг турган. Ивилерин чаа черже одарладып, одаан көжүреринин мурнунда, барып доктаар черлерин баш бурунгаар барып көрүп, шинчилеп алыр. Баштай ивилернин чиир оьдунуң кандыг байдалдын чижегеп билип алыр. Ооң-биле кады ыт-куш изин база хайгаарап көөр. Ол ынчаар девискээрлерге коккаарактар бар апаар болза, олар улуг каражаны үндүрер. Коккаарактар ивилерге артында караңгы дүн, бүргөг, бораанныг, хат-шуурганныг хүннер бастырып халдаар. Олар өөр кодан ивилерни бөлүк-бөлүк кылдыр үзе сывырып алгаш, эрээн эзимнер дургаар кыргып-хыдып чоруп бээр. Азыг-диштиг ындыг араатаннардан дескен ивилер кадыр-берт, озан-чудук, хая-даш-даа дивес, ула дууюн

ушта дезип мацнаар, кемдеп кERGЭЭрин-даа билбес апаар. Дезип мацнашкан ивилерниң чамдыызы тайга-сыннаар иштинге чидир мацнажы бээр, ооң соонда шак-ла ынчаар черликсип каар.

Коккаарактар ындыг айыылдыг. Ынчангаш Сарыг-оол Кол чаа одар-белчиирге коккаарактар изи көрүп каанда, оларны сүрүп, ацнап, сегиртип эгелээр. Таварышканын ыяп адар, черле алдырбайн барганнарын ол оранга турбас кылдыр сывырып келир.

Дүүн хүн ол ивилерин эккеп кадарар чаа одар-белчинрин көрүп ап чораан. Хартыга дээр аныяк ыдын база эдертип алган. Чангыс-даа кара дүк чок, чүгле думчуунуң бажы карарар ак ыт турган. Ылап-даа аңчы ыт өзүн орган. Ону анаа Каа-Хем чурттуг орус өңнүү, сөспегер сегел салдыг, дээр өңнүг тырыкы көк карактарлыг, мадар думчуктуг, делгем эгиннерлиг, чоон бөзүр кызыл дыт дег узун чаагай эжи Медведев белекке берген. Сарыг-оол Кол ону адаарга-даа, кыйгырарга-даа эптиг боорга, Адыгбай деп адап алган. Эжинин ылдыг тывызык болганынга, Медведев, шынап-ла, чаш уруг дег өөрээн. «Сен танды ээзи-дир сен, эш, ынчангаш угааның улуг-дур. Мени Адыгбай деп ылап шын ададын. Тывызык-тыр сен, өңнүк!..»— деп, ол тыва таныжын мактап, хөрээн чиндиндидир каттырып пат болган. Медведевтин тывалаары мырынай суг, кижжи кайтап каар. Ол бодун: «Мен тыва кижжи мен» деп чугаалаар. Ында база хөөреткен чүве чок. Ооң Тывага төрүттүнгени-ле шын. Держиг-Аксынга төрүттүнгеш, тыва оолдар-биле ойнап-хөглөп өскөн.

Кадарчы аңчы эжинин берген эник ыдын анга баар кылдыр өөредип эгелээн. Чүвеге өөрөнничел эник болган, ол анаа өөрүп турган. Анга, ылаңгыя, алды-кишке баар ытты өөредип алыры ындыг белең эвес, шүүттүг болгаш нарын херек болган. Чамдыкта кижжи бужурганып, шугулдай-даа бээр.

Хоочун аңчы үш коккаарактын изин бурунгу кежээ Чекпелиг-Өзен иштинге көрүп каан. Дүүн эртен ол сыгыр дан бажындан чазый коккаарактарны Ак-Баштыг, Сөөскенниг-Өзен ынчаар баш дозуп ацнааш, таварышпайн барган. Кышкы хүн шала кыйгак апарган чаа-ла шалып дээп орда, Чекпелиг-Өзен иштинге ис кезип, дөнмек орту ажып турар чүм харны ийи буду-биле чара хептелеп бадып орган. Хартыга ээзиниң мурнунга кодан кокпазы-биле кылаштап орган. Оода чадаарда оларга күшкүлдер безин таварышпаан. Хенертен өзенни куду алзы кээрген чаргырадыр алгырып

баткан. Хартыга аңаа сорук кире берген. Мыйгак-хараганнар аразы-биле маңнап ыңай-ла болган. «Хартыга, Хартыга!»— деп, кадарчы ыдын ийи-үш-даа удаа кыйгырган. Ыт маңнап бар чыда, чүм харны буруладыр доктаай дүжүп чоруй, ээзинче чаңгыс катап хая көрпөн. Оон база катап куду кээрген алгырган угже мыйгак-хараганнар аразы-биле чүгле агараш дээн, оон соондан чүгле ожук-харлар буруладыр дүжүп чыдып калган. Эник ыт кудургай куду чүм харга дүже-дүже, ону соондан бир-ле каракка көзүлтбес амытан чууй идип бар чыткан чүве дег улдап баткан. Өрү алзы шурааш, кылын харга өең дөжей аарак дүжерге, хоюг-чымчак дүк кырынга дүжүп турган ышкаш сапындырып келир. Ынчангаш эникке хөлчөк хөлгүг апарган.

Хартыга халып баткан олчаан ушкап чоон дыттын дазылдарынын чанында улуг кымыскайк өөнүң ийинде бузуп чыткан үш коккаарактын кырынга маңнап келген. Хартаачы коккаарак өөрүң мурнай эник ыт олче карак-кулак чок агараннадыр халып бадып орда-ла көре тыртып каан. Ынчалза-даа шимчеш кылмаан. Хартыга коккааракты көрс тыртып кааш, оң талазынче былдай дүжүп, сыйт кынгаш, кудургай куду чүм харга хөмдүктүр, бургуралдыр үш-дөрт тырыкыландыр чуглу берген. Хартаачы коккаарак тура халаан олчаан ону база барган. Эник чаңгыс катап «хыйт» кынгаш. Коккаарак бир ийинче чайлай дүшкөш, ханныг аксын чылганып, өзенни өрү алзы дааш дыңнаалап чыткан, өске ийи коккаарак боску киргирткейнип, ишти өгденейнип, ханы төктүп, өлүп чыткан ыттын кырында-ла барган.

Кадарчынын сагыжы эндевээн, сактырга, ыды алгырган ышкаш болган. Ол ыдынын изи-биле чаш шеттер, мыйгак-хараганнар аразы-биле ужа-тура маңнап бадып ора, боозун ийи удаа улай-улай дааштапкан. Оон чаңгызы эзимаргага чаңгыланып тарай берген. Кышкы дээрден чаңнык дүшкөн чүве дег, сүртенчиг дааштан корткан коккаарактар чүк башка тарадыр шурай бергеннер. Оон соонда тулуп кештеринден ушта халый бер чазып, өзенни кежилдир халышканнар.

Аңчы коккаарактарга туттуруп каан эник ыдын карааның чажы төктүр чазып хараадап, хомудап көрүп турган. «Кончуг араатаннарны!»— деп, ол шугул химиренген.

Сарыг-оол Кол холунуң шагынче көргөш, далажып тура халаан. «Дүрген сегит бажынга орап черинге чедер-дир» дээн бодал ону далаштырыпкан.

Ол Даялыг-Өзеннин эн үстүкү кертилээниң баалыгынга үнүп келген. Коккаарактарнын бир таварып эртер чери ол.

Ынчангаш аңчы араатаннар чыт хап, сестир хире эвес, оларга белең-селең көзүлбөс ыжык черге шырыш аразынга ажытталып олуруп алган. Адаандан, өзен иштинден келген чүве анаа адыш ортузунда дег көстүр.

Аңчы тыныжын тыртып дыңнап орарга, адаанда мыйгак-хараганнарның ожук-хары шиг кылдыр черже дүжүп баткан. Олче топтап көрө бээрге, хартаачы коккаарак бөлүк дүк шеттер аразындан оожум чылбыртып үнүп келгеш, ынай-бээр сезиктиг кайгап, атаарны чыдыргаан. Оон бурунгаар кылаштааш, соониче хая көргөн. Ол-ла болган, өске ийи коккаарак шырыш аразындан эдержил алгаш, кылаштажып үнүп келген. Олар хартаачы коккааракче чоокшулап чорда, аңчы бодунуң боозунуң мажызын оожум базып-ла дүжүргөн. Боо даажы эртеңги эзимниң ыржымын үрепкен, ооң чаңгызы өзенниң ол-бо талазынче тарап, улуг каыттарга улай-улай чаңгыланы берген. Аяс кышкы дээр чыжырт кылдыр динмиреп үнгөн ышкаш апарган. Хартаачы коккаарак улут казыргыга алыскан агбагар куу канмыыл сиген дег, чүм харга тырыкыланы берген, аңаа чер-дээр андарлы берген дег апарган. Боо улаштыр база катап чыжырт кынган. Сөөлгү ийи коккаарак өзенни куду алзы маңнашкан, оларның бирээзи шураан олчаан бажы куду кылдыр харже киир шөйлү берген. Арткан кара чаңгыс коккаарак ожук-харга ээлдир бастырып алган бөлүк мыйгак-хараганнар адаа-биле бирде көстүп, бирде чиде берип маңнап бар чыдырда, боо база катап чыжырт кынган.

Аңчы часпайн аткылаанынга ылап бүзүрөөн. Сөгедей олурган дискээниң харын кактай тудуп туруп келгеш, даялаткан коккаарактарже кылаштапкан. Кара адым безин четлес черлерге ынчаар чиге шыгаап алган боонуң картөч октары оларны кайын бут кырынга тургузар. Оларның баштайгы ийизинге шимчээр харык чок кылдыр деггени ылап. Чүглө эң сөөлгү коккаарак өзенни шавыштыр ожук-харлыг чаш шеттер, мыйгак-хараганнар аразы-биле карак-кулак чокка ыдып чоруй барган. Ооң изинден дамды-даа хире кызар хан көзүлбөөн. Аңчы ону шыгаап аткап черин ыла-вылап көргөн. Чер аразы элээн ырай берген болгаш, улуг борбак тараа октар оон ынды-бетинге чашканнанып дүшкөн. Коккаарак балыгланмаан. «Сен кулугур араатан мээң холумдан черле үнмөс сен!» деп, аңчы бодунга чугаалаттынган.

Ийиги эге

Сарыг-оол Кол кадарган ивизин ийи хонгаш-ла чаа турлааның одарынга эзим-аргаларны эргилдир кадарып чедирип келген. Кадайы Чыпсынмаа Чамбаловна база оглу Радик, дузалакчы кадарчызы Серен Кол майгыннарын кургап, чылыг-чымчак, күдүрээлиг пөштер аразынга шууштур тиккилеп каан. Майгыннар ортузунда улуг одагның көк ыжы дээрже шөйлүп үнүп турган. Ийи одагның бирээзинде пашта шай, өскезинде эът дүлгөн быдаа хайынган, ивижилер аразында бир-ле чүве дугайында омак-хөглүг каттыржып чугаалашкан органнар.

Чыпсынмаа Чамбаловна ашааның арнычсе хүлүмзүрүй аарак топтап көргөш, ыткыр чугаалап үнген:

— Арның чоп агарып калган чүвөл аан? Аштап калбаан кижилер эвес сен ыйнаан?

— Анаа-анаа... Далашкаш, бертен одаг-даа кывыспадым. Ам чемненип алыр мен ыйнаан, анаа-анаа — деп, ашак кадайын оожуктурган.

Ашак оглу Радиктин баалыңның хүрөң таваанга кудуп сунган быдаазын ийи-холдап ап ора, оон айтырган:

— Ыт-куш, ис-даш билдирбейн-дир бе?

— Анчыын ай, дүүн, бертен шору-ла маңнаан ышкаш болдум, ачай, анчыын ай — деп, Радик эрзип чугаалаан. — Чүмө-ле билдирбес болду.

— Чаңгыс коккаарак ыраан-дыр аа?..

— Хей чиме-дир оң, корткан, хайтаан ол амытан бо тайгада чок болгай аан. Дезе берген чүмө эвеспе — деп, кадай ачашкыларның чугаазына киришкен. — Андыг-даа болза, араатанны канчап билер, мындыларже шураза хөңнү оң...

— Серемчилел черле салып болбас — деп, ашак улузун чагып чугаалаан. — Дүмө эки дыңнаалап чыдар силер, ол бир черден улуй берзе хөңнү ийин.

Одаг долгандыр органнар бир кезек ытташлайн барганнар. Будук көзү кыза берген дызырадыр хып чыткан. Ивилер одаг долгандыр шаараш ыяштар аразында чааттар дүжүрүп чип тургулаан.

Ивижилернин одаг чанынга чыткан ийи ыды өзенни өрү алзы дыңнаалап ээре бергеннер. Сөспегер калдар ыт олура дүшкөш, үстүг чүмө дег борбак кара думчуу-биле агаарга чыдыргап, дыңнаалап чоруй, чоон үнү-биле эзим-аргага чаңпыландыр улам күштүг ээрип этелээн. Сарыг ыт ам-даа

ањыяк эник болгаш, калдар ытче көрүп, ону өттүнүп ээрген, ооң мойнунче кожаннадыр шурагылаар-даа болган.

Хоочун иви кадарчызы дыңнаалап, өзен өрү алзы көрүп тура:

— Кижн кел чыдар-дыр — деп чугаалаан.

— Ындыг ыйнаан — деп, ивижиниң кадайы ашааның чугаазыңга улашкан.— Аңчылар чүве эвеспе?..

-- Чадавас болду бе.

Чары мунган кижн келзе-ле, аңчы-даа эвес, а совхозта партком секретары Буяндай Домдаевич болган. Мүн-не дүүрге чүктеп алган.

-- Дарга келген чүме ышкакжыл?-- деп, кадай алгырып чугаалаан.

- Эки чүме-дир оо! Дарга келген болган-дыр ам. Чугаала бар чүме ийин.

Бежен хар ажа дүже берген-даа болза, чолдаксымаар сынынг, тырың мага-боттуг Буяндай Домдаевич одагга кылаштап келгеш:

— Экин, экивенер! Чаа көжүп келген сурагылыг болдуңар аа?— дээн.

— Экээ, эки!— деп, одагда органнар соннуг-мурнуг харыылааннар.

— Ындыг-ындыг, дарга, чаа көжүп келдивис — дээш, Сарыг-оол Кол олурган төжөөнче айыткан.— Ивилер чүм оьтка амырай берди ышкаш.

— Дарга чемненир ирги бе?— дээш, ивижиниң кадайы ажы-чеминде барган.

— Ажырбас-ажырбас, четтирдим, Чыпсынмаа Чамбаловна. Дем чаа кедээр Ширнен сугдан шайлап алдым — деп, дарга чүвениң шынын чугаалаан.— Бир аяк шай болза ажырбас боор он.

Дарга аякта шайын аартай каапкаш, өөрүшкүлүг чугаалаан:

— Бистиң совхозтун күрүнеге дужаар эът планын күүсе-дириңге ивижилер силернин кирип турар үлүг-хууңар кончуг улуг болдур ийин. Аыш-чем программанын амыдыралга боттандыраарыңга силернин бир тодаргай үлүг-хууңар ол ышкакжыл.

— Иви малды моон сонгаар-даа улам көвүдедир азырап өстүреринге бүтү таарымчалыг байдалдар бистиң совхозу-вуста бар ийин, дарга — деп, хоочун иви кадарчызы далаш чок чугаалаан.— Ивижилерге чогуур деткимче-дузаны ам-даа эчизинге чедир көргүзүп шыдавайн турар-дыр ийин.

— Чижээлээрге, Сарыг-оол Докуланович? Совхоз чүнүн талазы-биле ивижилерге дузалап шыдавайн турар ирги?

— Чогум дузалавайн турар дээрге кайын тааржыр. Ынчалза-даа ивижилерниң культурлуг амыдыралын бедидеринче угланган чугула айтырыглар бар. Оларнын бирээзи — ивижилерни турум, ээлчег, дээжег езугаар ажылче шилчидери чугула болуп турар. Ивижилер ээлчег солуп, дээжежип ажылдаар болза, оларнын турлаг бүрүзүнге бажың-балгатты тудуп тургузары эргежок.

Партком секретары хоочун ивижи Сарыг-оол Докулановичиниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнап орташ:

— Үениң негелдези-биле дүгжүп турар шын чүвени чугаалап орар-дыр силер. Мен силерни деткиир-дир мен. Силер ол саналынарны партком кезигүннериниң мурунга, бригаданың малчыннарының хуралынга база бүзүредип чугаалап көрүңер. Ол дугайың директор-биле база шыңгы чугаалажыр херск — дээн.

— Ол дугайын каяа-даа чугаалап, бадыткап болур мен. Ынчалза-даа дирекция, партком база көдээ Совет деткивес болза, анаа хоозун чугаа болур боор ийин оң — дээш, хоочун ивижи кедээзинде эзимнерже көргөн.

— Ынчап-ла турар чүмези бар ашак-тыр ийин бо, дарга — деп, Чыпсынмаа Чамбаловна чугаага киржи берген. — Ам хой кадарчылары, инек кадарчылары дег бажың-балгат, кажаа-хораа тудуп туруп бээр улус эрги бис бе? Анчаарга канчап баар чүмө эрги. Хөй акша, хөй кижиге күжү үнер эвес ыйнаан.

— Ол база шын. Ынчалза-даа чаа езу-биле ажылдаар ужурулуг бис. Ол чугула херек-тир — деп, партком секретары бүзүрелдиг чугаалаан.

— Кижиге бодап келирге, шымай-ла чүмө ышкаш ийин. Баштай бир өг улус чеди азы он-даа хонук иштинде ивилерни кадаргай-ла, ооң соонда дараазында улустарнын ээлчээ келир. Ээлчег кададын, ажылын кылып каан улус турлаанда бажың-балгадынга амыр-шөлөөн дыштанып оргай-ла — деп, кадай чугааланган. — Ону ам өске ивижилер деткиир болза эки чүмө-дир ийин. Бо ашак кара чааскаан чүнү шыдаар деп, талаар берге чүмө-дир.

— Ол айтырыгны черле чоокку чылдарда үзе шиитпир-левес болза хоржок болгай аан, Чыпсынмаа Чамбаловна — дээш, партком секретары дыт дөзүндө турган чарызынче кылаштапкан. — Мен силерни каяа-даа деткиир мен. Чугула чугаа кылдывыс.

— Ындыг ыйнаан, дарга — деп, ивижи ие өөрүп көрүп туруп калган.

Партком секретары чарызын мунгаш, дараазында иви коданнарынче чоруптарга, Сарыг-оол Кол одааның чанынга олуруп алгаш, бир кезек боданып орган. Ивилерни ээлче-жип кадарар, иви кадарчылары турлаг бүрүзүңге тускай бажың-балгаттарлыг, сууржун амыдыралдыг болур деп чүвени ол бир дугаарында тып үндүрбээн-не болгай. Ол езу-гаар бистин улуг Төрээн чуртувустуң сонгу чүгүңде ивижилер шагда-ла чурттап база ажылдап эгелээн. Ону ам чүгле Тывата ынчаар боттандыраары артып калган. Нам даргазы ооң ол бодалын деткип турары харып өөрүнчүг болган, ол чааскаан эвес ышкажыл. Ам кол чүве ол дугайын иви кадарып турар өөрүңге билдингир кылдыр чугаалап, тайылбыр-лап бээри болур.

Кижн бодалы таан дүрген болгаш кайгамчык. Сарыг-оол Колдуң бодалынга хенертен чайын өлүрген ады кере дүшкөн. Ол аннап келген үжен ажыг чылының дургузунда хөйлө адыг-хайыраканнарны аалдап, даялаан. Ынчалза-даа ындыг улуг мажаалайга черле таваржып көрбээн. Адыгны аңчылар кыжын-на аалдаар боор. Бо удаада ооң-биле ол көктүг чайын таварышкан. Оон өске арга чок апарган.

Чайның орган үсзи турган. Долгандыр туруп турар бүгү бойдус хуулгаазын каас-шиник хевис-биле дуй шыптыңган чүве дег, хөлбегер ногаан апарган. Иштик черниң алаакшынааларында-даа чечектер айыран-чайт, тайга-таңды-даа аяңнарында чечек-чимистер каш янзы каас өннүг. «Эртенги хаяа» совхозтуң иви кадарчылары дөрт-беш кодан бооп алгаш, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг, арыг, сериин агаарлыг, кыңгырадыр ырлап бадып чыдар кылаң кара сугларлыг Каргы-Бажынга чайлаглап доктааганнар.

Кайы ырактан-на кара-ногаан кылдыр көстүп келир тайга-сыннар хүрээлеп алган, эрээн ногаан эзимнерлиг чайлаг черге баштай чартык ай хиреде ыт-куш-даа сол-менди болган. Иви кадарчылары иштинде анаа өөрүп турганнар. Ынчалза-даа оларның ол өөрүшкүзү үр болбаан.

Чай эгезинден тура иштик-даа черлер кандап кургаваан, дымырадыр чаап каап турган. Тайга-таңды баштарындан туман, бораан ыраваан. Кара булут диргелип келген соонда, кудук-чайык-даа келир, чер-дээрни сирлеңнедир диңмиреп, каракты чалдандыр кызаңнап келгеш, демир-хуундан кудуп турган чүве дег, саара каггылаптар. Ынчангаш оът-сиген дендии үнген, өзеннер иштинге аъттыг чораан кижиниң эзенгизин кылайтыр чүлгүй шаап турар. Бойдустан болууш-

куннарында болумча чок, чазын каш-даа удаа донат дүшкен. Ооң-на уржуу боор оң, кат-чимис үнмейн барган, пөштер бажынга ыт-хаайлар-даа көзүлбейн барган. Ынчангаш чүвө ийикпе адыг-хайыраканнар ында-мында хөлчок көскүлөп апарган.

Каргы-Бажының иви кадарчыларын адыглар хенертен дүвүредип эгелээн. Ивилер одарынга тыттып келген бир адыг өскелеринден черле айыылдыг апарган. Черде чыткан чоон, ирик черзи чудуктарны аңдара-дүндере тыртып каан чыдар. Ивилерни ол эзим-арга иштинге чаңгыс эвес удаа кедеп хоюскан. Харын-даа чоорту оларнын оыттаар өзеннеринин аксын азы бажын-даа доза бээр апарган. Иви кадарчылары оон сестип эгелээн. Коккаарактар өдекче кирип турар апаарла, оларны аглаар апаар. А тайга ээзин ам канчаарыл? Оон дезип, өскээр көжер бе азы аңаа удур кандыг-бир хемчегни алыр бе?

Иви кадарчылары улуг-биче кижилер чыгып алгаш, бүгү чүвени чугаалажып сүмелешкен. Бир удаа дуржулга-лыг хоочун аңчы Сарыг-оол Колдуң дузазын дилээннер. «Кандыг аайлыг хайыракан боор, акым, ону тегерип, хайгаарап көрем» дишкеннер. Чүвениң ужуру оон билдине бээр ыйнаан деп олар идегээннер. Оон хоржок хире болган болза, аңаа удур бир демниг хөделир деп дугурушканнар. Хоочун аңчы өөрүнүң аайындан эртпээн. Адыр дүүргезин чүктеп алгаш, ийи-үш хонукта дүвүредип келген мажаалайны дилеп чорупкан.

Ийи хонганының кежээзинде ол ивилер одарының бажын дозуп турган даг-иргекти көрүп каан. Чайгы хүн кызыл-хүннеп ажып бар чыткан. Аңчы боду безин эскербейн барган, кончуг-ла улуг тайга ээзи ирик черзи чудукту өзен иштинге аңдара октап чыдырда кырынга келген. Даг-иргек чыт ап, серт кынгаш, өзен иштин чаңгыландыр хөрөктени каапкаш, ыяш-дашты казырадыр халып ыңай болган. Оон соонда шугулдаан мажаалай данны атсы караңгы өзен иштин өрү-куду чудук чууп, кизиредир дагжап тура хонган. Оон дааш-шимээни чүгле сыгыр даң бажында читкен.

Даг-иргек даң бажында өзенни өрү алзы чылбыртып чоктап ора, кончуг-даа улуг буур өзен иштинден суг барып ижер хире кылаштап кирип чытканын көрүп каан. Даг-иргек хөлчок кажар болган. Буурнуң суг ишкеш дедир үнер кокпа оруунуң бажында чоон пөштүң ортаа үезинде селбер будуктарынга туттунуп олуруп алгаш, оон дедир кээрин манааш олурупкан. Даг-иргек үр-даа манаваан, буур улуг

мыйыстары калбара берген бо-ла келген. Ол чыт безин ап четтикпээн. Мажаалай буурнуң ооргазынче шурай бергеш, таварышкан-на черинден ооң чиктезин чара тыртып, мойнун үзс-чаза дайнаар деп барган. Буур даг-иргек-биле уткужуп кээп, удур-дедир таварышкан болза, аңаа ындыг белсен кайын чемиш болур. Сөөлгү тынынга чедир тутчуп болур күш ында база бар-ла болгай. Мажаалай ону кырындап кээп чавыдактаптарга, канчаар-даа харыы чок апарган. Ол бар-ла шаа-биле ушта шурап, эзим-арганы сынмас кылдыр чаргырадыр алгырган.

Сарыг-оол Кол жоргулчуг алгы үнген черге дораан чеде халып келген. Даг-иргек биле буурнуң амы-тын дээш демисели кээргел чок болгаш шынчы эвес болган. Буурнуң амы-тыны хыл кырында ызыртырган. Аңчы дүүргези-биле даг-иргектин бажын ажыр ийн улай кавындылапкан. Даг-иргек кыпсынчыг кылдыр хөректени каапкаш, мунуп алган буурун салтып, шырыштыг өзен иштин куду дагдан баткан өг дег, улуг хая дег, чүгле дукпуртуланы берген. Чүгле ыяш-даш кызырааны дыңналган. Серемчилел чогу-биле мажаалайга мойнун, читкезин чазарлаткан буур амы-тынын алган аңчының уунче сөөлгү катап көре каапкаш, дужунда шыргай аргазынче база шимеш кырган.

Халас буурун ышкынган даг-иргек улам шугул-каржы апарган. Шуут чазыйлай берген. Ол ивилерже ажыы-биле халдап турар апарган. Даг-иргек чырык хүндүс-ле бир чарыны туткаш, чири-биле ону будук, чоон чудуктар-биле чыпшыр базырып алган. Хүндүс арга-эзим кезип улчуп, тояп чорааш, дүн чарып, «үүжезинин» чанынга кылаштап кээп, ооң үстүү талазында шырыш адаанга чүү-даа келзе, олче шураарынга белен кылдыр кедеп чыдып алыр. Чамдыкта хүндүс безин оон чанындан ыравас, чекпе, кускундан оозун харамнанып, караан кылайтыр-ла кадарып чыда хүнзээр. Тайга ээзи даг-иргекче сөспегер чекпе хөөкүй кайын диттип чагдай алыр. Сөөлгү хүннерде кускуннар харын тайга ээзинин «үүжезинче» халдап, аңаа амыр-дышты бербестей берген. Даг-иргек мен дээш ол чалгынныг куштарны канчалтар-даа харыы чок болган. Чер кырынга маңап чоруур чүвселер болза, оларны ол та канчаар нугуштап, чуура часкап турар ыйнаан.

Куш даңындан-на кускуннар аас былаажып, алгыржып ужуп келгеш, адаанда иви чыдыдыр базырып каан чоон чолдак пөштүң үстүкү база ортаакы будуктарынга хонуп алгаш, даг-иргектин куйга-бажын адыннадыр алгыржып тура хүнзээр. Оон кедерезе базырып каан сектин кырынга

безин хона кааптарлар. Даг-иргек ынчан шыдашпайн, эзим-арганы чаңгыландыр хөрөктөний тура халыыр.

Халас дой эрээн кускуннар аңаа хөлчөк шугулдап, лөш бажын эргилдир ужуп, бот-боттарынче халдажып, аас былаажып, қыпсынчыы-биле алгыржып-ла эгелээр.

Тайга ээзиниң бичии-ле ырай бээрин кускуннар манаан, базырып алган ивиниң куртуп чыдый бээрин четтикпейн даг-иргек манаан чыл дег узун хире сагындырар ийи-ле чайгы хүн эрткен.

Чүглө тайга ээзи даг-иргек эвес, а харын-даа танды ээзи болур, чүс-чүс баш кодан ивиниң кадарчызы Сарыг-оол Кол база бар болгай. Чырык хүндүс иви базып, ону эккеп базырып алгаш, даг-иргек бодунга өршээл чөк улуг частырыгны кылган.

Сарыг-оол Кол хоочун иви кадарчызы Биче-оол Колду база аныак эрлер Радик, Шулуу, Буйарал сугларны эдери тип алгаш, чазыйлаан даг-иргекти чайның кааң аяс бир эртенниңде аалдап чорупкан. Дуржулгалыг аңчылар хоомай чүвө кылбааннар. Араатанга удур ылап серемчилелдиг барганнар. Олар даг-иргекти үстүндө куду шимээн чокка кедеп келгеннер. Чазыйлаан мажаалай кускуннар алгызындан аймаарап, чыдыг сегин чазарлап эгелеп чорда, кадыг эрлер хары угда кавындылапканнар. Даг-иргек бурунгаар шураан олчаан аары хөлчөк доңгая кээп дүшкөн. Эзим-арга боолар даажындан ол-бо талаже коогайнып чаңгыланып чоруй барган. Кускуннар тын оочулап, дезип чорупканнар.

Салим СУРУҢ-ООЛ

ОЛ ДУГАЙЫН СООНДА¹

И И И Г И К Ө Ж Е Г Е

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Арыг ишти. Ыяштарның бүрүлөрүнн чамдыктары саргаргылай бергилээн. Янзы-бүрү кушкаштар эдип олулар. Үрөр хөгжүм «Саян марыжын» ырладып турар, а чыскаалган хөй солдаттарынн чиртиледи марштааны дынналар. Командирниң үнү: «Бирээ, ийи, үш! Бирээ, ийи, үш! Оң эктиң мурнап кыштап чор! Бирээ, ийи, үш! Ол чергээ тур! Солагай талаа эргил! Томаан-ныг! Тараң-ар!» Сценага Алдын-оол бастыг, Мөңгүн-оол горннуг, Хүлер-оол шаң, барабанныг демги-ле аялганы ырлатпышаан, марштаан дег базып келгеш, соксап каар.

¹ Эгези № 54 «Улуг-Хемде».

Алдын-оол. Олар ынаар белеткенип турар ыйнаан. Дайын-байлаа үези-дир бо. Чоор боор оларны, көрбээн эвес. Бээр келинер (*Сценаны кезилдир кылаштааш, ыяштар аразында удукка кээр. Хөгжүм херекселдерин салгылап каар.*)

Хүлөр-оол (*арай кайган*). Чүнү канчаар дээн улус силер?

Алдын-оол. А Хүлөр! Сен база Мөңгүн! Силерден чаңгыс дилег кылуйн. Бир эвес авам Алдын-оолдуң душтуу кайыл днзе, черле адап бербес силер көрөм. Өглээр-баштаар дээш, үешнөп туруп бээр.

Мөңгүн-оол. Сээн душтууң кайда чүвсел? Ол дээрге Хунажыктың душтуу ышкакжыл.

Алдын-оол (*Мөңгүн-оолче чиктиг көргөш*). Орталап сси, эжим!

Хүлөр-оол. Мээң аксым дөспөс, сөглөптер мен. Харын дүргөн өглензин. Душтуктуң херээ-ле ол ыйнаан, өгленчип алыр.

Алдын-оол (*Хүлөр-оолдуң экин часкагылап*). Ча-ча, Хүлөр, дедир барба даан. Ам, Хүлөр, айбылаарда дунма белен. Мынчал шүңма, Хүлөр?

Хүлөр-оол (*ёзулааш*). Дыннап тур мен, акым Алдын-оол.

Алдын-оол. Стадиондан бээр халааш кел. Демги кыстар ында боор. Аргалап тургаш, бээр эккел.

Хүлөр-оол. Ынаваза?

Алдын-оол. Ынавас ужур чок. Дүүн дугуруштувус чоп.

Хүлөр-оол. Ашактары-биле кады болза?

Алдын-оол. Чүү ашактары? Ындыг сен ийин. Хүлөр, чамдыкта чүвениң хөлүн эрттире бээр.

Хүлөр-оол. Хы, чүү ашактары деп... (*Тура халааш, дедир олуруп чыда.*) Кым билир оларны. Та...

Мөңгүн-оол (*үзе кирип*). Хүлөрниң оозу чөп. Кым билир, оларга чүгле бис ынакшып турар эвес бис. Кыдында өске оолдар-даа олурар чадавас.

Алдын-оол. Чок, оларга бистен өске кым-даа ынакшы-вас ужурлуг.

Хүлөр-оол. Садып алган барааның бе, кудалап алган кадайың бе? Канчап билир сен?

Мөңгүн-оол. Тывызыың аайлыг эвес, аргазын тып тургаш, эдертип эккел, Хүлөр. Ол хирези сенээ чайлыг болгай аан.

Хүлөр-оол (*дап бергөш, олуруп чыда*). Ээ, хей, мен-даа ынаар барбаайн. Эгелээрин эгелеп каан мен, шын. Ча-

гаанарны чедирген мен. Ужурашкан силер, танышкан силер. Оон ынайгызын боттарыңар билиңер. Ол-ла, улуг сек!

Мөңгүн-оол. Ынчап баарыңга кайын боор. Хүлер. Ушкарганнай аалыңга чедирер-ле болгай. Баргаш кел, че. Көжээ кижини *(эктин часкагылаар)*.

Хүлер-оол. Көгүдүп де? Бир-тээ мени дора көрүп турар болганда, барбас мен, ол-ла!

Алдын-оол. Чангыс иеден төрүвезе-даа, эдеришкен акыларың-дыр бис. Сени дунмазыңгаш, ынчап турарывыс олдур. Баргаш кел, че.

Хүлер-оол. Че, канчаар, кээргенчиңер-даа кончуг-дур, баар-ла мен ыйнаан. Хөөкүй бодумну, хөлечик бодумну. Кажан-на бичин оолдар айбылап, кыстар сүрүп турар апаар ирги мен але? *(Шунту каттыржыр. Хүлер-оол ёзулааш.)* Дужаалды күүседирин чөпшээрениңер, акым Алдын-оол *(Каттыржыр. Хүлер-оол чоруптар.)*

Алдын-оол. Чоп кончуг чалгааранчыг чүвөл, бичини бадырыптаалы бе?

Мөңгүн-оол. Чалгааравас-даа кижини ийик сен. Ол канчап барганың ол?

Алдын-оол. Сөөлгү үеде сагыжымда бир-ле чүвө четпес, чалгаараар чаң тып алдым. Та кандаай чүвө.

Мөңгүн-оол. Билдингир-дир. Кара-кыс четпейн турардыр ийин.

Алдын-оол. Хей чүвө чугаалава. Сен ону канчап билдир сен?

Мөңгүн-оол. Ында кижини билип чадаар чүү боор? Кижини ынакшый бергенде, черле ындыг чүвө боор: чалгаараар, сагыжы саарзыкталыр.

Алдын-оол. Че, хей чүвө домактанма. Ооң орнунга ырлажыыл. *(Ырлаар.)*

Садка кирип чордун бе
Чарашпайга душтун бе?
Алаак кирип чордун бе,
Амыракка душтун бе?... Ха-ха-ха!

Мөңгүн-оол. Алаак кирип чорбадым-даа, амыракка душпадам-даа. Эх! Душкан болза...

Алдын-оол. Кандыг дээрил аан! Че, шынап-ла, оюндан башка, канчаар деп бодап ор сен?

Мөңгүн-оол. Чүнү?

Алдын-оол. Чүнү боор, демги кыстарны аан.

Мөңгүн-оол. Кыстарны... Ядараан, чангыс Кара-кысты сүрдүрер чүвени.

Алдын-оол (*кайган*). Чаңгыс Кара-кысты? Чүгө?
А Көк-кыс?

Мөңгүн-оол (*чудук кырынга олуруп алгаш*). Та, кандаай чүвө ийик, бодаарымга, анаа арай-ла хөңцүм чок хевирлиг ийин.

Алдын-оол. Па! Ол чүү дээрин ол? Сенээ оон хөлчок ынакшаанын билип тур сен ыйнаан? Бодун харын диттин чадап турар кижидир сен.

Мөңгүн-оол (*амыран*). Шынап бе, эжим?

Алдын-оол. А сен Көк-кыстың чүү багын көргөн сен?

Мөңгүн-оол. Ядараан... Чүү дээр чүвөл? Багы чок-тур ийин. Хөлүн эрттир чараш-тыр.

Алдын-оол (*каттырып*). «Чараш-тыр» деп. Оортан чоп сестир чүвөл? Харын амыраан-дыр сен.

Мөңгүн-оол. Хэй. Бодумну бодаарымга, кончуг хүн-пээчел хевирлиг кижидир мен. Чараш кадайларны эр кижидир бүрүзү кайгаар, чай аразында караан базар. Ынчап барза, ошу анаа көрсө албас боор мен.

Алдын-оол. Кадайынны улуска көргүспейн, аптырага шоочалап алгаш олургай-ла сен.

Мөңгүн-оол (*тоомча чок*). Ядараан, хей-ле анаа дужа бердим... Өг-бүлө тудары-даа сагыжымга кирбээп, анаа-ла ыт дег, эдерип чоруп турган кижидир мен. Ам соксазын деп бодай-дыр мен.

Алдын-оол (*шыжыгып*). Қалчаарава сен, эш? Ынчап кедерээр болзунза сени мен таптыг кезедир мен! Көрдүн бе, бо! (*Мөңгүн-оолдун хөйлеңинден тырткаш, чудуруун арнынга чедирер.*)

Көк-кыс (*ыяштар аразындан көстүп келгеш, девиден маңнап кээр*). Ойт, бо канчап турарынар ол?

Алдын-оол (*Мөңгүн-оолду салыпкаш*). Чок, чок, анаа. Бир айтырыг ужурун тып тур бис... Эжиң кайыл? Кара-кыс кайыл?

Көк-кыс. Дүү тур-ла (*Холу-биле айтыр. Кара-кыс көстүп турар.*) Бараалы дээримге, ынавайн тур.

Алдын-оол. Чоп?

Көк-кыс. Та. (*Алдын-оол Кара-кыска чеде бергеш, ооң холундан тудуп алып, барааны чугаалажып турар. Көк-кыс Мөңгүн-оол-биле кожа олуруп алып.*) Экин, эш Мөңгүн-оол. Сени көөрүмге, муңгаргай-даа ышкаш, кандаай чоор?

Мөңгүн-оол. Анаа-ла... Бажым аарып тур.

Көк-кыс. Челбине бердиң ыйнаан? Қаям. (*Бажын тудар.*) Баш анаа-дыр. Қаям. (*Судалын тудар.*) Оо, чүрээп аарып турар-дыр.

Мөңгүи-оол. Чүгө мында келдиң?

Көк-кыс (*элдепсинип, ооң арнынче көрүп*). Чүгө деп чүңүл? Хүлөр-оолду кым айбылапчык?

Үн (*сцена артындан*). Алдын-оол, Мөңгүи-оол! Хүлөр-оол! (*Иелээ хары угда.*) А! А!

Үн. Бээр, бээр! Командир дораан келиңер дидир! Чоп чашты бээр улус силер!

Иелээ (*деңге*). Командир?! Канчаары ол?!

Үн. Та! Мен канчап билир мен? Дүргеденер!

Иелээ. Чаа, баардывыс, баардывыс.

Алдын-оол (*чөптөп, холундан чедер*). Че, өөрүвүске бараалам, Кара.

Кара-кыс (*холун ушта соп алгаш*). Чок, барбас мен.

Алдын-оол. Чүгө? Эжин-биле бактажып алдын бе?

Кара-кыс. Мени сөөрткөш чоор сен? Ак-кызың эккеп алгаш, чедип кылаштап турзуңза?

Алдын-оол (*холун чаңгааш*). Аа, ядараан. Бо Хүлөр-оол деп калчаа чүвениң тыппазы чок. Ооң тенек, баштаап билбес кижжи сен бе?!

Кара-кыс. Барбас мен деп чугааладым. Командирин кел деп тур. Дүрген чору!

Алдын-оол (*шыжыгып, бодунга*). Ам чүзүм кылдырар деп барганы ол, өштүр-биле дөмей. (*Кара-кыска:*) Бисти ма-наар силер. Чүвениң ужурун таптыг чугаалап бээр мен. (*Мөңгүн-оол Көк-кыстың чанынга кээр.*)

Көк-кыс (*Алдын-оолга*). Кара-кыс чоп туруп калды, эш Алдын-оол?

Алдын-оол. Кым билир ону. Ынава-ла кижжи-дир. Бүргег дээр дег кынны берген турар. (*Мөңгүн-оолга.*) Сен база чоп дүндүе берген сен? (*Музыка херекселдеринче айыткаш, Көк-кыска.*) Боларны биче када карактап олурунар, Көк. Хүлөр-оол дораан чедип кээр. (*Мөңгүн-оолга.*) Че, чоруул. (*Алдын-оол биле Мөңгүн-оол хөйлөңнерин чоруй эткилеп, маңнажып чоруптар.*)

Көк-кыс (*кыйгырар*). Бээр келем, эжим! (*Кара-кыс каткы-хөглүг келир.*) Могаттынып турдун бе?

Кара-кыс. Силерге шаптык болбас дээш, ынавадым. Мөңгүн-оол чүү дидир?

Көк-кыс. Чүгө келдиң-не дидир.

Кара-кыс. Ол чүү дээри ол?

Көк-кыс. Та. «Чүгө келдиң». Хы, шынап-ла ол чүү ада-зы айтырыг боор? Хоранныг чоор. Шынап-даа болза анаа кижжи сыгаттынар бе (*долдаш-далдаш тура халааш, бир ийинге муңгаргай турар.*)

К а р а-к ы с. Электен хорадааш чоор сен. Ужуру тыпты бээр ыйнаан. Ооң орнунга ырлажыылам. *(Иелээ туттунчуп алган тура, ырлажыр.)*

Хемниң ырын дыннаңардан,
Кедек даглар мактап чыдыр.
Бистер кым бис?
Билир силер —
Аныяктар — кыстар-дыр бис,
Аян ырга ынактар бис.

Айлаң-кушту дыннаңардан,
Арга-арыг мактап олур.
Бистер кым бис?
Билир силер —
Аныяктар — кыстар-дыр бис,
Аян ырга ынактар бис.

К а р а-к ы с. Ол болбазыкпа. Ыры ындыг кончуг магалыг, бууккан хөрөк хозаш диди. *(Дегежик биле Хунажыктың кел чыдарын эскерип каар.)* А хайлыын, дөө база келдилер. Бээр тур. *(Бляш артынга туруп аар.)*

Дегежик биле Хунажык кожамыктап кээр.

Садтың ары шыргай-дыр,
Чашты бээр деп бодадың.
Ынчалза-даа чадаштың —
Ынакшаан оол тылкан-дыр.

Моон сонгаар ынчарма,
Бодунну хей човатпа.
Сарыыл чокче чыпшырма,
Сарыың мени чектебе.

Уругларның чанынга кээр, ынчалза-даа оларны эскербес. База кожамыктаар.

Шаттан үнген чаңгыс дытта
Чүнүң саады тургулаарыл?
Чаа келген солдат оолда
Чүнүң чаны тургулаарыл?

Хөөлбектин чылбай суунда
Чүнүң балы тургулаарыл?
Көстүп турган солдат оолда
Чүнүң чаны тургулаарыл?

Дегежик *(хөгжүм херекселдерин эскерип кааш, сыгырбышаан)*. Богда, бо чүнөрил? Мында чоп чыткылап алган?

Хунажык *(топтап көргүлээш, салаазы-биле айтып)*. Дуу чыткан хөк-хөккүлээш үннүг чүве Алдын-оолдуу-дур, дөө чыткан сыйт-сыйтылааш үннүг чүве — Мөңгүн-оолдуу-дур, а бо шаң-кеңгирге — бичии Хүлер-оолдуу ышкажыл. Бо чүвөлөр канчап мында, чоп чыткылап алган аа? Ээ-ээлери кайыл?

К ө к-к ы с. Ээлери удавас четкилеп кээр.

Дегежик *(уругларны эскерип кааш)*. Па, силер чоп мында силер?

Х у н а ж ы к. Бо хос демирлерни чоп ка-кадарып турар улус силер?

Қ а р а - к ы с. Қадартып каан, кадарып-ла тур бис.

Х у н а ж ы к. Ол чүү улус, кы-кымнар кадартып каан чүвел?

К ө к - к ы с. Ээлери.

Д е г е ж и к. Чүү ындыг ээлери ол?

Х у н а ж ы к. Бо чы-чыткылаан хос хо-холаларны коңгу-радып чоруур Алдын-оол биле Мөнгүн-оол-дур ийни. Ында билип чадаар чүве чок...

Уруглар (*хары угда*). Ийе, олар.

Х у н а ж ы к. Эх, сени-даа! (*Ырлаар.*)

Сени дээштиң келген-не мен,
Сеткил чогуң билбээн-не мен,

Сеткил чогуң билген болза,
Черимейге оргай-ла мен...

Д е г е ж и к (*турамык*). Қайдал ол чүвелеринер?

К ө к - к ы с. Дораан чедип кээрлер. Биске шоколад садып бээр дээш халыштылар.

Х у н а ж ы к. Шок-шоколад?

К ө к - к ы с. Ийе.

Д е г ж и к. Че, мегележнип турлар. Шоколад-шоколад садар акша кайдал оларда. Акша деп чүве бо-дур. (*Карманын соктагылаар.*)

Қ а р а - к ы с. Ындыг-ла хөй акшалыг болзунза, менээ бир акшадан бээйт. (*Холун сунар.*)

Д е г е ж и к. Көрдүн бе! Қадайлар ындыг кончуг, акша көрүп каанда, караа көзүлбейн баар.

Қ а р а - к ы с. Пиш! Сен ышкаш чүвелерниң акшазын бер-зе-даа албас мен.

К ө к - к ы с. Ада-иезиниң карманындан сывырып алган чү-вези ыйнаан. Чоор ону кижги.

Д е г е ж и к. Шериг оолдарны чүү деп бодаар силер? Хү-нү кээрге, халажып чана бээр, а силер ында-ла черге каар силер. (*Шүлүктей бээр.*)

Айлаң-кушкаш чурттап өскен
Аргазынга үнү дынзыр,
Оозундан чарлыр болза,
Ол-ла дораан боску дунар,
Кайгамчыктыг ырын кааптар,
Каарган дег, чаргырааш боор.

Назынында кады чурттаар
Ажылчын кыс биске херек.
Өске оолдар сүрзүңерзе,
Өлүр силер — когуонар,
Кажан ийик, бир-ле хүнде
Кагдырыпкаш, ыглаар силер.

Шыны-даа келзе, силерге далдадыр бе кижги! Турза узун-даа, тутса мөге-даа мен.

К ө к - к ы с. Эш Дегежик, хей черге хөрөөң дөгөп турбайн (*музыка херекселдеринче айыткаш.*) боларның бирээзин ой-надып көрем.

Дегежик (*элдепсинип*). Кай, мен бе?

Көк-кыс. Ийе, сен.

Дегежик. Че, харын, думчукка тулганда, бызаа сугжу. Шенеп көрейн. (*Басты алгааш, каш-даа үрер. Чадап каар.*) Көөрге-ле аксы хос, ана хей эт-тир. (*Өөрү каттыр-жыр.*) Бо черле чайлыг боор. (*Горн алгааш, үрер. Чадап каар.*) Бо кандаай үнү чок чүвөл? Үдү чок чүвези бе? (*Шыгаш көрүп турар. Чөгенип.*) Бо база үрелик чүве эвеспе бо. Ынчангаш октапкан болбайн аан боларны. А болар-даа ажыр-бас. (*Шаң, барабанны уш-баш чок улдай бээр.*)

Кара-кыс (*холдарындан тыртып*). Ойт, соксап көр! Уш-баш чок улдап канчаарың ол?

Көк-кыс (*шоодуп*). Ламалар-даа болза сенден аяпныг кагар боор, эш Дегежик. Ам сен че, Хунажык.

Хунажык (*холдарын тейлээригилештир туткаш*). Өрш-өршээ авыра! Мен-менн-ле ынча дивенер.

Хүлөр-оол (*келгеш, уругларның мурнунга ээжектерин дарс жылдыр тепкеш, ёзулааш, оолдарны көрүп каш, холун шагжок сула салып бадырыптар*). Мында-дыр силер ала? Силерни дилевээи черим чок.

Дегежик биле Хунажык (*деңге*). Кай, бисти бе?

Хүлөр-оол (*хедер*). Чок! Силерни чоорул — оолдарны.

Дегежик. Ам кымнарны?

Көк-кыс (*дооралан*). Бисти-дир ийин, эш Дегежик.

Кара-кыс (*өнедиин*). Алдын-оол кайыя, Хүлөр?

Хүлөр-оол (*оолдарга*). Маңаа ийи кижикайыл? Канчаптыңар?

Дегежик. Бог-даа, бо чүү кончуг туразында кижикайыларды? Дугай дурту хирезинде, туразы дээрге туруг-ла!

Хунажык. Бис кик-кижилер-даа көр-көрбедивис. Ке-ке-кээривиске бо уруглар-ла тур.

Хүлөр-оол (*кыстарга*). Душтуңар бе?

Кара-кыс. Чок.

Көк-кыс (*Кара-кыска*). Чок деп чүнүл? Шоколад сада бердилер чоп.

Кара-кыс (*каттырып*). Аа, шынап ындыг болбазыкпа.

Хүлөр-оол (*кыстарга*). Бо чай кадында шоколад чоп саттыра берген силер?

Көк-кыс. Бис саттырбадымыс, Хүлөр. Боттары салчып чоруй бардылар.

Хүлөр-оол (*музыка херекселдеринче көргөш*). Боларны кым чашканнай октапты? (*Кыстарга*.) Кым тутту боларны?

Кара-кыс. Бо оолдар.

Хүлөр-оол. Ол-дур, үрөп каан чадавас-тыр.

Хунажык. Мен-не аң-анаа дегбээн мен.

Дегежик. Черле үрелик чүвелер чорбадыва. Ойнадып чадап кагдым.

Хүлөр-оол. Ол-дур, үрөп каан-дыр сен. Демин чаа бүдүн чүвелер.

Хунажык. Шаң, кең-кеңгирген бү-бүдүн хөвээр ышка-жыл. (Көргүзүп турар.) Бо көр. (Шенеп көргөш, салып каар.)

Хүлөр-оол. Мен болза шериг кижин-дир мен. Бо хөрөңгини менээ онаап каан. Мээң чөпшээрелим чокка, кым-даа дээр хамаан чок, чанышче-даа чагдавас ужурлуг. А силер үрөп каан-дыр силер. Силерини шагдаа черинге чедирер мен.

Дегежик. Хораныг хей боор бо! Үрелик чүвелерини кижээ шамнап! (Билектерин сывырнып турар.)

Хунажык (сегирип алгаи). Сок-сокса, оол. Чөвүн чуга-чугаала...

Кара-кыс (үзе кирип). Үрөлбээн-даа боор чадавас, шенеп көр даан, Хүлөр.

Хүлөр-оол (басты алгаи үрүптерге даашкыр үн үнөр, турганнар сырбаш дээр). Үрөлбээн-даа чүве-дир. Ол чүзүл бо Дегежиктин, үрелик деп.

Дегежик. Үрелик-ле чүвелер чорду. Кезек чыткаш, этине берген-дир.

Хүлөр-оол (горнуну алгаи, дыйт кылыр). Болар эвес, бодун үрелик кижин-дир сен ийин. Хос баштыг, билир чүвсч чок.

Дегежик. Чүүже, язы? (Чудуруктанып, чөңгээлей бээр.)

Кара-кыс (Дегежиктин холундан сегирип алгаи, Хүлөр-оолга). Че, Хүлөр. Каяа ынчап акыларың кылыын хайындырып турар сен. Бо Дегежик чаа шүлүк чугаалаар деп турган чүве, ону дыңназывысса, кандыгыл? (Дегежикке.) Ындыг-дыр аа? (Оон-моон «Шын-дыр», «Ынчап көр» дижи бээр.)

Хунажык. Чу-чугаалап бер, оол.

Дегежик (Көк-кысче көргөш). Бир-тээ Көк дилеп турда, мен кайын ойталаар ийик мен. (Хөрээн хозаткылааш, чугаалаар.)

— Ачытыг Кызыл Шеригге ынак чор — деп,
Ачам менээ айтып берген, чагып чораан,
Хар шыпкан ак баштыг тайгаң, делгем ховуң
Хамык байлаан дөгөрезин чаалап берген.

Хүлeр-оол (*хол чаңгыл*). Аа, хей! Чаа, шүлүк чүнү би-
лирил бо. Шүлүктээр мен деп адыргап, кезээде ындыг ыш-
кажык, өске улус чогаалы чугаалаар.

Ава келир.

Ава. По-ок, бо-даа ажы-төлдү! Мында чоп чыглы берген
силер? Шериг оюну көөр дээш, келдим ышкажыл. (*Долган-
дыр көргөш.*) А Алдын-оол кайыл, Хүлeр?

Хүлeр-оол. Харын. Маңаа чүве. Келлиримге чогул.

Ава. «Келиримге» деп чүнүл? Сен кай барып чораан жи-
жи сен?

Хүлeр-оол. Мен бе?.. Дайынчы даалга күүседип чор-
дум... Бо уругларны дилеп.

Ава (*элдепсинип, Хунажыкче, Дегежикче*). Бо чүү оол-
дарыл, кижн танывас? (*Кым-даа харыылаvas, шупту бот-
боттарынче көржүр.*) Бо кандаай төлдер силер: кижн чүве
айтырага, ыытташпас? Хүлeр, бо чүү оолдарыл? Силернин
өөрүнср чүве бе?

Дегежик (*доза кирип*). Ийе, угбай, өөрү, өннүктер
улус бис.

Ава. Ындыг ыйнаан харын, аныяк улус өннүк-тала бол-
байн канчаар. Оон башка...

Хүлeр-оол. Чок, кырган-авай, доора кижилер-дир ийин.

Хунажык (*Хүлeр-оолду биче ырадыр имнеп алгаш*).
«До-доора ки-кижилер» деп чүнүл? Өннүк-өннүктеривис ди-
дизинзе, аксың чыдый бээр бе?

Хүлeр-оол. «Шынын сөглээн кижиге кижн өштүг, шы-
вык туткан кижиге ыт өштүг». Шынын-на сөгледим. Чоп хо-
радаар сен? Силерни бээр кым чалап эккелген?

Дегежик. «Шуугаар бетинде боданыр». Сен чалаваан-
даа болзунза, бо уруглар-биле болчашкан улус-тур бис.

Ава. Ындыг болза, билбээн-дир мен, уругларым. Аныяк
назыда болчажып, ойнап, хөглөп турбайн канчаар.

Көк-кыс. Чүү кончуг мегечи кижн силер, эш Дегежик?
Силернин-биле болчаг-даа кылбажык бис.

Хүлeр-оол. Ол-дур, көрдүнер бе. Ындыг кончуг чүдек
эрлер-дир силер.

Дегежик (*алаңзып, Хунажыкче*). Бо уругларның ол
чүзүл, оол? Маңаа ужуражыр болдуvus чоп?

Хунажык (*сестип*). Ча-ча, ам сок-сок-соксазын. Чор-
уул. Со-соонда көргей аан.

Ава (*бодунга*). По-ок, чүнүн-даа ужурун билбейн кал-
дым. Багай кадай кара угаан-биле бодаарымга, дугурушка-
ны-ла шын боор. Бо кыстар эпчоксунгаш, хейде-ле аштып

турлар ышкаш. Оон башка, мындыг муңгаш арыг иштинге анаа хей-ле чыглыр боор бе? Аныяк улус канчап-даа турар-ла ыйнаан болар. Ындыг-даа болза оглумнуң душтуу кайызы ирги? Боларның кайызы мээң оглумга чоок чүве ирги? Канчап билип алырыл? Түвек ыңай. Шенеп көөр-дүр (*Кара-кыска.*) Сен Алдын-оолду көрбедиң бе, уруум?

К а р а - к ы с. Чок, кадам. Хүлер-оолдуң чугаазы болза маңаа турган улус дээр-дир...

А в а (*бодунга*). Кадам-кудам дигилээн аксының ээлдек, чымчаа сүргей чүве-дир. Оглум душтуу бо-ла болду бе? Бир эвес ол болза, амырадым-па. Шенеп көрээл, шенеп көрээл! (*Кара-кыска.*) Алдын-оол сеңээ ындыг-мындыг чүве чугаа-лавады бе, уруум?

К а р а - к ы с. Чок, кадам.

А в а (*Хүлер-оолга бүдүү*). Билдиң бе? Алдын-оол бо уругларның кайызынга ынак-тыр?

Х ү л е р - о о л. Мындыг чүве бо, кырган-авай. Алдын-оол болза Көк-кыска туралыг боор. Көк-кыс — Мөңгүн-оолда сагыштыг боор. Мөңгүн-оол — Кара-кысты алыксап турар боор. Кара-кыс — Көк-кыска, тьфу, Көк-кыска деп чүмүл? Кара-кыс — Алдын-оолга барыксап турар боор.

А в а. Чүү деп че? Чүнү-даа билбедим.

Х ү л е р - о о л. Кысказы-биле шиңме, кырган-авай. Алдын-оол — Көк-кыс, Көк-кыс — Мөңгүн-оол, Мөңгүн-оол — Кара-кыс, Кара-кыс — Алдын-оол.

А в а. По-ок! Мооң-даа чөгенчин. Орта чугаазы чок. Бодундан айтырар болган-дыр ийин. (*Үнү чоруй баар.*)

К ө к - к ы с. Эш Дегежик, силерден дилег кылып болур бе?

Д е г е ж и к (*амырап*). Болбайн канчаар, Көк. (*Чанынга чеде бергеш, куспактаар деп баар, Көк-кыс холун идиптер.*)

К ө к - к ы с. Ам база шүлүктөп көрөм. Чүгле чаа шүлүктен шиңме.

Д е г е ж и к. Хы, ында чүү боор. Күзелдиим-биле. Дың-наңар.

— «Акың дег Кызыл Шеригге ынак чор — деп, Авам мени өөредип, сургап чораан,— Сылдыс дег, эмжежок хоорайлар, суурларны, Чыргап чоруур чурталганны хостап берген...»

К ө к - к ы с (*үзе кирип*). Че, ону бистер база шээжи-биле билир бис. Өске чаа шүлүктен салып көрүнер.

Д е г е ж и к. Ындыг бе? Ындыг болза, өске шүлүктен номчуп бараалгадыйн.

Хымыс ишкеш, сарыым хайныр,
Кыстар көргөш, чүрээм саргыыр.

Ынчалза-даа

Кудараанда, хөңнүм чазаар,
Куспактаанда, дыжым ханар.

Хүлөр-оол. Оон өске билир шүлүүң чок бе? Бодуннуу аан, бодунуннуу.

Дегежик. Адыр-адыр, дыңнаңар, үзе кирбегер. Ырлап-тайн.

Улуг-Хемнин чалгыглары
Уйгу билбес чүзүндө чоор?
Уруг эжим сөглээн сөзүң
Уттуп турар кандыг аай чоор?

Хунажык. Кай, ут-ут-ттуп каапкан бе?
Дегежик. Доора кирбейн, топтап дыңна.

Бо-ла талдың будуктары
Мочак-мочак — чаражын аар!
Болчаг кылгаш, уттуп каапкан
Бо-ла хейнин чөгенчинин аар!

Шупту каттыржып, мактап турар. Чүглө Хүлөр-оол таарзынмас.

Хүлөр-оол. Эки-ле билбедим. Кымның-биле болчаг кылып турган кижил бо?

Кара-кыс (*хөк эреп*). Ындында ында-бирек-биле ыйнаан.

Көк-кыс. Аа, хей чүве! Мен мындыг-мындыг кижилер-биле болчаг-даа кылбаан мен. Дембээреп турар кижидир ийин.

Хунажык. Шы-шынап-ла болчаг кылбаан ки-ки-кижи эвес сен бе, оол? Чү-чүвениң шы-шыны херек.

Дегежик. Сокса, соңгаар олур, шоюшкак идиниң өрү тырт!

Кара-кыс. Шүлүк-даа болзун. Ам ырлажыр-дыр.

Дегежик. Ырлашкай-ла бис. Кеңгирген кеңгиредип, шаңың шаңгырадып тур, Хүлөр.

Хүлөр-оол. Ындыг-дыр: мен ойнадып берейн, силер ырлажыңар. Ооң соонда силер, маңаа шаптык катпайн, моон чайлап бериңер.

Хунажык. Қа-ка-канчаар бис?

Дегежик. Кончуг эки-дир. (*Хүлөр-оол хөгжүмүң ойнады бээр, ийи оол ырлаар.*)

Шыңганнарны көрүнер,
Мөгелер дег, мөчөк-мөчөк.
Шылгаар болза шылганар,
Шорлур-горлур чүвевис чок,
Ополченчи оолдар бис.
Бирээ, ийи, үш!

Шериг херээн эрткен бис,
Чспсекти-даа билир-ле бис.
Дужаал келзе, бөгүн-даа
Тулчурунга белен-не бис,
Ополченчи, оолдар бис.
Бирээ, ийи, үш!

Хүлер-оол. Ырлажып алдыңар, ам чоргуланар.
Хунажык. Че, чо-чо-чоруулунар! Сөглээн сөс, ке-ке-керткен ыяш (үнүн бар чыдар).

Дегежик. Че, уруглар, чоруулунар. (Дооза сөктүн чорун каар.)

Хүлер-оол (девиден). Ойт, силерниң кай баарыңар ол? (Дооза тура дүшкеш, хая көрнүр.) Мен чүгле бо оолдарны чорунар дидим.

Дегежик. Магалыг-ла эр-дир, чүгле бо оолдарны де. Че, кыстар, моон чапынга чүнү кылыр силер? (Уругларны үзээлеп аңгар чыдар.)

Кара-кыс (хая көрүнгөш). Өөрүңге байырдан чедирер сен, Хүлер (ажыт кире бээрлер).

Хүлер-оол (бодунга). Чүгле өске оолдар аартыктап тургаш, дөгerezин сывыртап алдым аа. Ана хай-дыр. Мени кончуур боор болар. (Бичии бодангаш.) Адырам, канчаар чоор, чугаалаар чоор бе азы ыттаваас бе?.. (Ава дедир келир, Хүлер-оол эскербес.) Болчаан каапкаш, читкилей берген. Шорузу ыйнаан.

Ава. Алдын-оол суг ам-даа келбээн-дир але. Чүнү-ле чугаалаттынып турарың ол, Хүлер?

Хүлер-оол (меңсеп). Чок, чок, кырган-авай. Анаа.

Ава. Демги чаа кыстарың кайыл?

Хүлер-оол. Манаа турган оолдарны-ла эдере бердилер.

Ава. Чүү ындыг оолдарыл? Төрелдери бе?

Хүлер-оол. Чок. Төрели эвес.

Ава. Чок?! Ам чоп эдере бергенн ол? Сорулдаалап турар чүве бе?

Хүлер-оол (эктин кыскаш). Ой та, ындыг-даа ыйнаан.

Ава. Хы... (бичии бодангаш.) А Хүлер, демги ийн кыстың кайызы Алдын-оолдуң душтуу чүвөл? Сен ылчыңнай берсейн, шынын чугаалап бер даап, оглум.

Хүлер-оол. Көк-кыс, кырган-авай, Көк-кыс.

Ава. Көк-кыс? Па! (Бажын согаңнадып.) Ындыг чүведир. Мен мелегей кадай Кара-кыс деп билип турган болбас ийик мен бе.

Хүл ер-оол. Чок, чок, кырган-авай. Кара-кыс — хей! Аттыг ааспырак уруг боор. Ажынза, силерни өлүрер, эттезе хөңнү. Ону алза. Алдын-оол түрээр.

А в а. Алдын-оол кайын эндээр. Ынчангаш Көк-кысты шилип алган-дыр. (Бичии бодангаш.) Ам эгелей берзимзе, ажыр-бас ышкаш-тыр.

Хүл ер-оол. Чүнү, кырган-авай?

А в а. Ам өглээр херек. Оон башка, үүле бүтпейн баар.

Хүл ер-оол (куткун). Күжүр кырган-авай, ынчап-ла көр. Дүрген-не өглөп көр. Ол ийи кыска өске оолдар чагдатпас дээш, мээң-даа ырмам сынды. Дегежик мырыңай менче халып турду. Ол акыларым дээп чадап турарлар-дыр ийин, чөгөнчии кончуг.

А в а. Алдын-оол акың чүнү канчап тур ышкаш? Чүнү дуюп билип тур сен?

Хүл ер-оол. Билдиришикининиң харызын негеп, яамы сайыдынга база чораан кижиге бо. Бодаарымга дораан өөредип чорудуптар ышкаш-тыр.

А в а. Сен ону канчап билип алдын?

Хүл ер-оол. Сөөлгү үеде орус дыл өөренир деп чүвези кедереп барган. Бо номдан чарылбас, үргүлчү хойлап чоруур.

А в а. Ону чоор кижил?

Хүл ер-оол. Орус дыл ному-дур. ССРЭ-ге орустап өөредир-ле болгай. Аңаа бүдүү белеткенип турбас ийикпе.

А в а. А-аа! Көрүп турзун, сени ынчап туразында салбайн?

Алдын-оол биле Мөңгүн-оол салчып келир.

Алдын-оол. Кайыл? (Авазын көрө тыртып кааш.) Ох, авам база мында ышкакжыл. Маргылдаа көөрүң ол бе, авай?

А в а. Ийе. Бажыңга чааскаан чүнү-ле кылып, ээренейнип олуар мен?

Мөңгүн-оол. Кай барганнары ол?

Хүл ер-оол. Бо кандаай улус силер? Читкилей бээр. Өске оолдар аппарат.

А в а (хомудан). Чангыс оглумнун чолу чогаан-дыр дээш, аайлыг амырадым бе. Ам ол-дур, хей болган. Кончуг-даа салымым багай кадай-дыр мен!

Мөңгүн-оол. Кымнар боор ол, ядараан?

А в а. Кымнар-даа болза, канчаар силер ону. «Кижилигни кижиге канчаар, киженигни бөрү канчаар» дижир ышкажыгай.

Мөңгүн-оол (Хүл ер-оолга). Ядараан, ол кымнарыл, оол?

Хүл е р-о ол. Дегежик биле Хунажык.

А л д ы н-о ол (*баазын сегирип алып*). Че, Хүл е р, че, Мөңгүн, ол чүвелеринер туткулап алыңар! Маргылдаа эгелээр деп барды. Анаа ойнаар болгай бис. Демги чүвелер биле ынчаш таптыг көржүпкей бис аан. Сен бистин соовустан чеде бээр сен, авай.

А в а (*чөгенип*). Бо шагда келини кудалап аар эвес, уруглар боттары сорулдаалажып алып чүве ышкажыл. Мен баргаш канчаар мен ону.

Хүл е р-о ол. Ам силерниң олардан кордаан херээнер чок. Көк-кыс дээрге Дегежиктен салдынмас чорбадыва. Доора мен безин ыядып турдум.

М ө н г ү н-о ол (*хорадап*). Чүүже? Салдынмас бе? Сен чоп көрүп турар кижин сен? Дүү догууруң биле чоп моорады шааппадың?

Хүл е р-о ол (*тоомча чок*). Мен хөөкүй оларның аразынга киржип канчаар мен. Бодуң чоонган сен?

А л д ы н-о ол (*далаштырып*). Ойт, ол дугайын ынчаш, соонда. Бо болза дайын-байлаа үези-дир бо. (*Үнүп чоруптарлар.*)

А в а (*чааскаан*). Дайын-байлаа үези деп. Мени каапкаш, чоруур деп турар. Амыр-дыр!

Кө ж е г е х а а р.

Ү Ш К Ү К Ө Ж Е Г Е

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Паштаныр өрээл. Биеэги-ле байдал хевээр. Кара-кыс чааскаан, сөзү чок аялга ырлап чем белеткеп турар. Дашкаар үне халааш, кыйгырар: «Ээй, кайда бардың? Че, чемненили». Сцена артындан: «Бардым, бардым» деп сөстөр дыңналыр. Көк-кыс эктинде чоттунар аржыыл каап алган ырлавышаан, дыранып кел чыдар.

К ө к-к ы с (*ырлаар*).

Эртенгиниң серининин, серининин,
Эштир дээрге, дидирей бээр, канчаар чоор?
Хамык оолдар караа шупту менде,
Кайыдыва чашты берзе эки чоор?

Көк-кыс хаалганы ажа соптар, ийи уруг ырлажыптар.

Эртенгиниң серининин, серининин,
Эштип аарга, серинин сергек, экизин!

Хамык оолдар караа шупту бисте,
Кайыдыва чашты берзе, эки чоор?

Каттыржыр.

К а р а - к ы с (*каттырбышаан*). Тывызыың-даа магалыг-ла-дыр але?

К ө к - к ы с. Сен тывызык болганында, мен чоонган мен, эш Кара-кыс. (*Сандайларга олургулаптар.*)

К а р а - к ы с. Дыка-ла орай келдиң, алс?

К ө к - к ы с. Кай, дыннап чыттың бе? Сени мен удуп калган деп бодадым. (*Бичиш үзүктөлгөш.*) Хөк чоор, эжим. Анаада кпжиже диднимес, сөзү үнмес Мөңгүн-оол та чүгө эри хайнып келчик. Мени салбастааш турупкан, ат чоор. Арай деп чарылдым. «Сени Дегежикке черле бербес мен, кырым сынар»-даа дидир. Чышпырары ол чүвө ыйнаан. (*Каттыржыр.*) Сен капчалдың? Эптежин алдың бе?

К а р а - к ы с. Менде чүү боор. Бичиш мөгаттындым-на. Ак-кыс дээш аан. Шуут аашкынар, тейлээр чыгыы. Хүлер-оол — көөрге бичип, баштаа кончуг кижип боор дидир. Билбес кижип хорадай-даа бээр. Бодаарымга, шын хире болду. Чеже шыдажыр, чүрээмни тудуп чадааш, аайынга кирип бердим. (*Эжик соктаар. Иелээ деңге.*) Чаа! (*Алдын-оол, Мөңгүн-оол, Хүлер-оол музыка херекселдерин тутпушаан, кире халчып келгөш, дарс кылдыр теп, ёзулааш, хары угда мендилээр.*) Экин кыстар! Силернин дужаалыңар ёзугаар Алдын-оол, Мөңгүн-оол, Хүлер-оол четкилесп келдивис! (*Каттыржыр. Уруглар тура халчып кээр.*)

К а р а - к ы с. Мындыг даң бажында кай баарыңар ол?

Х ү л е р - о о л. Эртежи эзерлиг аътка таваржыр чүвө дивежипке.

А л д ы н - о о л. Дайын-байлаа үези-дир бо. Далаш чорук-ка бар чор бис. Орук аайы-биле кирип келдивис.

К ө к - к ы с (*чалаар*). Бээр эрттинер. Шайлаңар.

Мөңгүн-оол. Ядараан, чай кайда боор ийик. Оон башка, силернин-биле таптыг шайлап хөөрежир ийик бис.

А л д ы н - о о л. Дайын-байлаа үези-дир бо. Шынап чайы-выс чок, дуңмалар. Силер бөгүн ыңай-бээр чүвээ барбас силер бе?

К а р а - к ы с. Бистиң коллектив «Элегес» күрэкономунга шэфтээр деп чарлап каан турду. Сиген кылчыр чүвө эвеспе.

А л д ы н - о о л. Кежээ чедип кээр ыйнаан?

К ө к - к ы с. Чедип кээр, чедип кээр бис.

А л д ы н - о о л. Ындыг болза кежээ ужуражыр бис. (*Өөрүнче.*) Че, оолдар. Дайын-байлаа үези-дир бо. Чоруп-

таалы. (Алдын-оол биле Мөңгүн-оол үнө бээр, Хүлөр-оол артып каар.)

Хүлөр-оол (аяар). Киживисти ам-па алгаш баар деп барды ышкан.

Кара-кыс (хөлзеп). Кымны?

Хүлөр-оол. Кымны боор? Алдын-оолду.

Кара-кыс (улам хөлзеп). Кажан? Кайнаар?

Хүлөр-оол. Кайнаар боор? Өөрөдүлгөже. (Бурт-сирт ыңай боор.)

Кара-кыс (девидеп). Хүлөр-оол! Хүлөр-оол, адыр! (Хүлөр-оол дедир келбес. Көк-кыска). Ам канчаар кижини боор-мен, эжим?

Көк-кыс. Мен сенээ адаарган тур мен, эш Кара-кыс. Алдын-оол күзээниңге четкесидир. Ам канчаар, өөрсини алзын, харын экидир. Офицер болур, ынчап чоруй полковник чедер, полк командылаар. Мээң багай Мөңгүн-оглумда ындыг харык кайда боор.

Кара-кыс (муңгаргай). Ол өөрсини чоруй баар, а мен чааскаан.

Көк-кыс. Ынчаарга Хунажыкка барып ал, эш Кара-кыс.

Кара-кыс (шугулдап). Сен бодун Дегежинге барып ал.

Көк-кыс. Чааскаан чурттакас мен деп ыглап турган кижини Хунажыкка барып ал, харын.

Кара-кыс (кылыктанып). Хунажыкка барбас мен. Бодун Дегежикке барып ал!

Көк-кыс. Ынчаарга ыглава!

Кара-кыс (оожургаарын орилдажып). Кым ыглап турган чүвөл, ыглавадым-даа.

Даштын тергелиг аът дагжап келир. Үн: «Тр-р-р!» Дегежик биле Хунажык соңгадан хереп келир.

Дегежик. Экин, кыстар! Ажылдап чоруур силер бе? Чедирип каалы.

Көк-кыс (шыжыгып). Чедирини каалы? Чүңүң-биле чедирини каар силер, эш Дегежик?

Дегежик (дедир көрүнгөш). Хөлгө бо, белсен.

Көк-кыс. Чуузага олуруп амдажываан улус бис, ажырбас. Бодувус чедө бээр бис. (Хунажыкка.) Сен бо кандаай кижини сен, Хунажык? Кулаанда кум уруп алган сен бе? Бо кижини бээр сөөртпө деп чеже катап сенээ чугаалаар чүвөл? (Хунажыктың кырынче хөмө кел чыдар.)

Хунажык (сести аарак дедирленип). Ме-менде чүү боор. Бо кижини бо-боду ындыг эрдир бо, ки-кижиден чарылбас...

Дегежик. Кижик-кижи хирезинде болур чүве боор. Сен дыка кедерева, Көк! Акың дээрге амыр эвес үрен боор.

Көк-кыс. Көгүва. Моон ырап чор! *(Хунажыкка.)* Чүү дидим, Хунажык? Бо чаванаң ыңай ырат! Оон башка...

Хунажык *(Сезинмишаан, дидим эвези-биле)*. Ме-мен-де чүү боор. Бо кижик бо-боду-ла ынаар бараалы дээш турар кижик-дир.

Кара-кыс. Билбес эвес сен, канчап турарың ол, Хунажык! Демги оолдарга сөглентер болзувусса, силерни сылба шаап кааптар. Билдиң бе? Че, дүрген моон чоруңар!

Хунажык. Че-че, ур-уруглар, ажынманар че. Че, оол, че, чоруул, оон башка, түвек үнер деп баарды.

Дегежик. Сен киришпеске киришпейн, анаа тур! Моон артык уругларга багыдырбайн чораан мен. Чоп кончуг хорашныг кызыжак боор бо. *(Соңгадан кирерин оралдажып турар.)*

Көк-кыс. Кандыг кончуг тураңда кижик сен, Дегежик! Ыңай үн! *(Үндүр идер деп чорда, Дегежик Көк-кыстың билээнден сегирип алыр.)* Кара, бээр бол, эжим! *(Кара-кыс сапы: сегирип алгаш, чандыр кагар. Дегежик Көк-кысты салыптар. Хунажык Дегежикти соондан сырбаңнадыр көдүрүп алгаш, чоруй баар. Дегежиктиң алгызы дыңналыр: «Сал, оол, сал! Көөр сен, сени канчаар эвес мен!» Терге даажы ырап чоруй баар.)*

Кара-кыс *(оожургадып)*. Сеңээ ынакшааш, ынчап турар кижик-дир ийин. Дыка ажынма, эжим.

Көк-кыс. Хунажык база сеңээ ынакшааш, ынчап турар кижик-дир. Ону чоп чагдатпас сен, эш Кара-кыс?

Кара-кыс. Мен өске кижээ ынак кижик-дир мен.

Көк-кыс *(ыглаар чыгы)*. А мен? Мени өске кижээ ынак эвес деп бодаарың ол бе? Мынчага чедир ону билбээнин ол бе?

Кара-кыс. Билир мен, эжим, билир.

Көк-кыс. Ынчаарга ам чоп ынча деп орарың ол?

Кара-кыс. Анаа-ла сени аргалап, оожуктурар дээш. Ынча дептим, эжим. Че, чемнениил.

Чемненип олуруптарлар. Кайызында-даа кезек када ыт чок.

Көк-кыс. Хүлер-оол баштактаныпкан эвес ирги бе?

Кара-кыс. Чок, ол баштак эвес боор. *(Улуг тынгааш.)* Ам канчаар... Ындыг-ла ыйнаан. Кижини кижик киженеп алыр эвес.

Көк-кыс. Алдын-оолдуң хөктүүн але: ыяап-ла офицер болуксаар чүзүл. Маңаа өгленип алгаш, өөрөңзе. Өөренир

чер-ле хөй ышкажыл: башкы, эмчи, бухгалтер, чолаачы, бы-
заңчы... Чок болза ажылдаза.

К а р а - к ы с. Харын аан. Авазы кадай дыннажы ирги
бе? (*Каттыржыр.*)

К ө к - к ы с. Кунчуум кадай ледаан. (*Каттыржыр.*) Ол
дээрге ам-даа бис ийиниң кайызы ооң кенни болурун эки бил-
бейн турар болдур ийин. (*Каттыржыр. Кеттинип тура, ыр-
лажыр.*)

Дүүн кымга душчук сен?
Дүшке кирип хонду бе?
Ийе, ийе!
Ынчаарга-ла болган-дыр,
Ынакшылың келген-дир.
Ийе, ийе!
Көвей оолга душчук бис,
Кайызын сен дүжедин?
Ой та, ой та!
Көөрүмге, шупту-ла
Кады дойлуп туржуктар.
О-оо, таанда!

К а р а - к ы с. Шынап-ла бо дүне Алдын-оолду дүжей бс-
рип-тир мен ийин.

К ө к - к ы с (*ыры аялгазы-биле*). Ынчаарга-ла болган-дыр,
ынакшылың шынныг-дыр. (*Каттыржыр.*)

Ава кирип кээр.

А в а. Экини, кыстарым. Чоруур деп тур силер бе? (*Көрүк-
чүлерге.*) Баштай шенеп көрейин адырам. Хүлер-оол мегелеп-
кен-даа чадавас.

К а р а - к ы с. Бээр эрттинер, кадам. (*Көк-кыска.*) Шай-
дан кудуп көрөм.

А в а (*ынавас*). Ажырбас, уругларым, ажырбас. Далажып
чор мен. Аштакчы кадай болбазык мен бе. Шүүгү яамызын-
да. Хөй-даа өрээл эвес, ийи өрээл чүве. Оомну аштап кааш,
бажыңче-даа барбайн, бээр келдим. (*Бичии үзүктелгеш.*)
Дүүнгү хөй оолдар дооза мында ирги бе дээш, арай сестип
кирип келдим. (*Олуруп алыр.*)

К ө к - к ы с. Чүү оолдар дээринер ол?

А в а. Ат-сывын-даа айтырбаан мен ийин. Мээң-даа чө-
генчимни, ону безип айтырбас.

К а р а - к ы с (*каттырбышаан*). Олар чоп маңаа кээр деп,
кадам, херектиг эвес.

А в а. Силерден чарлыр хөңнү чок оолдар чорду. Ын-

чангаш айтырарым ол-дур ийин. А Алдын-оол суглар силерге ужурашты ыйнаан?

К ө к - к ы с. Дүүн бе? Ийс, ужурашты-ла.

А в а. Чүнү чугаалай-дыр?

К а р а - к ы с. Чок.

А в а. Ол киживис сургуулдап чоруур хире апарган ийин. Боду кайын сөглээр, Хулер-оолдан дыннадым. Ча чүү кончуг өөрөнксээр төл чүве ийик. Меңээ-даа алдырар хире эвес.

К ө к - к ы с. Чорутпа, чорутпа, угбам. Чүү херек ол, чөнүк нелиг кижини кайы оранче өөрөнүр деп.

А в а (*амыран*). Харын ынчангаш силерден дуза дилеп келдим. Ада-неңер мында болза, олардан айтыргай эртик. Ам канчаар, бодуцардан айтырар апарган-дыр мен.

К а р а - к ы с. Кандыг дуза? Айтырыңар, кадам.

А в а. Чүвөнүн аяны силериниң кайы бирээнер кеним болгу дег. Чогум кайыңар чүве ийик, аайын тыппас кижидир мен. Кайыңар мээң оглумнуң душтуул, чугаалап берип көрүңерем. Эгенгеш чоор силер, дөмей-ле кады чурттаар-ла болгай бис.

К а р а - к ы с. Хөктүүн але. (*Уруглар каттыржыр.*) Оглуцардан айтырбадыңар бе?

А в а. «Дайын-байлаа үези-дир бо» деп чүве тып алган, кара шору-дур ийин. Менден та чүге чажырар оол чүве ийик. Чорутпайн баар, өглөп кааптар боор дээш, коргар кижини бе, кандаай чүвөл? Аванны кагба деп көгүдүп, меңээ болчуп, дуза көргүзүп көрүңерзе, кандыгыл, уругларым?

К ө к - к ы с. Төрүп каан авазынын сөзүн дыннаваан кижини бистин каяа тооруд ол. Кулаанда ыргак-сээк ыгайнып тур деп-даа бодавас ыйнаан.

А в а (*идегел чок*). Канчап билир, тоор-даа чадавас. Чөгелде ээрежиң көрүңерден. Оон когарай бээр эвес силер. Кедерезе... мында оон душтуу бар болгай. Ол уруг кайыңар чүвөл? (*Уруглар удур-дедир көржүр.*) Могаттыңгай: чоруй барзынза, манап чорбас мен, бөгүн дораан-даа өске кижээ барып алыр мен, кара шорун-даа дивес ийикпе, хамаан бе. Аас човай бээр эвес. (*Уруглар каттыржыр.*)

К а р а - к ы с. Алдын-оолду ындыг деп бодаваан мен, ындыг кончуг дедир кижини-дир, але?

А в а. Чажындан-на ындыг оол боор. Мээң ачам, Алдын-оолдун кырган-адазы, Хомду дайынынга өлүрткен болбазыкпа. Ол ындыг кижини дээн. Ачамнын чодазы сынган, аскак чүве. Эмдик аътка октаткаш, берттинген. Ол хиреде-ле: «Будум аскак-даа болза, аът мунарынга, адар-боолаарынга

ажырбас мен» деп, маргыжып тургаш, чоруй барган джигир чүве. Бо Алдын-оол ону дөзээн боор.

К ө к - к ы с (*шакче көргөш*). Ойт, че! Шак-шак!

А в а. Далажы бердиңер бе?

К а р а - к ы с. Ийе, кадам.

А в а. Дузалажып шыдавазыңар ол бе?

К а р а - к ы с (*чөгөнүп*). Бисти кайын дыннаар ол.

А в а. Кеним чогуум кайынар чүвел, ынчаш? (*Уруглар ыыт-ташпас, бот-боттарыңче көржүп каар.*) Хүлер-оолдап айтырарымга, (*Көк-кысче айыткаш*), бо уруумну адаар чүве ийик. Чоп чажыраар сен. кызым? Демин-не адаптайн дээш, дидиммедим. Кырган кижини ынчап баарга, эпчок ыйнаан. Шын ийикпе, уруум?

К а р а - к ы с. (*дооралап*). Шын, шын, кадам! Кениңер бодур. Ам хүлээп алыңар. (*Көк-кыстың колдуундан четкеш, аваже сөөртүп турар, оозу дедир чүткүүр.*)

К ө к - к ы с. Мегелеп тур. Кениңер бо уруг боду чүве. (*Кари-кыстың бодун идер.*)

А в а. Ынчаар баштактаңырга кайын боор, кыстарым. (*Көк-кыска.*) Уруум чаражын. Черле баарым эндевейн турган чүве харын. Бооп-тур. Уруум, Көк! Дузалап көрөм.

К ө к - к ы с. Мени кайын дыннаар ол, кадам.

А в а. Чок болза бөгүн дораан белек-селээн чогаадып каайн бе? Ынчалзымза, ужур бар боор.

К ө к - к ы с. Хей, хей! Соонда болгай аан. Өөрениксээри анаа чүден артык болганда, кижини канчап тудар ону, өртеп баглаар эвес.

К а р а - к ы с. Ол чүү дээрин ол, эжим? Канчап билер сен? Шенеп көрдөн.

К ө к - к ы с. Бодун шенеп көрдөн, эш Кара-кыс! Меңээ хамаан эвес.

А в а. Кайы, сеңээ хамаан чок чүве бе, уруум?

К ө к - к ы с. Чок, меңээ хамаан чок.

А в а. Сеңээ кончуг-ла ынанып келген ийик мен. Үүлөм бүтпейн баарды. Ам канчаар, бодум мунганыр бооп тур мен ийин. Аргазын тыптарым чадавас.

Көжөгө хаар.

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Ыяштарлыг эрик кыры. Ындында хем агып чыдар. Дээрде сылдыстар көстүгүлөп келгилээн. Ырак эвесте уругларнын бажыны көстүп турар. Алдын-оол, Меңгүн-оол, Хүлер-оол биеэги-ле херекселдерин туткан, ырлажып, марштап үнүп кээр, чүглө Хүлер-оол ырлавайн, оларны эдере базып олурап, мунгаргай.

Бирээзи — барын чүктүвө,
Бирээзи — өске чүкчө.
Арат чоннуң дайынынче
Аныяктар чорупкан.

Ыржым чуртун каапкаштын,
Ырап, чарлып чорупкан.
«Чацгыс сарым сөглөп көрөм,
Чарлырда күзелиң чүл?..»

Хүлөр-оол (*хедер*). Че, ам болзун! Шоолашпанар.
(*Ийи эжи тура дүшкөш, хая көрнүр.*)

Алдын-оол. Чоп?

Хүлөр-оол. Болзун дидим, ол-ла. Анчыг-дыр. Силер өөрүп хөглөп, ырлажып чоруур, а мен... (*Өскээр көрнү бээр. Алдын-оол чүвениң ужурун билип кааш, ынаар чүвө ытти-ва деп Мөңгүн-оолче имнеп каар.*)

Ава (*оларның соондан кыйгырып келир*). Алдын-оол, анаа тур! (*Оолдар хая көрүнгөш, тура дүжөр.*)

Алдын-оол. Каяа чордун, авай?

Ава (*ыглап, көчүттүнүп үнер*). Авай-увай дигилээн, авыяастыг! Мени төрүп каан нем деп кайын бодаар сен сен! Ындыг-ла аваң болзумза, чоп мени каапкаш, чоруур деп турар кижжи сен?

Алдын-оол (*дүвүрөп, авазының эктинден тудар деп чыдырда, оозу идиптер*). Авай, алгырба даан. Бо кудумчу ышкажыл. Элчок-ла болгай.

Ава (*үнүн улам дыңзыдып*). Алгырбайн! Алгырбас аргам чок! Мен эвес, а мээң хомудалым, мунгаралым кышкырып турары ол-дур: Ону хоруур аргам чогул!

Алдын-оол (*авазын суйбап оожуктуруарын оралдажыр, оозу чагдатпас*). Өршээп көр, күжүр авай, соксап көр. Чок болза, анаа чугаала.

Ава (*карактарын чоттунуп, ишкирникпишаан*). Сенден аайлыг ээрежиң келдим бе: мени кагба, кыраан-назылаан аван-дыр мен деп. А сен канчап турар-дыр сен?!

Алдын-оол. Авай, оожургап, мээң сөзүмнү дыңнап көрден...

Ава. Сен мээң сөзүмнү тоовааныңда, мен сээң сөзүңү чоп дыңнаар мен?

Алдын-оол. Ам болзун, авай, че, сен ам чана бер. Боданып, оожургап ал. Бис ынчаш чеде бээр бис. Оон чугаалашкай бис аан. Ындыг-дыр але, авай?

Ава. Доп-дораан дарга-командирлеринге барып сөглө, аарыг-аржык кырган иемни чааскаандырзын каай албас мен де!

А л д ы н-о о л (*чанньп*). Ынчаарга кайын боор, хөөкүй авай. Бодап көрдөн, дайын-байлаа үези-дир бо...

А в а. Харын ол-ла! Сен барбас болзунза, даң адары билек, бодум-даа чедер мен. Олар хоржок болза, чазак черинге-даа чеде бээр мен! Ындыг эргелиг-даа мен! Сөглөптер аксым, дылым база бар. (*Маңнап чоруй баар.*)

Уругларның бажыны. Байдал биеэ-ле хевээр. Дегежик биле Хунажык келир. Дегежик саазында чүве ораап тудуп алган болур.

Д е г е ж и к (*шулуктеп келир*).

— Ачылыг Кызыл Шеригге ынак чор — деп,
Арат чонум чажымдан бээр айтып чораан.
Кайгамчык чуртунун, чагай салымнын,
Карак шиммес, амыр-дыш чок таңныылы ол...

Келбээн уруглар эвеспе моң? Кайнаар барган дидиң?

Х у н а ж ы к. Шеф-шефтей берген. Ке-келбээн боор деп, сенээ чу-чугааладым. Бүзүрэведин. Ол-дур, ам-даа келбээн.

Д е г е ж и к. Сен чоп барбаан сен?

Х у н а ж ы к. Сөөртүр чүве хөй, чай чок дээш чо-чорут-пады.

Д е г е ж и к. Манаар апаар-дыр. Бөгүн черле үзе шит-пирлээр, кыстарның аксы-сөзүн алыр херек. Ынча дыка боларны чеже эдерип кылаштаарыл? Чүү-даа чүве өйлүг ыйнаан бо.

Х у н а ж ы к. Сэ-сээң Көк-кызың, кө-көөр сен, се-сеңээ черле барбас.

Д е г е ж и к. Көк-кызың? Көк-кыс чүге мээнин чүвөл? Ооң аажы-чаңы багай чорбадыва. Ол меңээ таарышпас. Ону харын сен бодуң ал.

Х у н а ж ы к. Ам-амыр-дыр сен. Ын-ынчаар болзунза, сот-сотка олулар сен, кара шорун.

Д е г е ж и к. Кара-кыс сенээ черле барбас, аашкынар мен. Олче кордаар болзунза, бодуң харын сотка олулар сен. Эрте дээр дугуржуп аалы харын: сен — Көк-кысты ал, мен — Кара-кысты алың.

Х у н а ж ы к. Кара-кыс сен хи-хирезин черге чыткан чу-чурук шаа-даа бо-бодавас. Ооң орнунга Көк-кысты-ла ээлдирип алзыңза ас-аксың кежи ол. Билдиң бе?

Д е г е ж и к (*боданы бээр*). Чок болза өкпе-дарыш чо-гу-биле төлгелээр-дир. (*Карманындан сереңги уштуп эк-кээр.*) Бо сереңги-дир але. Мооң бо (*көргүзүп турар*) би-жиктиг талазы өрү дүшсе, Кара-кыс сээнин, билдиң бе, сээ-

ниң болзун, ынчан Көк-кысты, ам канчаар, мен алып мен ыйнаан. А бир эвес бо (*көргүзүп турар*) бижик чок талазы өрү кылдыр дүшсө, Кара-кыс дораап, билдин бе, дораан-на мээниң апаар, а Көк-кысты сен кадай кылыр сен. Кандыгыл? Ажырбас аа?

Хунажык (*тыртылып туруп-туруп, холун карбаш кыл-гаш*). Че, ха-хамаан. Ындыг-даа бол-болгай аап, са-салым-па ыйнаан. Бээр эк-эксел кай, сереңгин.

Дегежик (*бербес*). Чок, мен октаар мен. Бодунга чая октап аптар сен.

Хунажык. Чок, мен ок-октаар мен. Бээр эккел! (*Дегежиктиң холундан сегирип алып*).

Дегежик. Мен октаар мен (*сереңгини былаажы бээр*).

Хүлөр-оол чедип келгеш, ыймакташкан оолдарны көрүп кааш, оя кылаштааш, уругларның бажыцынче бүдүү кире бергеш, эжини дүкчүптер.

Хүлөр-оол (*соңга караандан, үнүн өскертп, Көк-кысты өттүнүп, кыйгырар*). Дегежик! Хунажык! (*Олары дыңна-навас. Хүлөр-оол оон-даа дыңзыг үн-биле кыйгырар.*) Дегежик! Хунажык! (*Оолдар дыңнап кааш, салдынчыптар.*)

Дегежик (*дыңнаалап*). Адыр! Кара-кыстың-даа үнү ышкаш.

Хүлөр-оол (*база кыйгырар*). А Деге! Мээн Дегем! Бээр кирип кел! Ында чоп турар сен!

Дегежик (*өөрүп*). Бажында уруглар-дыр мон (*хаалганы тырткылаар.*) Ажыт, Көк! (*Хүлөр-оол хаалгага чедип кээр.*) Ажыт шымда!

Хүлөр-оол. Ажытпас мен.

Хунажык. Ка-кара-кыс кайыл?

Хүлөр-оол. Кара-кыс орунда чыдыр. Аараап — боску ышкан. Чугаалай албас, хааштаар.

Дегежик (*эжикти тырткылап*). Ажыт, Көк. Ылчыңпай бербе даан.

Хүлөр-оол. Ажытпас мен, Дегежик!

Дегежик. Чүгө?

Хүлөр-оол. Чүгө дээрге, дыңнадым. Сен менээ ынак эвес-тир сен. Ам чаа Хунажык-биле Кара-кысты былаажып турдун.

Хунажык. Бо-бо кижиң ха-харын ынчап турду, Көк.

Дегежик. Ындыг кайын турар, Көк. Бис анаа ойнап турдувус, баштактанып. Мен сенээ белек база эккелдим.

Хүлөр-оол. Белек? Чүнү?

Дегежик (*солунун часкаш, уштуп көргүзүп, адап турар*). Платье. Хөлчок-даа чараш. Иштинден кедер. Ак-көк

өңнүг. (Хүлөр-оол бүдүү каттырып өлүп-ле турар.) Оон ыңай.. Ыы, ырыктааш. Чайып кедер. Дыңнадың бе? (Хүлөр-оол каттырар дээш, харыылаवास.) Кайда бардың? (Эжикти тырта бээр.) Бо чүвелерни хүлээп ал!

Хүлөр-оол (пат боорда туттунуп). Менн ошкап каар сен бе?

Дегежик. Ошкап? Ынчанмайн канчаар. Дүрген ажыт! Хүлөр-оол (каттырбышаан. Билбейн, бодунуң үнүбиле). Каш катап? (Дегежик биле Хунажык эскерип кааптар, бот-боттарыңче көржүр.)

Хунажык. Хайлыг Хү-Хүлөр-оол деп тенек чүве ыш-ышказыл.

Дегежик (хорадан). Хораныг чыдыг ыт боор! Мону тут! (Белек-салаан Хунажыкче октапкаш, эжикти ийи-холдип тырткаш, сенчизин тура сопкаш, боду ойти барып дүжер.)

Хүлөр-оол (уткуй үнүп келгеш). Улустуң бажың-балгады чүге үрөп турар улус силер? Оор дээрбечилер силер бе?

Дегежик (туруп келгеш, чанынга чеде бээр). Сен бодун харың чүү мындыг черниң-чексээ, сугнуң-суксаа сен? Көргөн-не чериңге улус байысаан, хөрөктээн чоруур. Сенээ ындыг эргени кым бергенил, аа?! Тураң-биле ээн бажыңга кирип келгеш, чүнү үүлгедип турар амытан сен?

Хүлөр-оол. Сен дыка кедерсе ашак! Мен мында таңныылдаар дээш келдим.

Дегежик (кулаан дөгөп). Аай? Таңныыл, че? Чүнү таңныылдаар кижин сен?

Хүлөр-оол. Бо бажыңны. Моон дораан ыранар. Оон башка, сүрүп алгаш, чогуур черге аппарып дужаап бээр мен.

Хунажык. Сээң та-таннныылдаар ужуруң чүл? Херек болза, ка-кады аж-ажылдап турар кижин мен таннныылдаай мен.

Дегежик (деткип). Ындыг харың, бис камгалаар ужурлут бис. Оон ангыда, ол кыстар бо (айтып) Хунажык биле бистин душтуктарывыс-тыр. Билдин бе?

Хүлөр-оол (херекке албас, холун чаңгыыр). Аа, хей чүве! Озалдаан-дыр силер, эш Дегежик, озалдаан. Кара-кыс биле Көк-кыс шагда-ла ээлени берген болдур ийин. Ээлиг кыстарга сенемээрге, үүле бүтпес. Оон ангыда, Кара-кыс иштели берген кижин боор.

Дегежик (кайган). Иштели берген?!

Хүлөр-оол. Ийе, иштели берген. Кыс чүве бе, оол чүве бе — үш ай чедип турар дээр чорду.

Хунажык. Пуу-хайт! (Олура дүжөр).

Дегежик (алаңзып). Таан-даа!

Хунажык. Шынап-ла, ка-канчап ындыг болду ол оол?

Дегежик (хедер). Та, мен канчап билир мен! Бодун билир сен ыйнаан. (Хүлер-оол өскээр көрнүп алган, бүдүү каттырып турар, Дегежик эскере тыртып каар. Чоокшулап чеде бергеш, хенертен катый каккаш, ойтур базып, боостаалай бээр.) Чүге кезээде чүве мсгелээр сен сен? Ам таптыг шүнме! Көөр сен, канчаар эвес мен!

Хүлер-оол (ушта чүткүп чыдар). Сал! Ынай тур!

Дегежик. Салбас мен. Азы сен мону алыксап тур сен бе? (Чудуруун көргүзөр. Хунажык тура халиаш, Дегежикти сегирип алып.)

Хунажык (Дегежикти тыртар). Сок-сокса, сок-сокса, оол. Тений бербе!

Дегежик (Хунажыктың холунче часкаптар). Кижээ дегбе, ыңай тур!

Хүлер-оол. Сал, Дегежик! Ынчаар болзунза, хамык өөрүм кый дептер мен.

Дегежик. Кый де, харын! Хавактарын таптыг достайты шапкылап бергей мен аан! (Хүлер-оол чанында турган барабанын холунда догууру-биле чирттиледу кага бээр).

Алдын-оол биле Мөңгүн-оол маңнажып келир.

Алдын-оол. Бо чүү апаарды? (Дегежик Хүлер-оолду салыптар.)

Хүлер-оол (туруп кээп). Бо Дегежик мени эттеп тур.

Алдын-оол. Чүге?

Хүлер-оол. Та. Мөңгүн-оолга Көк-кысты көгүдүп берип турар сен-не дидир.

Мөңгүн-оол. Чүү деп че? Көк-кысты? Көк-кыс маңаа кандыг хамаан чүвел? (Дегежикче чоокшулап бар чыдар.)

Хүлер-оол. Мен канчап билир мен. Хамаанныг боорга, хопталап тур ыйнаан.

Мөңгүн-оол (Хүлер-оолга). Орта чүве чугаала сен! (Дегежикке.) Ядараан язы, чүнү күзеп тур сен, аа?! Сөглөп көрөм? Чүге ол бични оол базындын? (Горнун черге салгаш, ооң баарынга уннаштыр туруптар. Дегежик дедирленип бар чыдар.)

Алдын-оол (халып баргаш, Мөңгүн-оолду дедир тыртып эккээр). Адыр, сокса! Айтырыг билдингир-дир. Силер оолдар, Дегежик биле Хунажык, моон сонгаар ол ийи уругга дегбенер. Өскээртен хайдыныңар. Озалдаан-дыр силер. Билдинер бе?

Дегежик. Кудалап, бадылажып алган кадайың бе?
Чоп дээп болбас чүвөл?

Алдын-оол. Ам база бир чүвс чугаалаар болзунза, кара шоруң. Билдин бе?

Хунажык. Ме-менде чүү боор (*Дегежикче айыткаш*). Бо-бо кижиле хөл-хөлчок кызып турар ки-кижи бо. Хоруп чадап кагдым. (*Дегежик олче хыйыртап көргөш, чудуруун аннып каар*).

Алдын-оол (*Хунажык биле Дегежикке*). Ол-дур, че. Чугаалап каанывыс ол. Ам чаңгылаңар. (*Дегежик биле Хунажык тура чок басып бар чыда, тура дүжөр*.)

Дегежик. Чок, Алдын-оол, сен электен амырава. Ам-даа көржүр бис (*чоруй баар*).

Хунажык. Кара-кыс сурас уруглуг-даа болза, дө-дө-мей-ле ме-мээни. Кө-көөр сен, Алдын-оол.

Алдын-оол. Чүүже, эжим? Ол чүү сурас уруул?

Хунажык. Хүлөр-оолдан айтыр. (*Чоруй баар*.)

Алдын-оол. Ол кижинин сурас уруг деп чүзүл, оол?

Хүлөр-оол. Ол уругларга шорулбазын дээш, мегелеп-кен мен.

Мөңгүн-оол (*Хүлөр-оолдуң экин часкагылааш*). Ядараан, черле тыппазы чок ийин моон.

Терге даажы дыңналган соонда, Хунажык биле Дегежиктиң кожамыктааны дыңналыр.

Уш-ле дыттың аразынга
Кижиле аза бээр ийне.
Уш-ле кыстың аразынга
Кижиле куруг каар ыйна.

Ийи хадың аразынга
Кижиле удуй бээр ийне.
Ийи кыстың аразынга
Кижиле тенип калыр ыйна.

Алдын-оол. База кежээ ийин боларың, харык саар эвес.

Хүлөр-оол. Ол база кижилер ышкакжыл, аас-дылдыг, хол-буттуг. Чүгле силер кижилер бис деп бодаар силер бе?

Алдын-оол (*Хүлөр-оолга*). Бо кандаай кижиле сен? Кижилер кижилер болбайн канчаар. Кым кижилер эвес диди? (*Хүлөр-оол харыылава*с).

Ава адыжы-биле караан чоттунмушаан чедип келгеш, бажың азыындан туттунупкаш, ызын тудуп чадап турар. Оолдар кезек аңгадай берген турар.

Алдын-оол (*өөрүнге*). Оолдар, силер дүгээ бичии мананар. (*Мөңгүн-оол биле Хүлөр-оол ыт-даа чок чоруптар*.) Авай, күжүр авай, ыглавайн көр, дилеп тур мен. (*Авазының*

холундан туткаш, чалаар.) Борта олургаш, бичин дыштанын, оожургап ал. *(Авазы чөрүшпейн, доорбаш кырынга олуруптар. Алдын-оол кожа олуруп алып.)*

А в а (карактарын чеңи-биле чоттунмушаан, оожургаарын оралдажып олурар). Сээң мооңну ара соксадып болбас чүве бе, оглум? Шуудунга киргениң ол бе?

А л д ы н-о о л. Ийе, авай. Шагда-ла билдирнишккин киирип каан-на болгай мен. Оон ангыда, дайын-байлаа үези-дир бо...

А в а (үзе кирип). Адыр, сээң ооңну дыңнап нат болган мен. Ам сен мени дыңна. Аал-чурттуг чангыс кырган нелиг кижги чүвениң соон канчап бодавас чүвөл? Мени канчап чурттазын деп бодаар кижги сен? Аарып-аржызымза, канчаар мен?

А л д ы н-о о л. Қайын аарый бээр деп сен, авай. Эмчи-домчу база бар-ла болгай. Дайын-байлаа үези-дир бо.

А в а. Бир эвес аарый берзимзе?

А л д ы н-о о л (тулуксап). Қайын ажырап, авай.

А в а (маргыжып). Бир эвес аарый берзимзе, кым менче көрнүрүл?

А л д ы н-о о л. Бир эвес... бир эвес ынчап барза, кайын ажырап. Эмчи-домчу, дөргүл-төрөл, таныш-көрүш чок эвес.

А в а (үнү дыңзып олурар). Бир эвес өлү берзимзе?

А л д ы н-о о л. Таанда ынча диве даап, авай. Дириг кижги өлү бээр боор ийикпе.

А в а. Дириг кижги өлбейн, өлүг кижги өлүр чүве бе?

А л д ы н-о о л. Күжүр авай, ол чугаа ам болзуп. Ам...

А в а (үзе кирип). Адыр, айтырымга харыыла. Өлү берзимзе, мээн хөөрүмнү кым казарыл, сөөгүмнү кым тударыл?

А л д ы н-о о л (туруп келгеш, боданып, кезек базып тура). Бир эвес шынап-ла ындыг таварылга болу бээр чүве болза, дөргүл-төрөл, таныш-көрүш мени кайын чоктадыр. Дайын-байлаа үези-дир бо...

А в а (сырбаш кылынгап, тура халып кел чазар, ынчалда-даа туттунуп, дедир олуруп алып). Бодуң чугааладың чоп ала: «Дайын-байлаа үези-дир бо» деп. Дайын-байлаа үезинде өөренири база багай эвес-те ыйнаап. Эртем херек болбайн. Ынчалза-даа мен-не сен дег, аныак-чалыы, адып-боолап билер болзумза, өөрединер деп өргүүдел киирбес мен. Өөренири дээрге дайынның берге үезинде чүвенин беленин сүрген чорук ышкажыл. Мен...

А л д ы н-о о л (үзе кирип). Сен болза кандыг өргүүдел киирер сен, авай?

А в а. Мен болза бе?

Алдын-оол. Ийе.

Ава. Мен болза кырмаан фашистерни сокчуйн, мени фронтуже чорудунар деп билдирнишкин кириер мен.

Алдын-оол (*кулаанга бүзүрөвес*). Чүүже, авай? Катап чугаалап көрөм.

Ава. Мен болза кырмаан фашистерни сокчуйн, мени фронтуже чорудунар деп билдирнишкин кириер мен.

Алдын-оол (*хенертен тура халааш, амырап, өөрүп кыйгырар*). Ой, оолдар, Мөңгүн-оол! Хүлөр-оол! (*Олары маңнажып кээр.*) Ура-а! Авам фронт чоруурум чөншээрепти! Ураа-а! (*Девин эгелээр.*)

Мөңгүн-оол. Ураа-аа! (*База девин эгелээр. Чүгле Хүлөр-оол турар*).

Ава (*чүнүң-даа үжүрүн билбээн турар*). Бо чүү апаарды?

Алдын-оол (*ивазын кужактааш, тырыкылап, тырыкылап, олурткаш, боду чанынга олуруп алып*). Күжүр авамшы! Улуу-биле четтирдим, авай!

Ава. Чүңге четтире бердин? Чүнү мынчап турар оолул бо?

Мөңгүн-оол. Алдын-оол-биле бис ийн фронт чоруур апардывыс. Дарта чоруур бис.

Ава. Кай, шынап бс?

Алдын-оол. Ийе, авай. Тывадан эки турачылар чоруурдур. Хөй шериг. Бис база.

Ава (*туруп келгеш, кезек ыт чок тургаш*). Шып-дыр, оолдарым. Чоп демин-не ынчаар чугаалавас силер?

Алдын-оол. Кортум, авай, сени...

Ава (*үзе кирип*). Чүдөн коргар чүвөл? Бо үеде боо ууптар эр кижги бүрүзүнүн баар, турар чери ол-дур. Анаа өөренип-даа ап болур, командир — полковник-даа чедип болур (*Каттырар. Алдын-оолга.*) Күзелин ханган-дыр, оглум. Мээн-даа күзелим ханган-дыр. Мээң адам, сээң кырган-ачаны Хомду дайынынга манчы-кыдаттар өлүрүп каап, өскүс өскөн бис. Сээң адам ак орустарга тынын алыскап. Сен өскүс өстүң, мен дулгуяк чурттап келдим. (*Тура халып келир.*) Өскенин чуртунче халдаар эжелекчилерге хөннүм чок, өжээниниг мен. Сен харын бистин өжээниности негээр ужурлуг сен!

Алдын-оол (*үзе кирип*). Бог-даа, авам дээрге дыка угаанныг кадай-дыр ийин моонар. Канчап билбейн чораан мелегей боор мен.

Мөңгүн-оол. Адыр, үзе кирбе.

Ава. Ам кырмаан фашистер ССРЭ-же халдаан-дыр. ССРЭ-же халдаанын чүү деп бодаар силер? Тываже халдааны ол-дур. ССРЭ чок болза, бистин Тыва хостуг, тускай ту-

руп шыдавас. (Олардан озалааш, шала муңгаргай турган Хүлер-оолду эскерип каар.) Ой, бо Хүлер чоп ында турарыл? (Оозу ыытгавас.) Чончап барган мооңар? (Алдын-оол ооң кулаанга бир-ле чүве сымраныр. Ава Хүлер-оолдуң чанынга чеде бээр. Хүлер-оолга.) Ажырбас, оглум. Мунгараан херек чок. Астыга бээр эвес, соң-даарта чоруур-ла сен ыйнаан. Бээр кел, оглум (колдуундан чедип эккээр.) Че, ам чоруу-лунар, оолдарым.

Алдын-оол (ыңай-бээр көрдүнгөш). Бо уруглар кел-бези ол чоор бе?

Ава. Кай баржык?

Мөңгүн-оол. Элегес чоруй барган, шефтеп.

Ава. Четкилеп-ле кээр ыйнаан.

Алдын-оол (кымга-даа эвес). Душпаска болур чоор бе?

Хүлер-оол. Оларны чоор сен, дайын чоруур деп турган киж. Дөмей-ле сени эдерип чоруй баар эвес. (Каттыржыр.) Дүгдө өөрүң манап турар эвес чүве бе?

Мөңгүн-оол. Оо, Хүлерни, шын-дыр. Бүдүн полк шериг манап турар-ла болгай.

Алдын-оол. Ындыг харын, манап турар. Ооң соонда авам сугга база кээр апаар бис... Ээ, чорааны дээр-дир. Чоруулунар че! (Үнү чоруптарлар.)

Көжеге хаар.

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Хүндүс. Кудумчу. Ындында лозуң, туктар-биле каастаан бажыңнар көс-түп турар. Ынаар марш аялгасы дыңналып турар. Алдын-оол, Мөңгүн-оол, чүгле Хүлер-оол шаң-кенгиргелиг, өскелеринде музыка херекселдерин чок.

Мөңгүн-оол. Ядараан, чоп чогул?

Алдын-оол. Дыңнаваан чадавас. Дайын-байлаа үези-дир бо.

Хүлер-оол. Олар бээр келбес. Хей-ле манаар силер. Силерни чоорул, каапкаш, чоруп турар оолдарны. Олар ам Дегежик биле Хунажыктың куспаанда болгай аан.

Алдын-оол. Кезээде-ле шаштырыглыг чүве чугаалаар хей боор бо. Оода чаңгыс-даа катап болза, ырмазын сып көрейн мооң. (Баштактанып, бир кулаандан тудуп алыр.) Ооң салыр сен бе? Мөңгүн бир кулаандан тут!

Мөңгүн-оол (бир кулаандан сегирип алыр). Ядараан, акыларың-биле өлүржүрүң кажан каар сен, аа?

Хүлeр-оол (*чаньп*). Уё-уё, акыларым, дыка шөйбеле-вейн көрүнeр. Моон сонгаар ыпчанмас мен. Чүс тейлээйн, чүнeрни-даа чүктээйн (*Оолдар каттырышпышаан салыптар. Хүлeр-оол кулактарын туттунуп турар.*)

Дегежик биле Хунажык көстүп кээр, Хунажык холунда чечек тудуп алган болур. Алдын-оол, Мөңгүн-оол, Хүлeр-оол ыт чок туруптар. Оларны демгилери эскербес, шүлүктөп келир.

Дегежик.— Маадырлыг Кызыл Шеригниц оруу берге, күчүлүглeр ындыг орук эртип шыдаар, магалыг өөрүшкү; чагай чуртталгам дээш, хүрешке мен ону дөзөп, дорукан мен.

Хунажык. Ада-чурт, ар-ар-арат чон, хос-хос-хосталга дээш, Амы-тыным бэ-бэ-бээринге бeлeн тур мен.

Дегежик. Чоп чиде берген боларын? Азы... демги Хүлeр-оол деп калчаа чүвe көгүдүп аппаратаны ол бe?

Хүлeр-оол (*барабанын дыңзыды кагар. Оолдар сыр-баш кынныр*). Аай? Ол сөстeрниц база катап чугаалап көрөм, Дегежик? «Хүлeр-оол деп калчаа чүвe көгүдүп аппаратаны ол бe?» деп чүнүл? Мен оларны көгүдүп алгаш, чоор мен? Ашактары бо-дур ышкажыл. (*Айтып.*) Алдын-оол биле Мөңгүн-оол. Меңээ шорулбайн, оларның-биле чугаалаш. (*Алдын-оол биле Мөңгүн-оол каттыржыр.*)

Хунажык (*Дегежикке*). Хү-Хүлeрниц оо-оозу чөп боор, оол.

Дегежик (*Хунажыкка*). Ча, калчааравайн, ыңай тур! (*Ыңай идиптер.*) Мен моонарны...

Хүлeр-оол (*Хунажыктың холунда чечекти эскерип каар*). Ол чечекти канчаарың ол?

Хунажык. Фр-фронт чор-чоруур эки ту-турачылар үдээйн деп.

Хүлeр-оол. Эки турачылар үдээр кижип маңаа келир чүвe бe? (*Айтып.*) Доо ол чыгып тур ышкажыл. Ынаар барынар!

Дегежик. Көрдүң бe, чөнгээлиин. Чоп кончуг кезевес сойлук боор бо! Ам моонарны шынап-ла ууштап кааптайн (*Чоокшулап, дапыгайны бээр*).

Хунажык (*Дегежикти аткаар тыртар*). Сок-сокса, оол.

Дегежик (*Хунажыктың холун адыра идиптер*). Ыңай тур, ашак!

Мөңгүн-оол (*Дегежиктиң оруун доза турупкаш*). Ол бичии кижиге дегбe! Ооң орнунга менче халы!

Алдын-оол (*Мөңгүн-оолду сегирип алгаш, аткаар тыртар*). Адыр, оолдар, соксаңар! Бөгүн болза сокчур-кыржыр

хире хүн эвес-тир. Арат чон ажы-төлүн фронтуже үдеп, байырлап тур ышкажыл.

Хунажык. Ол-ол чөп.

Хүлер-оол (*Дегежик биле Хунажыкка*). Ам амыраан силер. (*Алдын-оол биле Мөңгүн-оолче айтып.*) Бо ийи оолдуң дайын чорууру ол-дур.

Дегежик. Кай, шынап бе? (*Бүзүрөксевес.*) Таан-даа кайын ам.

Алдын-оол. Шынап, оолдар. Бо Мөңгүн-оол-биле аътаныр деп турарывыс бо.

Хунажык. Ка-кара-кыс ба-база чоруур.

Алдын-оол. Чүү деп че?

Мөңгүн-оол. Кара-кыс база чоруур?

Хунажык. Ийе.

Хүлер-оол. Сен ону кайыын билип алдың?

Хунажык. Би-билбейн кап-канчаар, ка-кады ажылдап ту-турар кижик.

Дегежик. Көк-кысты чөпшээрэвээн-дир.

Хүлер-оол. Амыраан-дыр сен, Дегежик. Ам сеңээ шаптыктаар чүве бар эвес. Та канчал, та чоон. Ооңну хүлээп ал. (*Дегежик биле Мөңгүн-оолдан өскези каттыржыр*).

Дегежик. Ооңну бодун-на кадарып көр. Аңаа мээң хөңнүм чок. Аажызы багай.

Мөңгүн-оол (*кайган. Дегежикке*). Кай, шынап бе?

Дегежик. Шынап-шынап.

Хунажык (*Дегежикче айтып*). Көк-көк-кыска хөңнү чок ки-кижи бо, Ка-кара-кысче туралаар.

Кара-кыс биле Көк-кыс келир. Кара-кыс шериг формалыг, санитарка сумка азынган, Көк-кыс холунда ийи букет чечек туткан.

Кара-кыс (*Алдын-оолдуң мурнунга тепкеш*). Дайынчы Кара-кыс силерниң дужаалынар ёзугаар чедип келди, эжим командир! Фронтуже кады чоруурун чөпшээрөп көрүңер (*каттыржыр*).

Көк-кыс (*Мөңгүн-оолга чечекти тудуспушаан*). Байыр чедирип тур мен, Мөңгүн. (*Алдын-оолче эргилгеш, аңаа база чечек тутсур.*) Байыр чедирип тур мен, Алдын.

Хунажык (*Кара-кыска*). Че, Кара. Се-сенээ мен байыр че-чедирип тур мен. Мэ-мээң хол-холумдан бо чечекти хүлээп ап көр (*Чечээн тутсур. Кара-кыс «Четтирдим» деп турар.*) Ка-кады ажылдап турган ба-багай акынны ка-кайын уттуптар деп сен. Ча-чагаадан би-бижип турар сен, Ка-кара.

К а р а - к ы с (*каттырбышан*). Кайыш уттур мен, акым.
Доозанарга бижип турар мен.

Х у н а ж ы к (*Дегежикке бүдүү*). Сенде-даа чок, ме-мен-де-даа чок, шериг барган тап-таптыг-дыр бе?

Д е г е ж и к (*ооң аксын холу-биле дуй тудар*). Алгырба!

К ө к - к ы с. Чагаадан чорудуп турар силер, эштер солдаттар. «Көшкенде тебе херек чок» чүве дээн, бистн уттуптунар халак.

М ө н г ү н - о о л. Ындыг ужур турбас. Ындыг аа, оолдар? (*Оон-моон «ынчанмайн кинчаар», «тианда кайын ынчан биар», «харын боттарыңар уттуптуңар» дижип турар*).

Х ү л е р - о о л. Бир-тээ ындыг болганда, чарлыышкынның мурнуу чарыында танцылап, ырлажып алыңар. Бо Хунажыктын «Кавказ ташы» теверн кончуг кижн бо. Бо эгелезин (*адыш часкап эгелээр, өскелер аңаа улажы бээр. Хунажык теп-теп, соксап каар. Өскелер ону мактап, адыш часкап турар.*)

Ава бир холу-биле караан чотгунуп кел чыдар, бир холунда пөс хапта чүве тудуп алган болур. Дооза ынаар көрнү бээр. Музыка үдээр, турганнар ырлажыптар.

Алдын хуннүч херелдери чырыткан
Аяс дээрниц кылаңгырын — магалыын,
Серийн сырын, чассыткан дег, суйбап тур.
Сеткил ыры ала-чайгаар төктүп тур.
Ыглава даан,
Ынак авай.

Ынды, бетни кичээнгейлиг көрдүн даан,
Ыры-шоорнуң тааланчыын дынна даан.
Онча-сан чок чыылган чоннуң хөйүн көр,
Оглу-кызын дайындыва үлсн тур.
Ыглава даан,
Ынак авай.

А в а (*кончуттунуп үнер*). Өштүг чүве дег, чүү кончуг дайзыннарлы?! Арат чоннуң ажыл-хожулун үзүп, аныяк өскениң ынакшылынга шаптыктап. Чурттаар чурту чок чүвелер бе, азы ижер, чипр аыш-чемн төнгөн чүвелер бе? Өске улустун чуртунче халдап...

А л д ы н - о о л (*авазыңга чедс бергеиш*). Ыглаан херек чок, авай. Дайын кайын удадыр — удатпас доостур ужурулуг. А бистер тинлеп кээр бис. (*Сцена артында чыскаалырының медээзи дыңналыр.*) Көрдүн бе, чыскаалыңар деп барды.

А в а. Ам канчаар, оглум. Ада-чурт, арат чонун мурнунга хүлээлген күүсеткеш, кел. Нам, чазактын, хоор чонумнун

ачызында мен-даа кайын ажыраp мен. Мону ап ал (*хавын тутсун турар.*) Эът дүлүп каан мен, өөрүң-биле үлежип чиир сен. (*Сцена артындан «Чыскаалыңар» деп команда дыңналыр.*)

А л д ы н-о о л. Че, авай, мен чоруптайн, чүглe ыглавайн көр, бис дөмей-ле чедип кээр бис.

А в а. Ындыг-дыр, оглум. Бодунну камнап-ла чоруп көр. Кай, чыттап каайн. (*Чыттаар. Ооң соонда өскелерже эргилгеш.*) Кай, оолдарым, уруум Кара-кыс силерниң аваларыңар хоорайда чок болгай. Оларның мурнундан мен чыттап каайн. (*Мөңгүн-оолду, Кара-кысты хавактарыңдан чыттаар. Байырлыг, оолдарым. Чүглe көрөм, тилеп-ле кээп көрүңер, оолдарым. Ол кончуг өскениң чуртунче халдаан чилби бөрүлeрни черле камнаваңар. Каракка көзүлгенин-не донгайты шаап чоруңар! (Солдаттар «Ындыг-дыр, кырган-авай», «ындыг-дыр, авай, байырлыг!» деп байырлажып, хол тутсун турар. Мөңгүн-оол Көк-кысты ошкай бээр, ава көрүп кааш, алгыра бээр.)*)

А в а (*холун сунуп, девиден*). Ой, оглум, Мөңгүн-оол! Ол Көк-кысты чүгe ошкай бердин? Бодуннуң душтууң ошкапсың-за! (*Мөңгүн-оол биле Көк-кыс аайын тыппайн баар, өскелер каттыржып турар.*)

Х ү л е р-о о л. Чок, чок, кырган-авай. Мөңгүн-оол шын ошкады. Сээң кениң өске.

А л д ы н-о о л (*Кара-кысты чедип алган*). Сээң кениң бо-дур, авай.

А в а (*каттырбышаан*). По-ох, бо-даа Хүлeрни. Кырган-авазын будулдуруп. Оглуң кадайы Көк-кыс-ла дижик. (*Доо-за каттыржып турар.*)

Х ү л е р-о о л. Чок, чок, кырган-авай. Силерниң кеннинер ол-дур, Кара-кыс. Ам чаа билип кагдым.

А в а (*Алдын-оол биле Кара-кыска*). Уругларым чаражын. Ам иелээ фронт чоруур апарган. Оозун билген болзумза, кудазын ажыдып, ёзулап каар чүвемни.

А л д ы н-о о л. Куда астыкпас, авай. Тиилеп кээривиске болгай аан. Ол дугайы сөөлүңде.

А в а. Ындыг-дыр, оглум. Чүглe тиилеп келинер.

Сцена артындан үрер хөгжүм «Тулчуушкунче» деп ырның аялгазын күүседир.

А л д ы н-о о л. Ой, оолдар! Салбыр чыгы-дыр бис. Дайын-байлаа үези-дир бо. Өөрүвүске чыскаалып алгаш бараалыңар! Чыскаа-лыңар! (*Хүлeр-оол, Дегежик, Хунажык*)

көрүп турар.) Силер база чыскаалыптынар. Дүрген-дүрген!
(Олары соонга туруптар.) Деңне-жин-ээр! Оң тал-аа эргил!
Кылаш-таап чор! Бирээ, ийн үш! (Сценаны долгандыр теп-
сеп, «Тулчуушкунуң» бир купледин ырлажып, сцена артын-
че кире бээр.)

Амыр-чыргал бүргөп шыпкан
Амы-тындан артык Төрөөн чурт
Хамык оглун дөгөрезин
Кайыын тура кыйгырып туру:

Эзэртигенеш, айттанынар —
Эрге-шөлээ, хосталга дээш,
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!

Үдээнпер аржыыл чайып, эдэрти басып бар чыда, ажыт кире бээр.

*

Куулар ОРГУ

АДЫШ ТАРААНЫҢ ҮНЕЗИ

Хооруп каан арбай шоннап тур мен. Баланы ууп чадап турдум ыйнаан: тос карттыг бала бажы час хавак орта моңнаарга, согааштан каржаңнар чаштай берди. Караам чажы бүлденейнип, хаваам суйбап турумда, шай аартап орган Келдир-ирей дээр кырган-ачам дуп-тура халааш, таалайын таккыладып чоруй, демги каржаңнарны чыып ора: «Черге чангыс-даа борбак бышкан тараа каап болбас, оглукум. Ол чыдып-чыдып, карак-кулаа, даван-даяа чок мелегей мирит курт апаар. Ону төпкөп кижээ ооң хинчээ чедер чоор» дээрге, кара баарым палт дээн.

Каржаң мелегей курт-даа бооп болур-ла ыйнаан. Хамык ужур ында эвес, ол дээрге улуг улустун — чоннуң тарааны, хлебти кайы хире үнелээни, ону хумагалап камнаар дээрзин бистерге, аныяк-өскенге, чагы өөрөдди-дир деп билип чор мен. Шынап-ла, чангыс адыш соктаан чинге-тараа дижик, ол кижин аксынга киржиге чедир аңаа чеже хире күш үнерин, ооң чымыштыг деп чүвезин элээди оолчук шаамда көргенимни черзилеп сактып көрейин адырам.

Тараа үнгү дег шөлдү шилип, кайын буга суу үндүрүп болурун баш бурунгаар «шинчилеп» алыр. Ылап ажырбастыр дээш, озук-хүүрек-биле буга казып, сумун, арык кылыр. Тайга тандынын хар-чамы эрип, узун, мооруй хемнер чуглул бадары билек-ле, ийн хончуну так даап каапкаш, кызыл-бут суггаргаш туруптар. Суггаттыг чер кевип чорда, ийн шарыны чонап ынгыржактааш, керзен, хөндүргелээш, тергелиг демир андазын-биле андарып туруп бээр. Шары бажы

мунарга ол-бо тендигейнип чүктээн шарылар хап идиктиг бичий кижиниң будуп кызарга, карак чажы ийи чаакты куду соок-соок борбаңайнып бадып-ла турар.

Дензин акымны хая көрнүп көөрүмге, андазын тудазын-дан салдырмайн, ону чигелеп, дерин чодуп чор. Шыгжап чыткан алдыны дег, үрезиниң ачам шыва тонунга эдектеп-кеш, черин демдектеп шыгаап, берзенип каапкан оң холу-биле чажып кылаштап-ла тур. Быжыг хадың ыяш-биле кыс-тыргаш, хаак-биле диге-диге так шарып каап кызыл-хара-ган илирини менден бичин-ле дап улуг Анай угбам калчап кара шарыжыын мунупкан агбаңнадыр доора, дургаар сөөр-түп-ле тур.

Мал-магап кирбезин дээш, тараа шөлүн кажаалаар бол-тай. Ала-харда-ла кезип белеткесп каап узун суук-суук шет-терин шарыларга та чеже катап чүдүрүп дажыглавадывыс ыйнаан. Та чеже кур кажаа туткан улус бис? Ону санаап эвес. Каап-халыында тараа кадып суксавазын дээш, ачам биле акым база-ла хончуларын даап каапкан дүң-хүн ди-вейн, сугарып турар чораап. «Айдың дүне суг чылгыр, улам эки» дээш, ачам даңны атсы карак шиммейн туруптар.

Тараавыс кулак тыртып кээп-тир дишкеш, ававыстан эгелээш, шуптувус сарыг хүннү бадыр чашпаннаар бис. Тараа-ны долу хаптар ыйна дээш, ачам биле авам ийи ишти ий-ле орарлар. Дээр бүргеп, кара-кара булуттар дойлуп, кызанай-нып, чыжырадыр динмиреп кээрге, авам тос карактыг ча-жыын алгаш, үне халы-ла сымыранмышаан, сүдүн ол-бо ча-жып турарын каш-даа көргөн мен.

Тараазын тегерип чораан боор, ачам бир хүн өөрүшкүлүг кирип кел-ле: «Тараавыс үгдерээр деп барып-тыр, кадай. Даарта чулбас болза хоржок» дидир. Ийи билектерниң сы-вырынгаш, ачам, акым база мен — үжелээ хол кадырлары-биле чулуп кирипкен бис. «Аа богда! Хол-будунар кезип ал-дынар, оолдарым» деп, ачам күжүр үргүлчү чагаан тур. Бир тудум болу бээрге-ле, бөлүк-бүлүк кылдыр тавычалай салып-ла турар. Сыр даң бажындан эгелээш, кара кежээге чедир ол-бо ээнип, күдүжеңейнип кээрге, кижиниң арны-бажы ха-пыйып, оорга-мойну одурлуп кал чазар. Тавыча кургавайн баарыйн-на дээш, ачамның дүвүрөп турары-даа кончуг — дангаар дээр соонче көөр.

Кум-сай чок шириленчек черин чидидип каап демир-хүү-рек-биле сүвүре эжип, кызыл-хараган-биле кылайтыр шир-бип кааптар. Оң дап-дал ортузунга хинзин дээр узун чагы кадааш, шаң кылып алыр. Демги тавычаларны шарыга шыр-галап сөөрткеш, хинзинни долгандыр оваалап-ла турар бис.

Кожа-холбаа дөргүл-төрөл, таныш-көрүш аалдардан шары-буга ачыланып алгаш, оларны хиизинде хос долганып турар кылдыр доннап каап кончуг быжыг сыдымга дize кошкулаптар. Тарааны хорады чиптер дээш, хөөкүйлерниң аастарын бурундуктар уштары-биле дуй шарыгылап каар. Бир ылгын казыраны мунупкаш, узун хаак-биле үргүдүп, шарыларны дескиндир сүрүп эгеледим. Шарылар өдөөн дараазында дээскиниг келбээнде далажып шаңдап үндүр октап-ла турар. Чамдыкта хол-биле дозар-даа ужурга таваржыр-ла. Кижин болганчок-ла ожаавайн баарга, ачам ажына бээр, оозу база кончуг. Чезе боор, чамдыкта бодум шаам-биле ырлагылап-даа тургулаар мен:

Тацдым турда, тацдаш-ла мен,
Тараам барда, тодуг-ла мен...

Мажаа дүжүп, углуп калган сыптарны ачам биле акым айбыр, дырбааштар-биле удур-ла саваңнап, үндүр октап, чамдыкта адаанда ширтелип калганнарын контарып каап турлар. Кежээ-кежээ шары-буга-даа, кижилер-даа бок-доозунга тудуп чиртип, чүгле карактары кылаңнаар. Ак, хүрең, ала, өле... шарыларны кижин орта ылгаштырбас. Оларны чежин салгылаптарга, сугга арай боорда тендирип чедерлер. Харын-даа адыгуузун болгаш шыдаар чүве-дир ийин.

Хиизинниң хат келир сонгу талазынын бир пийнге шала кедээр боктуг тарааны оваалай бөлүп алдывыс он. «Эртенги салгынны аңаа эрттирип болбас, оолдарым!» дээш, адавыс ашак узун сыптыг, бажын коошналай чазап каан ыяш хүүрөөн акымга тутсуп бээрге, кижин чанагаштанып каапкаш, хиизин бажынче шывадап, хайып эгелсей берди. Ачам часка кедер шекпен хөрөктээжин бажынга дуй эштипкеш, хола-хараган ширбишли-биле соксаал чок удур-ла чамнап тур. Мен-даа ачамның айтып бергени-биле чалгыяк ыяш хүүрек-биле тараа кудуруунуң ужуңга чыгып кээп турар оонак саваң-бокту үндүр эжиң-ле тур мен. Салгын намдай бээрге, ачам хат-салгын «кыйгырып», сыгыргылаар-даа, «Хаалга-хаалга, хады-ла! Бөдей өгнү бөле, чадыр өгнү чада хады! Хаалга-хаалга!»-даа дигилээр.

Тараа бажы дээр эң-не арыг, чемгир черин бир аңгы бар-баларга, ортузун, кудуруун өске барбаларга тус-тузунда аңгылай ургулааш, шарыларга деңней чүдүрүптүвүс. Мээң чер-ле билирим Уургайлыг-Өдек деп черге келгеш, барба тарааларны дүжүргүлээш, ачам биле акым уургайлар каза берди. Аксы тар, ынчалза-даа ийлеринче чоорту бопуйуп чоруй барган онгар болу бээрге, иштин ширбин каапкаш, барбалар-

ны аргажып кел-ле, «Чеве!» дишкеш, олче тө тудуп турлар. Акым шыктан ширик оюп чыдар аразында, ачам уургай аксын сай-ыяштапты. Ооң кырындан ширикти донгайтыр салгаш, так базырып кааптылар.

Оон ачам: «Көрдүңөр бе, оолдарым. Дөө уургайда үрезин эвеспе, кыштап чиир чүевис мында. Демдектей бодап алыңар. Угааным чанып чоруур кижин салчаптар мен. Хоржок, үнүп-кирип чоруур апарган болбазык мен бе» дей-дир. Куруг барбалар тыртып каан чонак, ыңгыржактыг шарыларыныс хай деп алгаш, ындазында өөрүшкүлүүвүс дегет чанып ор бис. «Тараавысты харын-даа шоолуг каража чокка холга кирип алдыныс, оолдар. Ам бо кыжын серт-даа дивес бис» деп, ачам чугаалаттынып чортуп олур.

Түр када чиир дээш, таалыңга арттынып эккелген чинге тараавыстан бир улуг хола-тавакты ускаш, дажап каапкаш, аваныс соолдура берди. Пашта тараа удаткан чок хайнып, дириг чүве суп каан чүве дег, өрү кожаңайнып шурап тур. Авам одун улам чүшкүрүп, ында-хаая амзап каап олур. Соолдуруу болган боор, деспиге шүүрөп алды. Авам демгиле пажын чайып төп, чүлгүп каапкаш, катап тиккеш, мышпыргай өл тарааны шыйыладыр-ла хоора берди. Өгнүң изини канчаар! Ачам думчуу бүзүрээрттир дериде берген хирезинде, сүттүг шайын аартавышаан олур. Изиг пашта тараа шыдашпайн агарты чарлып, хойган шергилер дег, паш эриниче ушта халчып турлар. Авам дайнап көргөш, мени: «Былгааш бажын тут, шымда!» дидир. Былгап турумда-ла, туткууш-биле паштың ийи кулаандан апкаш, деспиже буруладыр-ла урупту.

Тараа секпереп сооп чорда: «Каям, шыырак кижин мен соктаптайн, авай. Сен челбип бер харын» дээш, акым согаашче урупту. Авам тарааның улуг дүгүн черже, ооң соонда ак дүгүн ыдывыска челбип бээрге, оон акым каразын арыдыпты эвеспе. Адыштап чиксээрим дендиди, каш-даа дап бергеш, черле дидинмедим. Чаак суун сайзырадыр чытталып турар тарааны авам деспиниң тудазын чудуруу-биле хап каап, элгеп олур. Оон чуурлуп калган тараалыг хевекти падар аякка ургаш, хайындырган соок сүт кырынче кудупкаш, былгап-былгап: «Күжүрлеримни! Ма, уругларым, ана пат-ла слур силер бе? Үлежип чинер шүве» — дээш, авам кыс дунмам-биле менче сунду.

Мээң үе-чергем эрлерниң ада-иелери, бистер дег, база шак мынчаар тараа тарып, ажы-төрүп чурттап чораан боордизе, улуг-ла частырыг болбас боор.

Ам магалыг-дыр: хлебти мыя бо кожа садыгдан чүгүрүп баргаш, чымчаан чымчааның аайы-биле, агын агының аайы-биле, үзүмнүүп үзүмнүү-биле сумкалап алыр. Дилиндектей кескилээш, тавакта оваалап каан хлебти саржаг-биле холуй дайнап чип олур мен. Ол-ла чемненип, аяк шайны аартап ора, хлеб, тараа дугайында материалдарны солун-сеткүүлден номчуп, теледамчыдылгаларны бо-ла көрө бээр-дир. Чамдык тараажы ажыл-ишчилернин, чолаачы, механизаторларнын часкы, күскү хайым сезоннарда тараа-быдааны тоомча албайн төп-чайып, чашканнап турары дыка хомуданчыг. «Хлеб чок эвес! Қаш борбак көпеек чүвени чоор сен!» дээш, дажараан хейлерниң булка-хлебти октагылап, оон кедерезе ыт-кужунга, хаван-дагаазынга эндере илчиредип берип турарын көрүп, дыңнааш, оларга карганмас арга чок-тур. Шаанда чоп кижилер билбейн адыш ишти арбай төптөргө, «Кулугурнуң ишти чарылзын!» дээр боор ийин.

«Кайын боор, эштер! Чангыс мажак-даа чидирбээли!». «Хлеб — алдын-дыр!». «Хлеб — бистиң байымыс!». «Хлеб — сээң аксын-кежи!». «Дайнам хлеб октава!». «Хлеб — тайбың болгаш найырал-дыр!» деп каан лозун-плакаттарны кижилер бола чораш, каяа-даа көөр, номчуур, дыңнаар, аңаа сеткилдин ханызындан чүүлдүгзүнер чүве ышкажыл. Маңаа улаштыр: «Хүн хүннеп, дээр улам аязып, чаштар болгаш авалар кезээде хүлүмзүрүп чорзун!» деп йөрөөп каалы!

ДУСЧУЛАР

Ийин хемниң белдиринде тейжигеш баарында дазыргай баалык бар. Байгы-ла үнүжү агы, таар-оът, хой-кулчазы — каан күскү изиг хүннерде чытталып чыдар. Тас баалыкты ажылдыр чергелештир шөйлүп чоруткан коошпаланчак оруктар эндерик. Болап ийин хемче ол-бо аргышкан аъттыг-чадаг, коштуг-комнуг кижилер черле үзүлбес. Чаъс-чар эвээжеп, хемнер сыыгап, сериидеп, ымыраа-сээк шеглей бээрге, дусчулар дээр коштуг-комнуг улустар болап шуужар. Олар чок-ла болза Дус-Дагже, чок-ла болза дедир чуртунче эеп чанып бар чыдар. Шары-буга коштааннары-даа бар. Ол хамаан чок шары эзертеп мунуп алган дусчуну бо-ла көрүп болур. Ол шагда ынча-ла хөй чааш чүөк аъттары кайда боор. Дусчулар бөлүк-бөлүү-биле чоруур: дөрт-бештен черле эвээжес. Бир кижилер адак дээрге-ле, хуузунда дөрт хире шары азы ол хире аът коштуг чоруур.

«Бо кайы орандан мынчап шуужуп турар улус боор, ачай?» деп, айтырарымга, чугаалай-дыр: «Кайын дивес дээр

сен, оглукум: Аянгаты, Бижиктиг-Хая, Ак, Кызыл-Мажалык, Хемчик шаар — Барлык, Шекпээр, Көп-Сөөк, Бай-Тайга... Барлык деп чер кончуг-ла тараалан оран дээр чораан. Барлык бугазы дээр улут буга база бар. Биеэде сээң кырган-ачаң — ачам хөөкүй ону касчып, дагаан черинге бодум хүрежип, аъдым чарышка салып турган мен деп орап чүве эвейикпе».

Ам бодап кээрге, дустан деп чүве ол шагда берге-ле турган-дыр ийин: шары мунуп алгаш, коштуг шары-буга сүрүп, Хемчик бажындан үнгөш, Аныяк-Чыргакыны өрү алгаш, Таңды арт-сынын ажып, Хандагайты, Улаатай таварып, Өвүр одурааш, Дус-Даг чедер. Ынча кош дусту ден-дең оюк кылдыр балды-биле та каш хонукта оюп, когуруп кээр чүве? Аар чүьктүг шарылар-биле та чеже хоуп чорааш, чер-чуртунга менди-чаагай эеп кээр?

Дустуг даг иштинче кире бергеш, өөрү хап турда, бир кижичи карак албайн, туда кадарып орап. Дээвириде азы ханада — кайда-ла доозун бурт дидир, медээлей кааптарга, үнс-ле халчыр. Оон башка кижини дус базып кааптар.

195... (чүү-даа болза ортаа үезинде ышкаш чүве) чылда Дус-Дагның дус аразындан кижичи сөөгү тывылган. Ол кижичи шоолуг үрелбээн, тас өшкү кежи хөрөктээштиг, чымчак хап идиктиг, чүң-биле даарап каан оваадай дээр эрги тыва бөртүг болган деп ылап-ла солундан номчаан мен. Күжүр та кайы чер чурттуг, кым деп кижичи? Кээргенчинин хөөкүйүнүң!

Шаанда назыны дөгүй берген кижичи мөчүй бээрге, ажаап каапкан соонда, бичини уруглар чоктап: «Кырган-ачам канчап барган?» деп айтырарга, «Кызыл-дустай берген» деп будалдырып каар. Бо чугаа база-ла анаа эвес, уткалыг ышкаш: дустан улустуң үр чидип-чидип, кээп турганын херечилеп турар боор.

Бо хире кызып-кылайып чорааш, эккелген дус үнелиг болбайн канчаар. Биеэде улус дусту кончуг үнелеп хүндүлээр: кайы хамаанчок төп-чайбас, ол хамаанчок артап-даа болбас. Кончуг арыг кызыл дус эм болур дижир. Дус-караа деп чүве база бар. Оюк дусту топтап көрүп турарга, ында шил дег кылаңайндыр херелденип чыдар ойбундуларлыг, ону буспайн адырып алгаш, чараш үнелиг эртинге кылдыр шыгжап эдилээр. Дусту черле кижиден харамнаып болбас. Чоннуң «Думчуу чокка өөренир, дузу чокка өөрөнмөс» дээни кончуг-ла шын.

Аалывыс күзээнден ырак эвесте Дусчулар-Одаа дээр кара суглуг, оът-сигени хөлбөнейнип чыдар булак бар чүве. Бир-ле катап эндерик хөй коштуг-комнуг дусчулар ында

дүштеп одагланы бердилер. Чоогундан барып көөр-дүр дээш, бүдүү чылбыртып чеде бердим. Мээн диттип чадап турганымны эскерип кааны ол боор: «Бээр кел, оол! Кортпа!» деп кый дей-дирлер. Ам чүзү боор, арай деп кыйгырып турда. Чеде бээримге, кара шай аарттаан, далган шыгыдып чээн орлар. Ыяш аякка менээ база каап бердилер. Бирде бир ээзи, бирде өскези хөй-ле чүвөлөр айтырды. Билир шаам-биле бакка-сокка харыылап ор мен. Адак соонда, «Аалың кайдал, оол?» диди. «Мыя бо теректер ындында ыт ээрип турар олла. Чоп сүттеп албас силер? Өвүстөн дусчулар даады сүт-тээр-дир ийин» дээримге, «Дедир чаның ора кирер бис»— диштилер.

Дидимненип алгаш: «Силерниң аалдарыңар кайдал, акыларым?» — дидим. «Талыгыр ыракта. Хемчик-шаар, сен ынаар семевес-даа сен» деп, шала улгады берген кижги харыылады. Ачамның чугаазын сактып келгеш, «Бай-Тайга деп чер бар дээр, коңчуг-ла бай оран боор аа?» — деп улам сиктим.

Бир диртегер кара эр тургаш: «Көрдүң бе, бо чылбак хунажыгаштың шорузун. Адың кымыл, аал? Кымзыыдай эвес болза, адап бер!» — деп бо. «Оргулдай-ла. Оргулдай дээр ийин, акый». Демги улгады берген кижги: «Чаш кижиге чүге шорлу бердин! Кылыр чүве тыппаан сен бе?» — деп чаңчап, үзе кирбишаан, таакпызын соруп: «Биеэде улуг улус чугаазы-дыр» дээш, эгеледи:

«Самдар кара өглүг, ушпа кырган иелиг, чаңгыс хувала белиг самдар оол улуг тайга эдээнге чурттап чораан чүведир. Бир-ле катап демги бези чиде берген. Оозун дилеп, мунгарап-мунчулуп, мугуртап кылаштап-ла, кылаштап-ла чораан. Пат могоп-шылап, аштап-суксап келген. Ынчалза-даа улуг тайгазынга бүдүү чалбарып каап чораан. Ол-ла улчуп кылаштап чорааш, сарыг-сарыг дыттарлыг, сарыг-сарыг хаяларлыг хемге келген. Сарыг даш кырынга олуруп алгаш, ийи карааның чажын төп, мунгарап олурда, «Мунгарава, оолак!» дээн соонда, алдын-сарала хептиг алдын даңгына көстү каап-каш, чиде берип-тир. Капчангаш-ла көрс кааптарга, чанында шулу боду мөңгүн чулар, чүгөн чыткан. Ону ап алгаш, чанып келгеш, багай өөнүн дөрүңге азып алгаш, эртеңниң-не тудуп-суйбап, ошкап-чыттап турган. Байлар ооң сураан дыннааш, кодан-кодан чылгы-биле-даа садып чадаан.

Каш-даа чеди хонук эрткен. Оон демги оол шулу боду мөңгүн чулар, чүгенин шавыштыр эгиннепкеш, хувала безин база катап дилеп чорупкан чүвөң иргин. Биеэги-ле сарыг-сарыг дыттарлыг, сарыг-сарыг хая-даштыг хемге кээрге, даң-

гаар-ла ховула-хувала чылгы хем сыңмас болган. Чылгы аразында бодунун хувала безин база танып каан. Хувала эр кулун иезин ээп-ээп, дешкилеп турар болган. Мындыг чылгы кымда-даа чок дээш, чылгыны кадарып-хавырып, күзет-теп эгелээн. Ол оол ышкаш, яды-түрэнги кижилер чылгыны үлежип ап-ла турган. Чылгының өзери-даа дам барган чүве-дир.

Багай самдар оолду тайганың кээргец, ээ көргөни олдур ийин. Ынчангаш ол тайганы Бай-Тайга дээн чүве-дир, оол».

«Магалыын аа, акыларым! Шынап-ла бай-ла Бай-Тайга-дыр!» — дээш, оъткарып каан малдарже көөрүмге, хувала, сарала аъттар база бар болду.

Улам-на амдажып: «Көп-Сөөк! Чүге ынчаар адап каан чер боор, акый?» — дидим. «Хөй сөөк, эндерик сөөктүг дээни олдур». «Хөй сөөктүг чер канчап турар чүвөл? Балык эвес» деп айтырып турумда-ла, «Чылып оран бис бе» дизеле, демги-ле диртегер эр бистин чугаавысты үзе кирип каапты. Хомуданчыын канчаар!

Ындазында ол улусту эдериксээрим кончуг. «Кел чыда манаа одагланыр силер бе, акыларым?» дээримге, «Одагланыр, одагланыр! Харын-даа хонар чадавас бис. Көп-Сөөк дугайында чугаалап бээр бис» диштилер. Иштимде амырап, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, хейде-ле: «Ынчан сүт эккеп бээр мен шүве» — дидим. Оларның соондан кезек кылаштап чоруй чыдып калдым.

Чоруунар чогузун! Менди-чаагай!

Шүлүктөр

Кызыл-Эник КУДАЖИ

ДӨРТӨН ДӨРТ ЧЫЛ

Сыдым чайган, урук туткан көшкүн арат
Чырык черге чеже назы бараваан дээр.
Ынчангаштын чаа өргээ эжини ашкан
Ындыг чылды тыва кижиги сактып чоруур —

Төөгүлүг Октябрьнын уланчызы.

Дөртен дөрт чыл — Совет Тывам төрөөн чылы,
Аас-кежик Танды, Саян эдөөн долган,
Амыдырал Улуг-Хемниң эрини каастаан,
Ынчангаштын чаа өргээ эжини ашкан
Ындыг чылды тыва кижиги бодап чоруур —

Дөртен дөрт чыл — Совет Тывам төрөөн чылы,
Төөгүлүг Октябрьнын уланчызы.

Орук-исти улуг Ленин айтып берген,
Олче чонну Партия баштап орат,
Ынчангаштын чаа өргээ эжини ашкан
Ындыг чылды тыва кижиги утпайн чоруур —

Дөртен дөрт чыл — Совет Тывам төрөөн чылы,
Төөгүлүг Октябрьнын уланчызы.

АЖЫЛЧЫННАР ЧУРТУ ТЫВАМ

Хөглүг эрлер хөөмейлээш.
Хөгжүлдезин хөөрөп ханмаан,
Чараш кыстар сарынналгаш,
Сайзыралын самнап ханмаан —
Ак-көк хемим — төрөөн хемим,
Ажылчыннар чурту Тывам.

Хемчик уну херии черде
Кежээ кыстар малын сагган,
Танды эдээ талык черде
Дагжы эрлер байлак каскан —
Ак-көк хемим — ишчи хемим,
Ажылчыннар чурту Тывам.

Хоорайда-даа, ховуда-даа
Хоор чону холу дыңзыг,
Ажыл-херек оду кыпкан,
Аас-кежик одаа чайнаан —
Ак-көк хемим — чараш хемим,
Ажылчыннар чурту Тывам.

ТЫВА КЫСТАР — ДАҢГЫНАЛАР

Чаражыңга шаар чылдып ижер бе дээр,
Чаштарыңга шары өртеп мунар бе дээр
Эрги сөстү эде-хере тыртып каапкан,
Эчизинден эрес силер, орлан силер,
Чылдан чылче чаражыңар дам-на барган,
Чылыг баарлыг тыва кыстар — даңгышалар.
Ажыл-иш дээш ала караан шиммейн чоруур,
Ажы-төл дээш амыр-дыжын уттуп чоруур,
Эне болган, ие болган, келин болган,
Эперелдиг эргим силер, эки силер,
Айдан айже чаражыңар дам-на барган,
Аян кирген тыва кыстар — дангыналар.
Тыва дээрниң кааны дег, аяс-чырык,
Тыва черниң каазы дег, арыг-силиг,
Эрлер чүрөөн эргизиптер, хөлзедиптер,
Элдепейлиг эмниг силер, хөглүг силер,
Хүнден хүнче чаражыңар дам-на барган,
Хүлүмзүрөөн тыва кыстар — дангыналар.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

КАВКАЗ ШҮЛҮКТЕРИ

I

* * *

Аравыста хүннүг ужар,
Адаавыста ханы тамы,
Кара чажың хатта эстээн
Кадыр ийде дужааш тур сен.

Оюп эртий келем дээнзиг,
Оюн эрел холун чайба.
Оолчук үем эрте берген
Оттуг карааң чивецнетпе.

Өглүг-баштыг күжүр акын
Өнемчидип аржыыл чайба.
Ужар ажыр уруг көргөш,
Ужуга бээр харыым-даа чок.

Черинге-ле чечсктелип,
Элик ышкаш дешкилеп чор.
Черкес оглу көвөй болгай,
Экизинге дужа бээр сен.

Чалыы үем, эрткен үем
Чаңгыланыын оттурба даап.
Аравыста хүннүг ужар
Найыралды ырлап артсын.

II

* * *

Өске черге сарлык көргөш,
Төрээн черим сакты бердим.
Өле-була өөр-өнер
Төктүр сында оъттап чорлар.

Чөкпек баштыг хаактар дег,
Шөлээн чаагай кудуруктуг,
Шевер сүвүр мыйыстарлыг,
Селбер-селбер чокпак челдиг;

Думчуктары киртилешкен
Дужааш кырда менче кайгап,
Чааргаксап аңзып турда,
Сарлык инек хөрлүг-ле-дир!

Кавказ даанда тыва уксаа
Ижиге-ле берип-тирлер.
Хары чер деп өскелевээн
Инектерим чаптап тур мен.

Тыва кадай думчуун сыккан
Дыдырарган семдер сарлык
Кавказ сынын каастап чор,
Карак өөртүр чараштарын!

Карачаев кадаң ирей
Кадыр ийден уткуй келди.
Амыр-менди солуштувус,
Аал-чуртту хөөрештивис.

— Мөнгүн-Тайга сарлыы-дыр — деп,
Мөгее аарак чугааладым.

— Малың дораан танып кааптар
Магалыынны, оглум!— дидир.

— Ала-була бызааларны
Кадыр ийге чалап чордум.
Азырап-ла өскен малың
Каяа-даа бол канчап эндээр.

— Аан кежээ чедип келгеш,
Ак сүдүн чооглап көрөм.
Аваң-ачаң өөнгө дег,
Аалчым бооруң дилеп тур мен.

— Арай деп-ле сүттүг шайдан
Канчап черле ойталаар боор,
Албан баар мен, ирем — дигеш,
Кадыр дагдан бадывыттым.

Энчек булут богааланган
Эльбрусту көрүп ора,
Сүттүг шайны аартап ор мен,
Сүүзүннүүн чүү дээр сен!

Мөнгүн-Тайга улузунун
Ырызын-даа сактып ордум.
Бөдүүн малчын ашак кижээ
Ырак черим төөгүп ордум.

«Эмдиксиргей сарлык-биле
Эптежи-ле берген болдум.
Эрээн-ала бедиктерниң
Эктин тевер эзир болдум.

Чаны дошкун сарлык инек
Саап ижер болу бердим.
Чаагы кызыл уруг-биле
Чангыс бүле туда бердим».

Чылыг хаттыг бедик черге
Семдер чели эстеп чоруур
Сыңзы аажок омак малдар
Черим-чуртум сагындырды.

«Тырып каан дег хүрейгилээн
Тыва уксаа силиг чорзун!
Эльбрустуң сыннарынга
Элбекши!» — деп йөрээл туттум.

Менде чүү боор ужуптар мен,
Менди-чаагай өзер силер.
Мөңгүн-Тайга адын сыкпайп,
Мөкпек чыраа арбын чоргар!»

Владимир СЕРЕН-ООЛ

АК-ЧЫРААНЫҢ АЯЛГАЛАРЫ

* * *

*«Тумат чурту Чалаатыда
Дужаап, хүлүп кагган эвес,
Турум чуртуң Дус-Дагдыва
Тутсуп чанып кел даан, оглум».*
(*Бурунгу ыр*).

Хорумнардан хоюткулар бараан хараан,
Хонаштарда кара өдек соргаа читпээн,
Хачы оруу — шынаа бели делгем черден
Хартыга дег дескиндир көрүп ор мен.

Өөр тебе аразында адан ышкаш
Өвүр чарык дагларының бедии Дус-Даг,
Оглу мени оранчоктан эскерип кааш,
«Орук ара доктаап чүңүл?» дээн дег болду.

Ажыл-херек, чоруум ындыг. Ажынма даан.
Ажыг дустуг аксым бар дээш, одава даан.
Успа эрии, узун Тестинг унун көргөш,
Уян чүрээм хайныгар-дыр, часкарып аайн.

* * *

*«Ак-ла сүдүң кайыл?— дize,
Амдайгынче айтып каар мен.
Саржаг, үзүң кайыл?— дize,
Сарыг-Хөлүм ол-дур дээр мен».*
(Саанчылар ыры).

Чалаатының часкам белин хөрөк кылган,
Чалаа дааның ишкээр сунган уран холу —
Хоолу биле Ирбитей бооп шөйлүп баткаш,
Хола, мөңгүн ийи тавак тудуп ап-тыр.

Чайырлап каан мөңгүн дашка — Амдайгын-дыр,
Шала часкам сарыг хува — Сарыг-Хөл-дүр.
Чада салган погаан хевис — делгем шынаа,
Сарааттарның чыды безин — саржаг, сүтсүг.

* * *

*«Ирбитейде, Хоолуда
Иштим ынак чүвем-не чок.
Инек оъттаар оъттуг боорга,
Иштик шынаа чурттаксаан мен».*
(Көшкүн араттар ыры).

Ирбитейнин бизен даштыг мээстери
Идиктерим улдуңнарын элеткилээн...
Чайлаглардан ындынныг ыр чаңгыланып,
Чалаан ышкаш, даглар ажыр дыңналып тур.

Хоолу биле Ирбитейни сактып келгөш,
Хоорай чурттап артканымга хомудаар мен:
Ирбитейде бир-ле карак амдыгаа дээр
Имиртинде шолбан ышкаш чырып чору...

* * *

*«Ымыраалыг дивес болза,
Ак-ла-Чыраа чурт-ла ийин.
Ылчың, баштак эвес болза,
Анай-карам эрес-ле ийин».*
(Сигенчилер ыры).

Терек сизген хөлчүк, тулаа хаажылаан,
Дөлгөм шынаа ышкам изиг, ымыраалыг.
Сарааттары тейлер ышкаш сигенчилер —
Чазык-хөглүг, баштак чанныг улус чорду.

* * *

*Ала-доюм шынаа куну —
Артында-ла чоруу чыраа.
Лал-чуртум шынаа уну —
Амдайгының Ак-ла-Чыраа».*
(Амдайгын аныяктарының ыры).

Алдын-Хөлде механизатор кыстың үнү
Айдың дүнде сыгырга дег дыңналырга,
Анаа харыы — сыгыт-хөөмей чаңгыланды.
Авам ыткан бурун тоолду сактып келдим:

Аалдары кодан башка чурттап чораан,
Аныяк оол, чараш уруг шаг-шаа турда,
Чыраа-талдар аразыңга, оймактарга
Сывыртажып, чаштып ойнап чораан иргин.

Успа далай эрини ажып — халап үнген.
Улус дегийт тайга-сынче хөлзөп көшкөн.
Ынакшаан эр амырааның холдан четкеш,
Ырап чорда, чалгыг кысты алгаш барган.

Аймаан оолдун карак чажы хөөлбектелгеш,
Амдайгын дээр ажыг хөл бооп мөңгө арткан.
Амырак-кыс — Алдын-Хөл ол дижир чүве,
Аялгазы — ынакшылдың ырлары ол.

БОДУМ ҮҮЛЕМ

Чевензимээр, бөдүүн-даа бол,
Бодум кылган ажыл-ижим —
Болур-чогуур үнелелдиг,
Сеткилимге чоргааранчыг.

Кылган чемин повар киж
Хынап көргөш, ханары дег,
Бүдүрүп каан үүлемге
Бүдүү таалап чоргулаар мен.

Сактырымга мага-бодум
Чалыткай-даа бергензиг боор.
Бодалдарым чырык, сергек
Бо-ла хевээр чурттаа дег мен.

Чамдык улус элең-халаң,
Чалгаа тудуп чиген болур.
Шыдамыгын кайгаар-дыр мен.
Чыварда дег дидирээр мен...

БИЛБЕЗИМГЕ ЭГЕНМЕС МЕН

«Билбес мен» деп сөглөпсимзе,
Хем-даа келдеш, чон-даа чолдаш кынмас чүве.
«Мирит киж эвес бе?» — деп,
Кедерезе шоодуп, бактап көргөйлөр аан.

Доозазын билген турар —
Тоол-домак маадыры эвес-тир мен.
Алдап болур, кажарай бээр
Арат төлү — дириг киж ышкажыл мен.

Куруг черге — «билир мен» деп,
Куйзуп чорааш, чүнү чедип алыр деп мен.
Дөгөйлөндир элеп калган —
Дөнгүр баштыг эдилел дег артпас дээн мен.

«Билбес мен» деп сөглөпсимзе,
Хем-даа келдеш, чон-даа чолдаш кынмазы шын.
Билиг-ле дээш карак кызып,
Кедизин-не бодаар болгаш, эгенмес мен.

АВАЛАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭР

Улуг-хүнде бодумнуц,
Уругларым хептерин
Арыды чуп, кургадып,
Ажаанзырап турган мен.

Өөрөнгөн чаңчылым
Өртээр-баглаар эвес мен:
Хоютку дег, көжээ дег,
Холум куруг ордунмас.

Кылып турган чүвемче
Кыжырымак көргүлээш,
Кожам кижиге билбээчен
Хоранын төп, сегиртти:

«Уругларын авазы
Узак орук чораан бе?
Кадайларның ажылын
Канчап кыла бердиң моң?»

«Ылчыннаары ол бе?» дээш,
Ылавылай көрүндүм.
Эрткен-барган шагже дег,
Элдепсинип кайгадым!

Ажыл-ишти аңгылай,
Азааргап көөр доскуду
Канчап черле бажында
Кадап каан дег күжүр боор?

Анай кара чажымдан
Аваларны хүндүлээр,
Кандызын-даа демнежир —
Кагжып болбаан бүдүжүм.

ЧАРЫЛБАС

Көрүшпээнин уругга
Самолетка душкай-даа.
Чангыс черге кожалай
Хөөрежип чоруур сен.

Ужар орук ылгыннаар,
Удаткан чок төнүп каар.
Сагыжында хараадап,
Чараш кыстан чарлыр сен...

Тыва черде аргыжар
Дыка-ла хөй орук бар.
Аъттыг, чадаг чоруурга
Арбын кыстар душкалаар.

Ман-саң кадын уткужуп,
Байырлажып чарлырын
Канчап чедир санай аар,
Кайызын ол дээрил аан!

Чамбы диптиң төдүзү
Чарлыр, дужар өртөөл дег.
Үргүлчү-ле: «Экий!» — дээр,
Үргүлчү-ле: «Байырлыг!»

Ынакшылы ханылааш,
Чүректери тудушкан,
Ындыг улус чарылбас,
Чүү-даа чүвээ торулбас.

Бергелерге демнежип,
Берзенипкеш, эртерлер.
Шаа барып өлүм-не
Чарып боору кандыгыл?

ЫНАКШЫЛГА БЕРДИНМЕСКЕ

Чорумалды дозарынга,
Ындыг-ла үр саадап чытпас.
Ырак чедер оруун бодап,
Чоруурунче сагышсыраар.

Шуудадыр, сеткилге киңр
Чугаазы-даа хөнүп бербес.
Кууларган токпактар дег,
Кургаг сөстөр окташкылаар...

Ынакшылды кый деп алгаш,
Албаданып шыдавас сен.

Брың-сырын — ижигер чок,
Аадамнаан мал дег болур.

Ийи боду бердинмеске,
Илигге-даа дүжүп бербес.
Чүректерге оран тыппас,
Чүктер санаан каңмыылдар дег.

Салчак МОЛДУРГА

ДЭЭРГИЛЕРГЕ ХАРЫЫ

«ССРЭ кажанда-даа кандыг-даа кыжаныыш-
кынарнын мурнунга хол-даян артпас».

Ю. В. Андропов.

Депшилгенин, өрү хүн көөр бүгүденин
Дедир төрөөн дайзыннары — империалистер:
«Большевизм, совет суртаал, кыжаныышкын —
Москва холу келди-ле» — деп алгыржыр-дыр.

Орус черге бодараткан Октябрыны —
Октаргайны шыва алган Хувискаалды
Ораннарга коммунистер садыглаваан,
Ону чурттар боду шилип, орук кылган.

Дамыр ханын боой туткан маңгыстарын
Даялааштын, Русь хостуг тына бээрге,
Даглыг Тывам, ховулуг Моол незинге
Даянгаштын бутка туруп, чолун тыпкан.

Социализм, Коммунизм шыны, чырыы,
Сорунза дег, кижилерни хаара тырткан,
Совет ужур, амыдырал, угаан, бүдүш —
Чоннуң кежин болганынга чоргаараар бис!

Европада өңүктөрже шөйгөн ток, нефть —
«Тайбын» биле «Найырал» дээр шугум, хоорза,
Египетте, Индияда плотина, завод,
Дархан биле Эрдэнэт... ол кыжаныг бс?

Москва холу улустарже, АКШ ышкаш,
Моң, кес арнып, күжүн дөгөп амдажываан,
Бо-ла диптер көрүп турда, буян чаяп,
Боодал чечээн — тайбын чечээн сунуп келген!

Азияда, Африкада, Америкада
Араб, негр, индей-даа сөөк кижилерге
Империализм кулданыг, бек, элег-түрег,
Изиг хандан өске, чүнү сөннөп чоржук?

Акы-дуңма поляк, кубин, никарагуа,
Афган, ливан, палестин-даа улустардан
Шилип алган оруун чандыр базыптар деп
Силер — НАТО, Пентагон — чөм эревснер!

Большевиктер делегейге тайбың чарлап,
Боонуң аксын куду алзы тудуп турда,
Вашингтон чуртум, өөрүм чүрээндиве
Мажы базар, а бис көрүп олулар де?!

«Чөпсөглениийн — сен хол куруг артып кал» дээн
Рейганның «тик», «берзек»-даа кара овун
Сээдең-не эвес кижилер ам танып билген,
Ирейлерден чашка чедир шоодуп каапкан.

Мен штаттан Самантаның дүвүрелин —
Мегелеткен американ чоннун үнүн
Дипломаттын үнелээнин суртаал-дыр деп
Диттигиптер дээргилер бар эвес ийне?!

Бөмбүрзекте совет суртаал — тайбың
суртаал,
Бөгүн ону кым-даа хөрлөп семей албас!
Чогум дайзын, дайынзырак кымыл дээрзин
Чоннар шиитсин, шыннын тугу — ССРЭ-де!

БИСТИҢ ДАМБА

(Баштак)

Шүлүктүн маадыры — коммунист Дамба
Салчакович Доржу Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тай-
ганың, Барыын-Хөмчиктин, ажыл-ишчилеринде,
Тываның авиабүдүрүлгезинин коллективинде
улууг алдар-хүндүлүг ажылдап, чурттап турар.

Автор.

Аэрофлот дүрзүленген
Алдын-сарыг демдээ чайнаан
Хертеш, чоргаар эрни көөрге,
Генерал-даа сагындырар!

— Тээли!
— Барыын!!
— Кызыл!!!— дишкен
Дегийт далаш пассажирлер
Дааштаан, бир аас үгер-боо дег:
— Дамба!
— Дамба!!
— Дамба!!!— дижир.

Дамба дээрге бистин мында
Мугур-Аксы порттуң бажы:
Тайылбыр бээр бюро, кассир,
Мурнай уткуур, үдээр эш — ол!
— «Арала!», «Можара!» Ай
хат-тыр,

Арттын кыры ажык!— дize,
Дамба шагда — аппаратта,
Данза-трубка — ийи холда!

Арат чону:— «Бистин Дамба»,
Ашак, кадай:— «Оглум!»— дижир,
Аныяктар ойнай-сылдай:
«Арала!» — деп ылчыңнажыр.

— Аралалаан, Можаралаан,
Амыраан бе, чүңүл ол?— деп,
Алыс шаанда Кара-кызы
Айтырган-даа чүвөң ыйнаан...

— «Арала!», «Можара!»
Чүгүм — белен:
Арбын кижин, почта!— дize,
«Аннушкалар», «Л-410» —
Агаарда!— деп билип аар сен.

Дарга — чангыс, чорумал — хөй,
Дамба кайнаар — олар ынаар,
Дагаа соондан оолдары дег,
Далбайтпышаан, шуужуптарлар.

Балда ышкаш, Дамба чааскаан
Дөрттүң үлүүн чооглавас бол,
Бараан болган үүле-херээ —
Дөрт-беш кижин хөлдүг эш-тир!

Аэрофлот дүрзүленген
Алдын-сарыг демдээ чайнаан
Хертеш, чоргаар эрни көөргө,
Генерал-ла олчаан ийин!

Шаңгыр-оол КУУЛАР

САД

Ачам күжүр аныяанда олуртуп каан
Аккыр хадың соңгам дужун чырыткалаан.
Айдын дүне бүрүлери сымыранып,
Авам үнүн, өпей ырын сагындырар.

Шагда мөчээн өгбелерим өстүргени
Чараш хадын чааскаанзырап турбазын дээш,
Ажы-төлүм көрүп, сактып чоруур кылдыр
Аңаа дөмей аныяк сад өстүргөн мен.

Ында үнгөн чыжыргана, чодураалар
Ынакшылым чечээ болуп сагланашты.
Чазын аңаа айлан-кушкаш аян тудар,
Сагыжымны эргеледип, чассыда бээр.

Бодум база, үүле ындыг, назылаар мен,
Бо-ла садты уруг-дарыым немей тарыыр.
Кыраан бодум терек, хадың девээзинге
Хыым хандыр, сеткил оожум дыштаныр мен.

ЧЕЧЕКТЕРДЕН КӨРҮП ЧОР МЕН

Чылдар эртип, чулчургайым көгергиже
Шыктыг, көктүг чайлагларым утпас-тыр мен.
Сагыжымның ханызында имистелген
Чангыс сылдыс сеткилимни чылдып чоруур.

Ада-өгбем ыдык чуртту Сайлыг-Хемге
Айның чаазы, чайгы эртен чедип келдим.
Аныямдан аас-кежиим чүглөп чораан
Анай-карам баскан изин дилеп чор мен.

Күзээн эжин маңаа келбээн диген-не боор
Хүрөң-кызыл хүрегелдей чайганып ор,
Күжүрүмнүң уттундурбас хүлүмзүрүүн
Хүннүң төлү — чечектерден көрүп чор мен.

ЧЕДЕ БЕРЕИН

Менги дожу кыланпашкан
Бедик шивээ, хана болган
Шибет сынып ажыр челер
Шилги-Дайым баглаашта бе?

Кара булут шуглай алган
Харлыг арт-сын моондак болбас,
Хая-дажын казырадыр
Халдып жар адым кайым?

Берт даглар бажын тепкеш,
Менги чечээн чулуп аар мен.
Мени манаан эргим кыска
Белек кылдыр сунуп чедейн.

Ынакшылга моондак болур
Ындыг күчү кайыш тыптыр.
Ырым биле чечээм сөннөп,
Ынаам кыска чеде берейн.

Николай ҚУУЛАР

АЛААККА

Алды айның төнчүзүндө
Ачам сизге кезип бөлгөн,
Шыктың оьду кыжын безип
Чыды чагай, кургаар эвсс...

Дөңгөлчиктер хыраа тынган.
Төжөктериниң дөгөрезин
Койгун ышкаш, ак хар шыпкан,
Хоор-Дайым хоюксап чор.

Ам-даа буспаан өндөң сараат
Аккыр өөвүс сагындырды.
Авам чүрээ эндевейн,
Ажыдыпкаш, оглум дээр дег.

Куштар ыры дынналбаска,
Алаак ишти көжөөн дег сен.
Хувулгаазын тамчык-дыжын
Ажыг соокка кадарткан-дыр.

Кедээр белче көрзүнүп тур.
Келир уум ол, удавайн,
Ыржым үрөп, сигеннээр дээш,
Ыры-шоорлуг халдып кээр мен.

Шатты кежир, кыштаавыстан
Шанак изи боже шөйлүр.
Өөвүс дег, хонаш солуп,
Өндөн сараат көжүп үнөр.

* * *

Өл чаъс кудуп туруп бээрге,
Өрге хөөкүй бачыдаксап,
Үңгүрүнден шулу көк суг
Үне халаан ышкаш болду.

Сес ай чаъзы орайтаан бол,
Шеглээр уг чок, чүнү канчаайн?
Курбустуже соксап көр деп,
Курайлаар бе, кускуннаар бе?

Адын безин сөглөп бербейн,
Алды шакта келир мен дээн,
Шала-була танышканым
Чараш уруг сураг читти.

Шаптыктадын, боогдадың деп,
Чаъска шамнап турзумза-даа,
Өске бодал оон дора
Өзээм өттү: тооваан-дыр!

Ок дег долу сога бээрге,
Девидээштиң, сарыг өрге
Оргу черден чаглак тыппайн,
Дедир кире халый берди.

АМЫР-САНАА

Джунгария, биеэде дег,
Туразында хосталгаң чок.
Маньчжурларга чагыртып ап,
Базындырган кулу болдун.

Аштырганнар, калганнарнын
Адаанын кым негеп аарыл.
Амыр-Санаа — ойрат ноян
Адың ынчан книский берген.

Ынчалза-даа кежиң чок-тур,
Ырма сынчыг уё-човуур
Сээң черин кагбас дээн-дир.
Четкерлерниң өөрүүрүн көр:

«Амылыглар аразында
Артып калган шериниң кайыл.
Туразы улуг, саваажок хей,
Туттурзуңза, бодун шорун!».

Россияже дезипкен сен.
Улуг чурттун чагыргазы
Дургун сенээ идегел бооп,
Дуза кадып шыдаан деп бе?

Айтырыгга төөгү маңы
Арбын харыы берип шыдаан:
Хостуг чоннар адын бөгүн
Хоорук, хей деп, утпайн чорлар.

Амыр-Санаа, тоолчаан маадыр,
Амдыгаа дээр сээң адын
Адаан негээр чөптүг херек
Алдар шыпкан тугу дег-дир.

□

КАРА ДАЛАЙ

Хемниг черге өскөн-даа бол,
Далайны мен көрбээним шын.
Кежээлерде кара чааскаан
Даштар кырлап сенээ баар мен.
Чарыш аьды сагындырар,
Чалгыгларың сүржүп келир.
Эргим оран Аджариянын,
Эриктерин ошкааш баар сен.
Хаяларга моцнаан чалгыыц,
Каргакталып хөлзей бээри,
Хиилээн-шиилээн ыры-шооруң,
Хире-хире сеткил өер.
Пароходтар сени кырлап,
Батумиден ырап бар чор.
Чайкалар дээринде
Чалгыннары кылацнай-дыр.
Хайнып, мөөрээн кылыың частыр,
Карак четпес шөйлү бээр сен.
Дээр өннүг Кара Далай
Тергин чараш кынны бээр сен.
Эрээн шокар чечектерзиг,
Эрин дургаар дыштанган чон
Ойнап, хөглөп эшти бээрге,
Ону канчап мактавас мен.
Грузин кыстар мени бо-ла
Далайдыва шываптарлар.
Дажаан даш дег сыыгайнып,
Кудум-чажым үнер чазар.
Ак-көк хемнер, даглар чурту —
Лзий диптен келген мени
Кавайга дег өпейлей бээр
Кара Далай! Утпас-тыр мен.

КАВКАЗ ДААНГА

Харлыг бөргүн уштуп болбас,
Кавказтын даа дөө туру.
Бедиктерин кырлаваан бол,
Менче ээлдек көргөн ышкаш.

Сактырымга Пушкин ында
Сагыш дойлуп, чүрээ хөлзеп,
Хүннээректиг Грузияны
Хүлүмзүрүп хараан ышкаш.
Далайларда пароходтар,
Таныттынмас хоорайлар,
Солчуп ушкан самолеттар
Солун тоол дег көзүлген боор.
Аас-кежи байлак, долу,
Ажыл кылган грузиннерниң
Дагның, хемниң чаарттынганын
Танып, билип турган ышкаш.
Ногаан тонун солуп кетпес,
Онза чараш Аджарияны,
Порт хоорай — Батумини
Бодалынга дүйгөп ышкаш.
Хосталганы ырлап кааным
Хоозун барбаан, бүткен-дир — деп,
Өлүмү чок, өндүр Пушкин
Өөрүп, хөглөп турган ышкаш.
Кавказ даанче салдыкпайн,
Харамдыгып көрүп тур мен.
Улуг шүлүкчү холун менче
Ужурлуг-ла чайган ышкаш.

ГРУЗИН КЫСТАР

Кара-кара карактарын
Кайгап, көрүп туруксанчыг,
Куспак чажы курлак четкен
Грузин кыстар таан чараш.
Даңгаар эртен ногаан шайны
Таарып кескен хачы даажы
Омак-хөглүг ыры ышкаш,
Оймактарны долуп келир.
Аргып кылган корзинкалар
Аразында аргажыпкан,
Бир-бир сыпты эргип, кезип,
Виноград ажаап турар.
Грузин кыстар кежээлерде
Хөөрежип, самнап үнер...
Куюм сеткил дойлу бээр-дир,
Хөрек-чүрек ыстай бээр-дир.

Мөнгө частыг Грузияда
Бөдүүн, ишчи эрес кыстар
Ажаап кылган ногаан шайы
Ак-көк Тываа база чедер.
Авам кадай сүттүг шайны
Аалчыларга кудуп орар.
Чараш кыстар шайы-дыр деп,
Сагыжынга кайын кирер.
Хүннү хүннүң уткуур болгаш
Хүрең-кызыл шырай арныг
Грузин кыстар баштак чаңын
Куулар оглу кайын уттуур.
Сарыг шайны ишкенимде
Сагыжымга экти бо-ла,
Хүннээректиг Аджариянын
Хүрең кызы кирип кээр-дир.

□

Артык ХОВАЛЫГ

* * *

Чалгынын сый шаптыргаштын
Самнап баткан кушкаш ышкаш,
Эрик черден кээргел чокка
Ээремче чыгадып боор...

Кургаг ховаа боску каткан
Кудук дилээн чорумал дег,
Шынны дилээр — берге ажыл,
Шынны тывар — эки чорук.

* * *

Өөр чылгы самы чазын
Өртемчейни сиртиледир.
Соккан чүрээм аялгазы
Чогаалдарым сиилбип чоруур.

Чүген-суглук шыңгыраажы
Чүглүг куштуң ырызы-ла.
Шүлүктерим хүнге шалааш,
Чүгүртүптер күзелдиг мен.

* * *

Дыдыраарган бырлаң көргөш,
Авам, ачам сактып кээр мен.
Арыннарда дырышкактар
Дыка дөмей апаргылаар.
Аккан сугуң төнчүзү чок
Амыдырал шак-ла ындыг...
Ажы-төлү салгал дамчып,
Ажыл-херээн уламчылаар.

Чүргүй-оол ДОРЖУ

* * *

Чарлышкынның сөстөрн-даа сөглеттинген,
Салымывыс оруктары башка шөйлүр.
Сактышкыннар, ынчалзажок, ам-даа дириг,
Сарыым деп сөс эриннерде хевээр чылыг.

Чүгле, ынакшыл чок. Бисти каггаш
Чүглүг куш бооп талыгырже арлы бержик.
Чеже катап эгидер дээш кызытчык бис?!
Чедип сүрер күштер төнүп, бүтпейн баржык.

Ийи караң чажы долган, ам бо кежээ
Имистелген сылдыстарже көрүп тур сен.
Сөстөрнүң ам херээ чок боор. Чарлышкынның
Сөөлгү сөнү сагыштарны ээлеп артсын.

* * *

Хар дег аккыр саазынга
Оруун нзе, демир-үжүүм!
Хамык чоңга буян ишти,
Өөрүшкүнү ырлап берээл.

Чүрээм-биле сүмөлөшкөш,
Оду кышкан сөстөр сиилбип,
Одуруглай эрткен оруун
Чүгле шынның ыры болзун.

Чырыткылап дилемишаап
Чыжырадыр көскенгилээш,
Буруладыр черни улдап,
Булут «ыглап» бадырыпты.

Кудайда таар азыпкан дег
Кудары-даа кедереди.
Сакты бердим, сергек кылдыр
Чаг-ла, чаг-ла, күжүр дээрим!

ЧАЛЫЫ КЫСКА

(Баштак шүлүк)

«Чайның изин» чараш кыс сээн
Чаагыңда долбанналган
«Кыштын соогу» чүрээң бүргөп
Хырааланып чыварланган...

Чүгө ыпчаар бодаанымны
Шүүдетпейн айыткаайн.
Кыйыың-биле эрткен оолче
Хыйыртап көөр чаңың ындыг.

Ынчалзajok, билбес-тир сен,
Ыпакшыл деп дээди күш бар.
Анаа душкаш арның чымчап
Аяс дээр дег апаар боор сен.

□

Борис ЧЮДЮК

ХҮТ

Көржүп алган хая-дуруг шивээленген
Көшке, хорум, одар болган ийи бедик
Көвүктерин огугулаан шапкын хемни
Көккүр дээрниң бедигинден харап турар.

Хаяларны часкагылаан күштүг чалгыг
Катап эглип, күжүн немеп, бүлгүргүлээш.
Көгжө быдаа хайынганзыг салдам шиниче,
Көзүлбөсчө, сүржү-сүржү талыя бээр.

Чалымнарда өңнөр көвей, капдыы чогул!
Чаъс, хар душпес хая какпаа өгленчек хөй.
Чырык-чылыын былаашкылап дүндүүштөлгөн
Чылап эртпес шыргайларлыг чиримпер бар.

Сарык эрлер олче көрбөс, арны сарыг,
Саазын хантар туткулапкан кузуп оран.
Ол чер чурттуг эрес аңчың ону тоовас,
Ойнай-сылдай катерин долган оран.

Бедик, чавыс халыткакты ожаарымга,
Бети дээрге, беш чүс кулаш чыгам болду.
Өрү, куду өскөп баткан тейлеп эртер
Өртемчейде Хүт деп адаар ужар ол-дур.

ХҮТТҮҢ ЫРЫ

Алгыш-кырыш, үё-човуур, өжээн-килен
Ары-бөрү чир-шоң дүжүп улушканы
Хүттүң улуг ужарында холуй-бүлүй
Хүннүң-данңың, могавас-даа, соксаш дивес,
Уран дарган хөрүүн базып турганзыг-даа,
Улус чоңун эрткен изин ырлап чыдар.

Алгаг-йөрээл, хөөмей-сыгыт, хөгжүм-музык,
Аңчы кижин өпей ыры катан-хаара
Хүттүң улуг ужарында сиңниккензиг
Хүн, дүн дивес кулактарга сырыландыр
Чолу чогаан тываларның чоргааралын
Чорумалга таалал кылдыр ырлап келир.

Сагыш-сеткил, салым-чолду доюлдуран
Чапсар билбес, чүзүн-баазын сүрлүг үнүг
Ак-көк делгем, аяс дээрлиг Тыва черини
Аялгазын нота чокка бадыргылаар
Хүт деп адаар ужарывыс тайбың турзун!
Күзел хандыр хүннүң-данңың ырлап чытсын!

УЛУГ БАЙ-ТАЛ

(Улусчу ырларның хөөнү-биле)

Хектер эткен дыттыг Бай-Тал
Хемчиим бажы болбас ийикпе,
Хенче сүрүү дешкилешкен
Хертек, Салчаам болбас ийикпе.

Итшик эткен дөргүн Бай-Тал
Ис черим эвейикпе,
Итпек, хойтнаа савазыраан
Иргит, Монгуш... эвейикпе.

Айы, бсзи арбын Бай-Тал
Алтай-Тандым болбас ийикпе,
Ажы-чеми аржаан чонум
Акы-дуңмам болбас ийикпе.

Мешкен-Хөлге дүннээн куштар
Чаржып эдер шыктыг Бай-Тал.
Меңги, чечек Мөңгүлегин
Чаптап ырлаар чоннуг Бай-Тал.

Барыксанчыг, чурттаксанчыг
Бай-Тал дижир черлер көвей.
Ынчалза-даа Улуг Бай-Тал
Ындыннанып турар чер боор!

□

Владимир СААРЫМБУУ

КОМСОМОЛЧУ ХӨРЕК ДЕМДЭЭ ЧАЙНАП ЧОРДА...

Сорук-күжүм, эрес-омаам хайнып чоруур
Чалбыышталган комсомолчу чүректиг мен.
Чонум ижин бүдүрүшкен чолум чаагай,
Совет чуртум хамаатызы чоргаар төл мен.

Комсомолчу хөрек демдээ чайнап чорда,
Комсомолчу изиг чүрек дидим чорда,
Комсомолчу бедик адым бодал чорааш,
Кадыг-бергээ, ажыл-ишке торулбас мен.

Хоорай-суурлар тудушканда холум дынзыг,
Хову сыңмас чаагай дүжүт өстүрүшкен,
Одар долган көвей малдың ээзи болган,
Оожургал чок эрес-кежээ чүректиг мен.

Комсомолчу хөрек демдээ чайнап чорда,
Комсомолчу изиг чүрек дидим чорда,
Комсомолчу бедик адым бодап чорааш,
Кадыг-берге ажил-ишке торулбас мен.

Октаргайже ужуп үнгөн корабльдин
Чалгыннарын асбест-биле чүглөп берген,
Оттар чыраан ГЭС-терни тутчуп кылган,
Чоргаар куштүг, эктим бедик ажилчын мен.

Комсомолчу хөрек демдээ» чайнап чорда,
Комсомолчу изиг чүрек дидим чорда,
Комсомолчу бедик адым бодап чорааш,
Кадыг-бергээ, ажил-ишке торулбас мен.

АМ-ДАА ХӨЙ ЧЫЛ ЧУРТГААР БОЛЗУН!

«Чааскаан чорба, эштиг чору» — авам чагыы,
«Чалгаа чорба, кежээ чору» — ачам сөзү
Кара чаштан кокпак-оруум айтып берип,
Каяа-даа бол кады чоруур болу берген.

«Аван-ачаң кижилерге багы чок — деп,
Акшый берген кырганнар-даа, чалылар-даа,—
Аяк шайлыг, арбын чоннуг, эптиг сөстүг,
Ажы-төл дээш амыр билбес күжүрлер» — дээр.

Хары дөгүп, кастыктарда «хыраа» дүжүп,
Хавактары сыгыгланып, кырыза-даа,
Ажыл-ишчи, сеткили ак, эриг баарлыг
Авам, ачам ам-даа хөй чыл чуртгаар болзун!

* * *

Чечен сөске четче сөглөп, чуруттунамас,
Чалы назын — аткан даң дег алдын өйүм.
Эки аъттын ээзинден чарлыры дег,
Эки дүш дег, чивеш кыннып эрте берген...

МӨНГЕ ЧАЙ

Чечектиг чай эрте берген. Бүрү дүшкен.
Чангыс-ла сен бодалымдан ыравастан,
Челээш өннүг чечектерин сагындырып,
Чаным орта чассып таалап олар-дыр сен.

Чаңнык-динмит, суггур чаашкын эрте бээрге,
Болчаг кылган аяңывыс шалың тыртып,
Борбак-борбак эңме-тикчок херелдерин
Чажып ойнап, бисти чылыг куспактапчык.

Сеткилимде чуруттуруп артып калган,
Сээң-биле душканывыс мөңгө чайны
Чүс-даа чылда чүден артык эртине дег,
Чүрээм эң-не ханы дүүнде шыгжап аар мен.

Чамбы-дипти шинеп каастаан өнгүр чечек
Шаа кээрге онуп, кадып, эстип калыр.
Чангыс сен-не сагыжымдан уттундурбас
Чалыы, чараш мөңгө чай бооп чоруур-дур сен.

Вера КУУЛАР

* * *

Челээш өннүг оймалыкка чечек чулуп,
Четтинчипкеш, деңге чаржып чораан ийик бис.
«Меңээ чет» — дээш, маннап ыңай боорумга,
Мээн соомдан чедер дээштин халып ордун.

Хемге эштип, хевис шыкка шагга чедир
Кедээр дээрже, булут көрүп чыдар ийик бис.
Кежээки хүн даглар ажып доңгаярга,
Херелдери арнывыска ойнап туржук.

Кадыр хая бедиин шилип халып үнгөш,
«Ынак мен!» — деп катап база сөглөшчик бис.
Хамык бойдус бисти алгап, ырлап туржук,
Каткывыска куштар үнү улажыпчык.

Ийде кожа хадыннар бо — херчилер,
Ийн чүрек соугларын дыннап туржук —
Сагыш саарзык, сеткил куюм чааскаан тур мен,
Сарыг бүрү чайганмышаан черже дүштү.

* * *

Черже углаан суггур частың дамдызы-ла
Сеткилициниң арыы мени магадатты.
Хөлде чайнаан эртенги хүү хаязы-ла
Көргөн караан чылыы мени кайгадыпты.

Частың чайгаар төрүттүнгөн бойдузу-ла
Чазык чаңың улам мени хей-аът киирди.
Холун чайып мени үдөн халып чордун,
Хоюг үпүн кулактарда дынналып чор.

Каң-оол ЧҮЛДҮМ

МЭЭҢ ЧҮРЭЭМ ДЫҢЗЫГ СОП ЧОР

Дың-на чаңгыс чалыы чүрээм
Алыс күштүг дыңзыг соп чор.
Амыдырал, тайбың иш дээш,
Дыш-даа билбес соп чор, соп чор.

Мээн ижим -- тараалыг шөл,
Мээсте ыттаан совхоз сүрүү.
Сесерликте олуртканым
Чечектелген чодураамда.

Сургуул оолдун самбырада
Дөзээлеп каап үжүүнде-даа,
Суурну тутчул салган дашта
Төдүзүнде ижим кирген.

Мээн ижим — ынаам кыстың
Хүлүмзүрүг каткызында,
Мээн ижим — төрөөн чонум
Күчүзүнде, мөгезинде.

Ижим дээрге — аксым кежни,
Чүрээм согуу, тыныжым ол!
Ижим алгаан ырым дээрге
Чүрээм үнү, өөрүшкүм ол.

Дыжын билбес чалыы чүрээм
Ынакшыл дээш, найырал дээш,
Ынак чонум хөрөөнде бо
Дыңнап көр даан: соп чор, соп чор!

* * *

Кара булут аяс дээрни бүргей дуглап.
Кадыр дагны, кашпал хемни туман шыптар.
Долгандыр-ла бүгү чүве карангылап,
Доозазы мунгак-ла ышкаш сагындырар.

Ынчап баарга, бирде харын таалаар мен,
Ында хай чүл — бойдус каш-даа хуулгай-ла.
Долу, чаашкын кагаан черңи суггарып каар,
Дораан хүннеп, челээш чайнап аязы бээр.

Амыраам сээн чазык арның кудуралдан
Арай муңгак апаар болза — хөлзөй бээр мен.
Муңгаралдың херээ чүү боор! Сээн арның
Булут чокта — чайнап турда, меңээ таалал.

*

Зоя НАМЗЫРАЙ

АЛДАН ДУРГУН ЧУРТУ ЧЕРДЕ

Изиг чүрээм ынаа синген
Иезинген төрөөн черим.
Алдан дургун чурттап чораан
Алды баштыг Кара-Даглар.
Арат чоннуң аразындан
Алдан кайгал экер эрлер
Хөрек-чүрек сынышпастаан
Хөрлээ-отгун чалбыыжыңга
Кинчи-бекти дүжүр октап,
Килең-биле тура халаан.

Алдан эрес кайгалдарнын
Аъттарынын дуюг даажын,
Хаяларга чаңгылананын
Кара-Даглар шыгжап чыдар.
Эзир куш дег Комбулдайнын
Эрткен чери шивээ даглар.
Эзир турлаа хаяларга
Эрес ырлар чаңгыланып,
Узун-Белек, Оттукайнын
Уян ыры мындыг дижир:
«Чеди баштыг Кара-Дагга
Четтирбейн бараалыңар
Алды баштыг Кара-Дагга
Алдырбайн бараалыңар.
Алдырбайн туруп-туруп,
Алган атка киргей-ле бис.
Арбас аъттар мунуп алгаш,
Алтай чурту кирээлиңер!»
Өгбелерим йөрээл ырын
Өндүр үе бодаратты.
Алышкылар-халышкылар
Ам, бөгүндө чурттап чор бис.
Алдан дургун акыларнын
Аткылажып чораан черде
Амыдырал дээжизи
Амгы шагда чечектелген.
Булут шиштээн сүвүр бизең
«Бурунгаар!»— дээш, кыйгырган дег,
Урук туткан аъттыг кижини
Улуг арттан харап турар.
Оргу-Шөлчө баар орук
Онмас чаагай тураскаал бо!
Чүс чылдар эрткен-даа бол,
Чүрээвисте мөңгө дириг.
Бүрүн эрге ээзи болган
Бүгү Тыва бөгүн маадыр —
«Алдан-маадыр» аттыг совхоз,
Алдан дургун чурту черде.
Чылгычылар, тараажылар
Чымыш-иштиг кадарчылар
Оргу-Шөлчө малын чалап,
Оюн-оя чурттап чоруур.

САЛГАЛЫ БИС

Ада-өгбем «ээледип» каан
Арбын Тыва — ие черим.
Төре херээн солуп чурттаар
Төөгүнүң салгалы бис.

Саян сынны билзектенген,
Шапкын хемнер кыланнашкан,
Мөңгө даглар куржаангылыг,
Бөдүүн ишчи чонум чери.

Орус, украин, казах, алтай
Октаргайда көвей чонну
Бүлө кылып төрөлдөшкөн
Бүгүдеге кавай черим.

Даглыг, хемниг өскөн черим
Дангаар эртен хаяазы дег,
Үнгөн хүннү өөрүп уткаан
Үжүүр чараш салгалы бис.

* * *

Ыдыктыг дээш аът бажын
Ыяштарга азып чорду.
Ынаныштыг бүзүрел дээш,
Ыргай-биле какпас чорду.

Ада өлүр — оглу артар.
Аът өлүр — баглаажы артар.
Энерелдиг чуртталганы
Эртине сөс камнап чоруур.

*

Сылдысчыгаш

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ТАНАА-ХЕРЕЛ

*(Шүлүктээн
тоолдан эге)*

Тоску эге

АК САЛДЫГ АШАКТЫҢ ИӨРЭЭЛИ

Шыяан ам, шаг шагда
Шылшың үе турар шагда!

Даш-Хүрени мулувуткан
Танаа-Херел халдып оргаш,
Қыштың соогу дүшкен дээрзин
Хыраазындан билип чораан.
Чайның изии дүшкен дээрзин
Шалыңындан билип чораан.
Ол-ла ынчап халдып чорааш,
Оруж аксы черге келген.
Ходугур ак салдыг ашак
Кодан хойну көрүп чораан.
Анга баштай чорумал оол
Амырлажып мөндилешкен.
Ашак кижиги салын суйбааш,
Арай соннай мынча диген:
— Кандыг черден үндүн, оглум?
Кайнаар углап чор сен, оглум?
Чүгөй суглууи шыңгыраткан
Чүгүрүк аът мунган оолак
Сагыш-хөңүн илередип,
Чазык-чаагай мынча диген:
— Адым-сывым адап берейн,
Аалым-чуртум айтып берейн.

Эрте шагдан Мурнуу чүктү
Эжелей төрөөн кижиге мен мен.
Даш-Хүрэнни хөлгө кылган
Танаа-Херел дээрзи мен мен.
Эртенги хүн үнер чүктү
Эрте шагдан эжелей төрөөн
Бал-Бал Малын-Эге хаанның
Балчын-Эге даңгыназын
Аалымдыва чалап аар дээш,
Аян жылып бар чор мен ийин.

Ак салы хадып турар
Ашак кижиге мынча диген:
— Эр бодун эрестиг-дир,
Эки аътты мунган-дыр сен.
Соругдааның чедер-дир сен,
Чораан чоруун чогуу бээр-дир.
Ол-даа канчаар, үш сан берге
Оруун дозар, ону бода.
Үш үеде үстүп болбаан
Үш дигин чаазы кончуг:
Чернин, дээрнин каккылашкан
Черин эртер база кончуг;
Каргырткайндыр хайнып чыдар
Кара далай база кончуг.
Бо-ла бүгү моондактардан
Бодамчалыг чайлам, оглум!

Оруун ужу дигтер жезнир,
Оруун ужу тамы кирер,
Оруун ужу дээрже үнер,
Оруун ужу өөнгө келир.
Баштай сенээ дужар чүве —
Баар оруун аксын орта
Хүннүн хааны оруун дозар,
Күдээ кылып аарын бодаар.
Даңгыназын Хүннүн хааны
Кадай кылдыр сенээ бээрге,
Кажар арга хереглекеш,
Таарыштыр былдап каар сен.
Кижиге хөңнү кударатпа,
Кижиге чүрээ сарыннатпа.
Даңгынадан белек алгаш,
Дарый дораан аъттаныр сен.

Даш-Хуренни хөлге кылган
Танаа-Херел мынча диген:
— Чымчак сөстүг өгбөм силер,
Чыргал чыргап чурттаңарам!
Даш-Хуренин дарс кылгаш,
Танаа-Херел ыңай болган.
Хой дег дашка таварышкаш,
Хоора-хоора бастыргылап,
Койгун дег дашка таварышкаш,
Хойзу-хойзу бастыргылап;
Бедик черге таварлашкаш,
Белиндиве бастыргылап,
Чавыс черге таварлашкаш,
Чалбак бажын бастыргылап;
Келдеш дигеш, опаш кыннып,
Хемни кежир бастыргылап,
Алчаш дигеш, караш кыннып,
Артты ажыр халдып чораан.
Күзел-соруун чедип аар дээш,
Күдүйүпкен тутсуп орган.

Олег СУВАҚПИТ

ПИОНЕРЛЕР МАРЫЖЫ

Алыс кезжээ чаңчыл-биле
Ажыл-ишке мактаттырып,
Алган дөрт-беш демдек-биле
Ада-чуртту алдаржыдып,
    Бистер шупту
    Бир дем-биле базып ор бис,
    Бирээ, ийи, үш!
Эгинивис деңи-биле
Эвивисти илередип,
Эглиш дивес сорук-биле
Эрезивис шынзыктырып,
    Бистер шупту
    Бир дем-биле базып ор бис,
    Бирээ, ийи, үш!
Қылып билбес чүевис чок
Қымдан артык шевер болгаш,
Херел тыртып, чечек өзер
Келир үе ээзи болгаш,

Бистер шупту
Бир дем-биле базып ор бис,
Бирээ, ийи, үш!

АЯН-ЧОРУК КЫЛЫШ ЧОР БИС

Чиндишсөвө шыктар-биле
Чечек сүзүп, чарашсынып,
Чиргилчинниң шөлдер-биле
Четчип бышкан тараа көрүп,
Ада-чуртту эргип чор бис,
Аян-чорук кылып чор бис.
Тудугжулар ижи-биле
Тура-сорук чалгыннанып,
Малчыннарның малы-биле
Мактаттынып, чоргаарланып,
Ада-чуртту эргип чор бис,
Аян-чорук кылып чор бис.
Артыкшылдыг байлак-биле
Бистиң черниң күжүн билип,
Ажык-олча тывыш-биле
Биливисти элбекшидип,
Ада-чуртту эргип чор бис,
Аян-чорук кылып чор бис.

БАШТАК ЫРЫ

— Делсгейде мээң-биле
Дескешки дег кижиде чок.
Канчалдыр-даа сураглаза,
Карак соглур, тыппас силер.
— Ындыг бе кай,
Ынчаарга-ла халап-тыр аа!
— Шынган эъдим мөчөк-мөчөк —
Шыдал-күжүм тулган деп бил.
Кым-даа менче шурап келзе,
Кырлар ажыр октаптар мен.
— Ындыг бе кай,
Ынчаарга-ла дадайым ай!
— Мээң-биле чарыш салып,
Месилдешкен херек-даа чок.

Карак чивеш аразында
Каптагайны эргиптер мен.
— Үндыг бе кай,
Үлап октан дүрген сен бе?
— Үрлапсымза, сыгырга мен,
Үглапсымза, чайык дег мен.
Хөглөп, ойнап турупсумза,
Хөлүгүр дээр каттыра бээр.
— Үндыг бе кай,
Үнчаарга-ла көргүзем че!

ДАМЫРАК

Даштар кырлап, шурап баткан
Дамырак суум кылаң-кылаң.
Талдар кыдыып куржаангылай
Дазылданып өскөн-өскөн.

Хөлегези изиг хүнде
Салгыннай бээр — сериин-сериин.
Хөглөп-ойнап чеде бээрге,
Чайганы бээр — өпей-өпей.

Ховаганнар ужуп келир —
Хорагай дег шокар-шокар.
Чечек баштап, чалгын чаяр —
Челээш ышкаш чараш-чараш.

Даштар кырлап, шурап баткан
Дамырак суум ырла-ырла.
Даңны атсы, хүннү бадыр
Талдар-биле хөөрөш-хөөрөш.

САЙЗАНАКТАП ОЙНААЛЫҢАР

Сары хүннү бадыр-даа бол,
Сайзанактап ойнаалынар.
Аравыста аалдажып,
Аыштан-чемден ижээлиңер.

Аптараны будук-биле
Аажок хээлеп, чараштаалы.

Орун-дөжек, ширтээвисти
Онза кылдыр эдип алыыл.

Аъттарывыс шала ырак
Адагашка баглап алыыл.
Тенек-мунак бичиилерни
Тепсе канчаар, хоржок болгай.

Хоолулуг сиген кылчып,
Хондур-дүндүр ажылдаалы.
Анай-хенче, хураганнар
Аажок семис, тодуг турзун!

ОЙНААР-КЫЗЫМ

Хевир-дүрзүң чараш болзун,
Эдип-чазап чундурайн.
Кеткен хевиң арыг болзун,
Эде тыртып, аштап берейн.
    Дедирленме, Ойнаар-кызым,
    Тенектенме, Ойнаар-кызым.
Олуртурга, ойта дүшпейн,
Ойнадырга, чөржүй бербе.
Чажың өрүп, дырап берейн,
Чавагаңны баглап берейн,
    Чурумнуг бол, Ойнаар-кызым,
    Чугаам дыңна, Ойнаар-кызым.
Хойгаргаштын хонарымга
Холуң-будуң далбаннатпайн,
Эки удуп, дыштанып ал,
Эртен база ажылдаар бис,
    Өпей-өпей, Ойнаар-кызым,
    Өзүп көрөм, Ойнаар-кызым.

*

Чооду КАРА-КҮСКЕ

АЙ

Арыг — шыргай. Агаар — арыг
Артында-ла, шыксымаар аан.
Акым-биле тояап-тояап,
Алаак черге келдивис де.

Акым мени шеле каапкаш:
— Айны көрөм, айны!— дидир.
Өрү дээрде чангыс хүнден
Өске чүве көзүлбеди.

— Ынаар эвес, мынаар көр!— дээш,
Бяш дөзү айытты оң,
Конгураалыг баштыг үнүш
Кожаяарты чайганып тур.

Дөзүи каскаш, менче сунду.
Дөгөрезин чий шаап алдым.
Оон бээр-ле айлаар дээштин
Олут орбас болу бердим.

ШАЙЫВЫС

Хүннүн ишкеш, пөкпес-даа
Хүндүткелдиг чемивис —
Күзел хандыр аартап аар
Күш-ле кириер шайывыс.

Аштаанда — тоттурар,
Аараанда — сегидер,
Донган кижичылыгар,
Дора дизе, суксун боор,
Шагзыраанда — сергедир
Шайывыс, шайывыс!

Чөвүрээлеп, кужурлап,
Чөдүргенде шеннелеп,
Аартап орда, амданныг
Айдыс чыттыг шайывыс.

Аштаанда — тоттурар,
Аараанда — сегидер,
Донган кижичылыгар,
Дора дизе, суксун боор,
Шагзыраанда — сергедир
Шайывыс, шайывыс.

Үнген-кирген улуска
Үргүлчү-ле сөннөп бээр,

Чугаа-соотту өөскүдөр
Шынап, чаагай шайывыс.

Аштаанда — тоттурар,
Аараанда — сегидер,
Донган кижичылыгар,
Дора дизе, суксун боор,
Шагзыраанда — сергедир
Шайывыс, шайывыс!

Комбу БИЖЕК

**КОЙГУНАКТЫҢ
ХОМУДАЛЫ**

Алаакта хар
Агып баткаш,
Арлы берген.
Аргада-ла
Ала-шокар
Артып калды.

Аккыр тонум
Ам-даа хевээр —
Ат-ла болдум.
Көрүнчүккө
Көстүрү дег
Көскүлөң мен.

Оьттап, чемнеп
Ол-бо маннаар,
Олуртунмас.
Ырактан-на
Ытгар танааш,
Ыдып кээр-дир.

Удур халдап,
Ууй тутчур
Ужурум чок.
Ынчангаштың
Ырап, дезиг
Ынай боор мен.

Ам чаа база
Анай-хаактап
Алаак киргеш,
Эжен-не бо,
Ээрген үннер
Эскерген мен.

Ийже халааш,
Изим будааш,
Идсгээним
Кайда боор ийик.
Кажар ыттар
Халчыл кел чор.

Девидээштин,
Дегийт ыңай
Тептинерде,
Кудургайны
Куду чуглуп
Кулбурт дидим.

Чаңгыс шетке
Чаа-даа үстүм.
Чаяап болду.
Доктаап алгаш,
Дагны өрү
Даалыктадым.

Азы чидиг
Анчы ыттар
Аптар чазып,
Изиг тынып,
Ийимде кээр —
Ий-дадай.

Дендии коргуп,
Дескенимден
Көжүй бердим.
Хөөкүй чүрээм
Хөлчок сол тур.
Хөрөк бачым.

Дырбактыг дег
Дыргаа чок дээш,
Таварыыр-дыр.

Арзылан дег
Азы чок дээш,
Аглап кээр-дир.

Халтар, солтар
Харык чок дээш
Халдап кээр-дир.
Харын менден
Харыы апса
Канчаарлар ийик?

Чаргы, кырыш
Шагдан тура
Шаштырыглыг.
Согуш-содаа
Сонуургаза
Соонда яла.

Оон башка
Оларда чүл?
Ойнаар ийик мен.
Акымайлаан
Аас-сөзүн
Алыр ийик мен.

Чүмге-даа
Чүүлдешпес
Чугаа бар-дыр:
«Кортук чүве —
Койгун» — дээр-дир.
Хомуданчыын.

ЧУРТУВУСТУҢ ЭЭЛЕРИ БИС

Ойнап чораан
Оолдар бир-ле
Мага хандыр
Маргыштылар:

«Кымны улус хүндүлээрил?
Кымнар чуртун ээлээрил?
Ада-чуртту кандыг киж
Алдаржыдып турар чүвөл?»

— Ажыл-биле төрөөн черин
Алдаржыткан ажылчынның
Ады бедик хүндүткелдиг
Ада-чурттуң ээзи ол — деп,
Арны чазык бичии оолак
Аажок чоргаар чугаалады.

— Малчыннарның хүндүткелин
Маргышкан-даа ажыы чок — деп,
Өске бир оол сеткилинден
Өөрүшкүлүг тайылбырлады.

— Эртемденнер, эмчи, башкы
Эң-не улуг алдарлыг — деп,
Карактары чайынналган
Кайгалзымаар бир оол сөглээн.

Ыт чок дыңнап турган бир оол
Ылап харыы берди ышкаш:
— Чуртувустуң ээлери
Шупту бистер бо-ла тур бис.

Ажылчынның, тараажының
Азы эмчи, чогаалчының
Дөгеревис төлдери бис.
Төрөөн чурттуң ээлери бис.

Бистиң чуртта
Бичии чаштар
Эгээртинмес
Эргелерлиг.

Эр бооп өзүп, шыдал кирип,
Эртем чедип, мергежил тып,
Адаларның соон салгап
Ада-чуртту хөгжүдерлер.

Очулгалар

Елена АНДРЕЕВА

ТӨРЭЭН ЧУРТ

Көдээ суурда, чыраа кажаа куржаныпкан,
Хөлчөк ыржым, тааланчыг шөлөөн черде,
Кырганнарым чериндиве мөгөйипкен
Кыры чавыс чудук бажың көстүп турар.

Хээлиг балкон, хаажыларлыг сери кыры,
Хептээн ыяш, хөөлбөк суунда бырланнар-ла.
Чалдап кылган керттиктерлиг чадаларга
Чашкы шаамда, чечектээн дег, халып турдум.

Чылдар санай куюмналган сактыышкышнар
Шыны херек, мени чүгө хинчектээрил?
Шагдан тура уттундурган бажыңда ам
Часкы өйде мени кым-даа манаар эвес.

Изиг далган колдарында тудуп алган
Ие кырган менче уткуй халып келбес.
Өөрүшкүден төктүп келген карак чажын
Өңгүр шокар аржыыл-биле кым-даа чотпас.

Ынчалза-даа ынаар ырак бир-ле суурда,
Ыржым болгаш тааланчыг сериин черде,
Кырганнарым чериндиве мөгөйипкен
Кыры чавыс чудук бажың көстүп турар.

ПЛОВДИВТЕ

Караа ак-көк, күзен-сарыг чүрбээштерлиг,
Кадыр тейге бичии оолчук көрүп турган.
Ооң баары, куу чалым мурнун орта
Орус шинель кедип алган солдат турган.

Ада-чурттан, бажыңындан дыка ырак
А ол бедик тепкииш орта тургужеге
Соокка донуп, өртке чиртип, өлүм эртип,
Солдат дээрге, кандыг берте көрбеди дээр.

Дайзын-биле коргуш чокка сегиржип ап,
Дары тынып, хөйнү көрүп келгенинден
Арны шириин, дидим түрлүг болу берген
Алеша ам маны дашта турары ол.

Оол дээрге, анаа-ла бир бөдүүн оол-дур,
Опчок болгаш сонгуургаачал, билдилиг-даа,
Москвага төрүттүнгөш, анаа чурттап.
Моондак чокка өзүп келген Алеша-дыр.

Хелбээ-кожа оолдары дег, дайынчы эр,
Хертеш думчуун кезээде-ле суйбап чоруур.
Төрээн чурттан солдаттыва чорааны дег,
Төнчүзү чок дириг болуп артып калган.

АЛЕШАГА

Дүүн чаа мырай каттырынчыг чаш төл турдун.
Чүве болза, «Авай!» дээштиң шорлур турдун.
Дүвүрел чок, кайыже-даа чоруп боор мен,—
Чүү деп чүү дээр, улуг кижин болган-дыр сен.

Күзел чүткүү, чигзиниглиг билиишкиннер
Хүнден хүнче аравыста өзүп орап.
Часкы шагның сагыш човаа, бодал эвес,
Салгалдарның аразында чөрүлдээ-дир.

Чашкы шаг дег, кезээде сээ херээм-даа чок,
Чаның орта аргаладып олурбас мен.
Ынчалза-даа чүгле бодун дивиндиве
Ынакшылым, салгаашкыным алгаш баар сен.

Шак ол шупту — төрээн черин делгемнери,
Сеткил, хоор чон, хоорай, ажыл, дүвүрелдер
Чаа хүн-биле алгаш чоруур бүгү чүвең —
Сеңээ чурттаар өлүм чогуум уламчызы.

ТАНЯ БИЛЕ ПЕТРГА

Ажыг соокка шиви безин чызырткайнып,
Ак шаң харга айнын чырыы холчуп туржук.
Кокпа-биле далаш чокка базып ора
Хостуг Русь делгем шөлүн ырлашчык бис.

Аялгага үннеринер катчып чорду.
А мен база бар шаам-биле деткип чордум.
Аас-кежиктиг могаанынар сөсче шилчип,
Аар чүжктү арылдыр шаап чорбажыкпе.

Шак оон тура, силер-биле холбашкан мен.
Шак ол ырны муңгараанда ырлаптар мен.
Сагыжымда сиңе берген чолуңарнын
Чалынынга, одаг ышкаш, чыннып чор мен.

ЧАС

Часкы хаттан өртемчей шуут оттуп келген.
Шала аар-аар кышкы булут арлы берген.
Чимис-ыяш тас куу турган боттары-ла
Чиирбейленип, чемиш тыртып, частып келген.

Эрги сиген чыдын үндүр тынгылапкаш,
Эрээн-шокар өңнер-биле хептенипкен.
Хөглүг үннүг дамырактар өтгүнер дээш,
Хөлзегилеп, бүрү чайып, сагланнашкан.

ТАЙГА СУУРУНДА

Шал-бул хаяа чыраалакта,
Шанак даажы, аъттар дуюу,
Конгулуурлар кыңгы үнү
Кончуг эрте оттуруптар.
Эрес эрге херээженнер
Ээлдек чаңнап, байыр тудар.
Ооң артында — хат-даа эвес,
Шилде сүтгер чайтылажыр.
Ооң артында — бырыстаа эвес,
Шилде тарак шимээргежир:
Сылдыстыг дээр хоорайдыва
Сыгыр даңнын бажында-ла

Элбек чемни
Эккелген ол.
Алдар-аттыг эрестернин
Ажы-төлүнүң оолдары
Чаргаш дүнгүр, даван даажы
Чаңчыкпааны үннер дыңнап,
Ол-бо чүктөн маңажып кээп,
Ону шуут-ла үглөй бээрлер.
Тарак, сүттер дыңналыры
Таарымчалыг эвес-даа бол,
Элдеп, тоолчу эткир үннер
Эртен эрте оттуруптар.

□

Шоодуглар, баштактар

Василий МОНГУШ

КУТКАШ СУНАР

Шаанда шагда аалчы кээрге
Шайын кудар, быдаа кылыр.
Шайны, чемни чооглап ора
Шаанга киир хөөрежир.

Амгы шагнын ёзузунда
Арага чок чугаалашпас.
Аал-даа ишти, аалчы-даа
Ачыр-дачыр ижип кирер.

Долдур-долдур куткаш сунар,
Токкуладыр пактаптарлар.
Удаваанда кошкактары
Ужуп калган удаан чыдар.

Чазыйланып эндере ишкеш,
Чамдыктары билбестеп жаар,
Чараа, думаа төктү берген
Чалчыттынып хөлчок баарлар.

Эртенинде оттуп келир,
Эзирии шуут хевээр чыгыгы.
Чеже шилди ижипкенни
Сеткил ханып санаан оар.

САНДАРАДЫП АЛГАНЫ ОЛ-ДУР

Кажаа, херим бузук, чирик,
Хаалгазы оорлуп калган.
Чайын кижээ девээзин бээр
Чангыс борбак ыяш-даа чок.

Соңгаларның чаактарынга
Чоокта будук чаап көрбээн.
Кладовка сандан үнген:
Кыры дежик, ишти хирлиг.

Огородка дегбээнден бээр
Он чыл барык чеде берген.
Чаагай дүжүт алыр черни
Чашпан шаагда тудуп чипкен.

Бажың ээзи аныяк эр
Багай чүвээ таварышпаан —
Чалгаазындан оран-суурун
Сандарадып алганы ол-дур.

УЛУГ ТЫНГАН

Шангыр акый бажыныпче
Шала кежээ чанып орган.
Чаны-биле эрткен бир оол
Чаагыпче шагаайтапкан.

— Адазы ышкаш ашактын мээн
Арны-бажын үрөп турар
Хулиганзыг чүвөл моң! — дээш,
Хүлүй туткаш, салбайн барган.

— Ажы-төлүн кижизитпес,
Ада-ие кижилерни
Хоойлу-биле кезедир — деп,
Хомудааны хөлчок турган.

Содаачы оолдун авазы боор
Соскалмааны келдиртипкен.
Үндеш дарга, Шангыр акый
Үжелдирзи олурупкан.

— Оглунарны чүге силер
Орта таптыг тутпас силер?
Таварышкан кижилерни
Дажый бээрге болур бе? — дээн.

— Шаам-биле тудар-дыр мен,
Чаңгыс кижээ берге боор-дур.

Ада чоктуң салдары деп,
Ажыы-биле чугаалаар мен...

Үндеш дарга кээргээн ышкаш
Үнү хоюг чугааланган:
— Оглуңарның адазын чоп
Ойладыпкан дижир ийик.

— Каткан-хуураан ойладыр боор,
Кады безин чурттаваан бис.
Чалыы шаамның чазыы чүве
Чажырбас мен, тө каап берейн:

Кежээлерде Шангыр-биле
Кезек жада селгүүстээн бис.
Херечизи чоон дыттар
Хевээр турлар, «айтырып» боор.

Шангыр хейде чөдүргүлээш,
Чажынган дег чавызаш дээш,
Чаактарын суйбагылааш,
Шагзыраан дег улуг тынган...

□

Критика болгаш библиография

Антон КАЛЗАН

ТЫВА ЛИТЕРАТУРА АМГЫ ҮЕДЕ (1976—83 чч.)

Литератураның амгы үезиниң кызыгаарын тода айтыр арга чок. Ону ам бо эртип турар азы сөөлгү бир, ийи, үш чылдар-биле-даа хемчээп болур. Бо чүүлге «амгы үе» деп билиг-биле 1976 чылдан бээр үе шилип алдынган. Ооң журуу мындыг.

Тыва литератураның 70-ги чылдарның ортузунга чедир сайзыралы республиканың чогаал эртемденнериниң бөлүү-биле азы хуузунда би-жээн, тыва, орус дылдарга номнарга болгаш чүүлдерге чырыттынган. Оларның чооккулары — 1975 чылда үнгөн «Тыва совет литератураның допчу төөгүзү»¹ биле М. Татаринцеваның «Тывага литература-критикалыг бодалдың хөгжүлдези» (1983, орус дылда) деп ному.

Биргээр чугаалаарга, тыва литератураның 70-ги чылдарның ортан үезинге чедир хөгжүлдезиниң кол чүүлдери эртем- критикалыг үнелээш-кинни алган, а оон соңгаар чеди хире чылдың чогаал продукциязының эстетиктиг сайгарылгазы ам дээрезинде кылдынмаан. Ынчаарга бо үениң дургузунда тыва литература шупту талазы-биле чаартынып, бурунгаар херин базымны кылган. Тыва чогаалчыларның номнары Москвага болгаш республикаларга орус база национал дылдарга парлаттынып, номчукчу өңүктериниң одуруун улам калбарткан. Ном садыгларының, библиотека-ларның үлгүүрлеринге чаа чогаал номнарының саадавастааны тыва ли-тератураның ат-алдарының улам алгаанын, чоңуң угаан-медерелинге оң улам күштүг дазылданып киргенин чечен херечилеп турар.

Оон-биле кады амгы тыва литература бергелерден болгаш чөрүл-дээлерден хостуг эвес. Үе-шагның деңгелинге бырашпас, шоолуг ужур-утка чок чогаалдар, кажанда-даа ышкаш, бөгүн-даа бар. Литератураның нүүрү улустун сагыш-сеткилин хайныктырган, амдыралдың боттуг чүүл-дерин уран сөс-биле диргизир дүрзүлээн, кижилерниң чүректериниң одун чалбыраашталдырган чогаалдардан көстүр-даа болза, ындыг сула чогаал-

¹ Бо номда тыва литератураның төөгүзүн 1970 чылга киир көргүскен. А 70-ги чылдарның бирги чартында литератураның байдалын ол-ла ном-нуң орус дылда рукописинде допчу сайгарган. ССРЭ-ниң Эртемнер ака-демиязының Делегей литературазының институтунуң дорт дузаламчызы-биле белегкээн ук рукопись ам дээрезинде парлаттынмай, ТДЛТЭШИ-де шыгжаттынып чыдар-даа болза, оң кол тезистерин солуннарга, номнарга болгаш чогаалчыларның хуралдарына илереттине берген.

дар литератураның өзүлдезинге, кижизидикчи чоруунга доктар таварыштырып турар.

Сөөлгү чеди хире чылдын дургузунда тыва литератураның байдалының профессионалдыг анализин кылып, ооң моон соңгааргы көдүрлүүшкүнүңгө дөгүм бээрин амгы үе чогаал эртемденнеринден, критиктерден негеп турар. Солуннарга, «Улуг-Хем» альманахка үнгүлээн критикалыг чүүлдер болгаш номчукчуларның тодаргай чогаалдарга хамаарыштыр саналдары хөй-ниитиниң чогаалга хамааржылгазының илерээшкини болбушаан, чогаадыкчы ажылга чамдык салдарны чедиргени тодаргай. Ындыг-даа болза литератураның критиктерден объективтиг негелделери моон бедик деннелге тургустунуп турар. Тыва литературада социалисттиг реализмниң теориязын ажылдап кылыры-биле чергелештир амгы үеде литератураның жанрлар аайы-биле допчулалын кылып, чогуур критикалыг түннелдерни үндүрүп, кол углаанышкынынарга азы чогаалдарга эстетиктиг үнелээшкини бээри негеттенип келген. Дараазында чүүлдерни автор чүгле коллективтиг күш-биле четче күүседип болур ол негелделерге харыылаарыңа немере болдурар сорулга-биле бижээи.

ПРОЗА

1. НИИТИ БАЙДАЛЫ

Бөгүңгү прозаның сюжеттери, маадырлары чежемейниң-даа чаа болза, ында чуруушкунуң аргалары кандыг-даа сайзыраңгай апарган болза, ооң укталып келген дөзү дуу үженги чылдарның проказында, харындаа улустун мифтеринде, тоолдарында, чечен чугааларында чыдып турар. Ынчалза-даа бистин үениң проказын мурнуку хөгжүлдениң анаа-ла уланчызы деп бодап болбас. Ооң утказы-даа, стили-даа онзагай ылгавыр демдектерлиг.

Чүңүң-даа мурнуңда бистин үениң проказы колдуунда шуут амгы үени көргүзүп турар. М. Кенин-Лопсанның «Тениң самы», «Чылгычының өө», С. Сүрүң-оолдуң «Кымның оглул?», «Өскө кадай», С. Тамбанын «Амыргалаар», К. Чамыянның «Кыштагда чырык» «Ханы дазыл», В. Монгуштуң «Кадай-кыстың чаны чараш», «Бодун мактаар болбас тене» ышкаш, прозаның мурнуку одуруунда турар номнарның темалары бүрүнү-биле амгы үеден келген, маадырлары — бистерниң-биле кады чурттап чоруур кижилер.

Бо дээрге прозаның байдалында дыка чугула ужур-уткалыг чүүл-дүр. Очерк, публицистика болза амыдыралдың соксаал чок шимчээшкининге сүрүштүр, харын-даа мурнадыр чоруур, ооң изиг тыныжын сериидеп четтикпээнде дарызы-биле уран сөсче шуткуп кирип, улустун медреселинге чедирер. Ол болза ук жанрларның эргежок чугула шынарлары болур. А роман, тоожу, чечен чугаа арай ындыг эвес. Оларның темалары ыракта азы чоокта эрткен үелерден алдынган турары ховар эвес. Бо жанрларга соксаал чок өскерлип турар амыдыралда чаа чүвелерни

изиг дарызы-биле көргүзери нарын — кандыг-даа чаа чүүлдүн эстетиктиг ужур-утказын ук жанрларның онзагай уран чоруунга дүүштүр чогаалчының билип алырынга чогуур үс негеттиер. Чүгле, чогаалчы бодунуң үези-биле, үнген хүн бүрүзү-биле салдынмас доңнашкан турда, ооң сагыжы бодун долгандыр бооп турар чүүлдерден бичии-даа адырылбайн, оларны чурукчу хуузу-биле үргүлтү сайгарып боданып чорда, чүгле ынчан үениң изиг тыныжы сиңген чогаалдар төрүттүнер. Ынчангаш амыдыралдың бөгүнгү базымы-биле чаржалаштыр бижээн чогаалдар амгы прозаның өзүлдезин, чедишкенинерин, чаа шынарлыг апарганын херчилеп турар.

Бир эвес шоолуг ыраваан чылдарже хая көрнүр болзувусса, тыва улуг проза колдуунда төөгүдөн дазылданып турганын эскерер бис. «Араттың сөзү», «Аңгыр-оолдун тоожузу», «Улуг хемниң шапкыны», «Херээженниң чоргааралы», «Чоннун оглу», «Лейтенантының даалгазы», «Озалааш хем», «Уйгу чок Улуг-Хем» чергелиг тыва прозаның 70-ги чылдарның ортан үезинге чедир кол чогаалдары болган романнар болгаш тоожулар эрткен шагны көргүзеринге тураскааттынган турган. Оон аңгыда тоожуушкуну шаандагы үеден эгслээш, Советтиг Тываның үезинге чедирип кээп, үелерни тудуштурган чогаалдар база бар («Баян-Таланың кижизи», «Ада көрбээнин оглу көөр» болгаш өске-даа).

Ынчан үениң туда базымын көргүскен чогаалдар турбаан дивейн тур бис. Ылаңгыя тыва романчы чаа үениң темаларынче баштап кириген — О. Саган-оолдун «Дөспестер», «Төрээн кижилер», К. Кудажының «Ырак булут» деп чогаалдары 60-гы чылдарның ийи дугаар чартыында бижиттинген. Ол ышкаш бодунуң үезиниң темаларын К. Кудажы «Ыржым булун», С. Сүрүн-оол «Ынакшыл-дыр», Б. Ондар «Ваштайгы чыл», С. Тока «Хайыраканчылар» деп тоожуларга уранчыдып ажылдаан. Ынчанмыже чеденги чылдарның ортузунга чедир тыва прозаның чедишкенинери колдуунда төөгү темаларына онаашкан турганы билдингир.

Литератураның амгы шагжызы ыяаыла бөгүнгүнүң темаларында эвес. Төөгү дугайында уран чуруушкун, бир эвес чогаалчы ону бодунуң үезиниң проблемалары-биле холбаштырып, оларны дамчыштыр проекциялап турар болза, кандыг-даа чигзиниг чокка амгы шагжы ужур-уткалыг. Бо удаада чогаалчының ажылы төөгүнү бистид хүннеривисче чоокшулатканы-биле үнелиг. Ооң-биле кады чогаал чежемейиниң-даа амыдыралдың чап-чаа изи-биле бижиттинзе, бир эвес ол бистид үениң чидиг айтырыгларын, аарышкызын болгаш өөрүшкүзүн коптарбаан болза, демей-ле амгы шагжы бооп шыдавас. Кол-ла чүве — эстетиктиг утка-бодалдың амгы үе-биле тудужунда.

Ынчангаш тыва прозага кезек чылдарның дургузунда төөгү теманың кол черни ээлеп турганын болгаш ам-даа күштүг хевээр бооп турарын, чамдык кижилерниң сестип бодаары ышкаш, амыдыралдан хоорук чорук деп болбас. Төөгү — анаа-ла эрткен-барган чуртталга эвес, ол бодунуң соонда үелер-биле, илчирбениң дээрбектери дег, салдынышпас

баглашкак болгаш чаа салгалдарның кижилериниң угаан-бодалынга күштүг салдарны чедирип турар. Литературадан төөгү теманың кажандаа уштунмазының ужуру ында.

Амгы прозада дүүнү чүүлдерни чураан чогаалдар база-ла бар. Чижээ, М. Көжелдейниң «Часкы хаттары», Е. Танованың «Акым дугайында тоожузу», Х. Анчимаа-Токаның «Эрткен оруктарым» публицистиг сактыышкын ному. Ынчалза-даа чеденги чылдарның ортан үезинден бээр прозаның кол ооргазы амгы шагның тематиказы апарган. Ол дээрге тыва прозаның хөгжүлдезинде тергийн ужур-уткалыг болгаш эргилделиг чүүлдүр. Чүге дизе, төөгүлүг сактыышкын кайы хире-даа ужур-дузалыг болза, литератураның эстетиктиг, хөй-ниити кижизидикчи миссиязы бирги ээлчегде амгы шагның амыдыралын муриадыр болгаш калбаа-биле көргүзеринден хамааржыр болгай. Чогаалдың энергиязы, күжү амгы шагдан тыптып үнер, эрги үениң материалы безин амгы үени дамчып эрткеш, эстетиктиг күчүге шилчиир. Оон аңгыда чаа бижиктиг литератураларның практиказындан алгаш көөргө, баштайгы үе-чадада амыдыралдың базымнарын дарыызы-биле прозага көргүзөр чорук төөгүнүң эргезинче кире берген чүүлдерниң овор-хевирлерин тургузарындан берге болгаш уран дуржулганың быжыкканы-биле чергелештир хөнүгүп эгелээр деп билдинип турар. Моон ужурунда амгы шагның темаларының колдан эгелээнин тыва улуг прозаның доругушкунунуң бир демдээ кылдыр көөр херек.

Бистиң үеде тыва прозаның байдалында база бир демдеглексенчиг чүве — оон бодунуң шупту жанр хевирлеринге дески хөгжүүрүнче тыртылып келгенинде. Бо бадыткалдың ужурун тайылбырлаары-биле база-ла прозаның төөгүзүнче хая көрнүп көрээлинер. Алдангы чылдарның эгезинге чедир тыва прозага бичии хевирлер — рассказ биле очерк нептерээн болгаш оранчок чедишикиннерлиг болган, а тоожу, роман ышкаш улуг хевирлерниң чүгле эге сууру салдырган турганы билдингир. Ынчан «улуг проза» дугайында кыйгырыглар, күзелдер хөй дынналып турган. Алдангы чылдарның ортузундан сонгаар прозачылар улуг жанрларже күжүн мөөннээш, кезек үеде «бичии проза» адакталып чыдып калган. Рассказтар, очерктер бижиттинмейн турган дивейн тур бис, олар, мурнукузу ышкаш, чогааттынып, парлаттынып-ла турган. Б. Ондарнын, Б. Хөвөңмейиниң, С. Пюрбюнүн, С. Суруң-оолдун ынчан бижээн эки рассказтары тыва прозаның чедишикиннери бооп артышаан. Ынчалза-даа ниити прозаның иштинге рассказ болгаш чечен очеркниң деңзигүүрү күдулай берген. Амгы үеде болза ыңдыг эвес апарган, бичии прозаны идеп-кейжирииниң чаа чадазында келген деп болур. Биргээр чугаалаарга, чеденги чылдарның ийги чартыындан бээр тыва прозаның хөгжүлдези бодунуң иштики жанр хевирлериниң аайы-биле барык дескилежип келген.

Бөгүн кылза чогуур бир түннел болза, бис бодаарывыска, эпос аймаа тыва литературада кол черин ээлей берген деп бадыткаарының үези келген.

Тыва литератураның эге бажындан тура поэзия кол черни ээлеп келген билир бис. Ооң чылдагааны билдингир, маңаа тайылбырлаан дүжүү чок. Ынчаарга алдангы чылдарның ортузундан соңгаар прозаның улуг жанрларының улам-на күштелгениниң түннелинде нийти чогаалдың деңзигүүрү илдең-не прозаның талазынче чайлып келген. Мындыг бадыткал маргылдаалыг-даа бооп болур. Шында-ла, барымдаалар чүнү көргүзүп турарыл? Бөгүн чырыкче үнүп турар номнарның хөй кезин шүлүктөр. Оларның номчукчулары хөй. Шүлүкчүлөр болгаш шүлүк бижиририниң хыын тыва берген кижилерниң саны база-ла артык. Поэзияның хоочун ат-алдары сулараардан туржук дыңзып турар. Шүлүк чогаалының жанр хевирлери, тематиказы калбарып, бот-хуу илерээр чоруу алгып, ооң нийти профессионалдыг байдалы дыңзаан. Бо бүгү ындыг болур-даа, улам ханылаар болгаш дыңзыыр-даа ужурлуг.

Ынчалза-даа прозаның сан талазы өзүлдези база-ла шыырак, он беш—чээрби чылдар бурунгаар үе-биле деңизээр ужур-даа чок. Прозачыларның одуруу оранчок калбарган. Чугула-даа көргүзүг болза, сан сан-на ыйнаан, чогаалды үнелээриниң кол барымдаазы идеялиг болгаш уран шынарлар болгай. А мындыг туруш-биле көөрүвүске, тыва проза сула чүүлдерден ыракта хостуг эвес-даа болза, ол дыка бедик чадаже көдүрлүп келген.

Прозаның тематиказы калбарган, ооң «куспая» улгаткан, амыдыралдың үе, социал, профессия аайы-биле дөмейлешпес дыка хөй бир-мөзүлеш чүүлдерин хаара тудуп турар. Чогаалдың чедимчези чүгле теманың чаазында, чугулазында эвес болбайн аан. Маңаа база бир онза чугула чүве болза чогуур теманы ханы эстетиктиг идея-биле, оон тудак чок, ооң-биле дүүшкек уран хевир, мергежил-биле ажыдып көргүзерииде. Тыва прозада бо үндезин негелделерге нийтизи-биле харыылап турар чогаалдар ам эвээш эвес. Бо бүгүнүң түннелинде тыва проза, кандыг-даа сайзыраңгай литератураларда ышкаш, номчукчуларның эң-не сундулуг, эң-не сонуургаар, амыдырал дугайында эң-не элбек эстетиктиг билиг, информация алыр жанры болу берген. Проза масса номчукчунуң чуртталга дугайында бодаалдарын дыка байыткан, бистиң бурунгуларывыстың болгаш үежилеривистиң омур-хевирлерин, сеткил-сагыжын, характерин реалистиг чурумалдарга ажыткаң. Номчукчулар конференциялары ам дээрзинде чүгле тоожуларга, романнарга хамаарыштыр чоруп турары таварылга эвес. Биргээр чугаалаарга, шүлүк болгаш ши чогаалдарының ужур-дузанын бичии-даа хөмзелевейин, проза амгы тыва литератураның баштың жанры бооп өзүп келген деп бадыткаары чөптүг апарган.

Ынчаарга бо дээрге прозаны кандыг-даа бергедээшкиннерден, чөрүлдээлдерден, сула азы маргылдаалыг чүүлдерден хостуг дээни черле ол эвес. Ылангыя хайымның өзүлдени эртип, чедишкен назынче кирериниң кидин түлүк үезинде чоруп турар «улуг прозаның» проблемалары онза нарын. Ооң-биле кады амгы тыва «бичии проза» база бодунуң хуузунда реалистиг чуруушкунуң үндезин принциптерин ылап шидгээдил апкан деп болбас бис. Прозаның көдүрлүүшкүнү, өске-даа жанрлар ышкаш,

каалама эвес, а шаптараазынныг орук-биле, янзы-бүрү бергелерге та-варжып чоруп турар.

Бо бүгүнүң дугайын прозаның жанр хевирлериниң тус-тузунда крити-калыг сайгарылгазын кылып тургаш, көргүзүп болур.

II. РОМАН

Чогаал хөгжүлдези кажан-даа чаңгыс-аай, дески беднишкин эвес. Ооң көдүрлүүшкүнү, чаартыышкыны саң дорт эвес, а үндүрүк-кирикт-терлиг орук-биле эртер. Сөөлгү чеди хире чылда «Араттың сөзү», «Ангыр-оолдуң тоожузу», «Дөспестер», «Уйгу чок Улуг-Хем» чергелиг ук шаанда тыва прозаның чаа чадалары болгулаан романнар ышкаш улуг ужур-уткалыг чогаалдар тургустунмаан. Ынчалза-даа тыва прозага шынныг урап чуруушкуннар-биле номчукчуларның угаан-бодалын байыткан элээн каш чаа чогаалдар немешкен. Оларның дээрелери литература төөгүзүңге, чугаажок, артар.

ССРЭ-ниң чогаалчыларының VII съездизинге илеткелинге Г. Марков мынча дээн: «Прозаның кол чедииншкини улуг хевирлер — роман биле тоожу болган. Бо чүүл, хирези, шуут билдингир, кымга-даа чигзинчиг эвес боор. Литература дугайында каяа-даа чугаага адап болгу дег тө-лептиг проза чогаалдарының менде бар даңзызында үш чүс ажыг ат ки-рип турарын ажык-биле дыңнадыксаар-дыр мен. Ынчаарга ол дээрге ыракта четче эвес сан дээрзинге бүзүрээр мен!»

Бо чөптүг сөстөр тыва прозаның амгы байдалын тодарыдырынга дорт хамаарылгалыг. Эрткен чылдарда ооң кол чедииншкинери база-ла дел-гем хемчээдиг чогаалдарга илерээн. Ынчангаш тыва авторларының на-рын композициялыг чогаалдарының тодаргай критикалыг үнелээшкини кылыр дээрге-ле амгы прозаның кол проблемаларының дугайында чугаа-ны чорудары ол болур. Баштайгы удаада кичээнгейни романче углан-дырып көрээлинер.

Сөөлгү чылдарда роман жанрынга мооң мурнунда колдуунда тоожу чогаадыкчызы деп билдинип турган Салим Сүрүң-оол үре-түңнелдиг ажилдааш, номчукчуларга ийи романны бараалгаткан. Оларның баш-тайгызын «Кымның оглул?» деп адаан. Автор боду чогаалының жанрын тодаратпаан, а ном үндүрер черниң тайылбырында ону «тоожу» деп айыт-кан. Бистиң бүзүреливис-биле алырга, утказының, сюжетиниң, компози-циязының болгаш стилиниң кол демдектерин езугаар (аңгы-аңгы маа-дырларның салым-чолун хөй адырланчак сюжетке чергелештир көргүспү-шаан, оларны дүүштүрүп, холбаштырып келири) ону роман дээри чөптүг. «Кымның оглул?» деп роман темазының болгаш овор-хевирлериниң чаазы-биле амгы тыва прозада онзагай черни ээлээн — ол болза милиция ажил-дакчызының овор-хевирин дүрзүлээн бир дугаар улуг тыва чогаал бол-ган.

«Кымның оглул?» деп романның эгези арай сула бижиттинген, сюжеттиң экспозициязы шөйдүнчөк, дөрт узун эгени ээлээн. Чүглө бешики эгеден соңгаар авторнуң чуруушкуну хөңгүп, бисти улам хаара тыртын, салдындырбайн баар болгаш эчизинге чедир сонургадып, эдертип кээр.

Авторнуң бо чогаалының мурунда болгаш соонда бижиттинген «Авазынга даңгырак» деп тоожу биле «Өске кадай» деп романында ышкаш, «Кымның оглул?» деп романда арагалаашкын дугайында тема база дыңзыг илереттинген. Бо удаада Сүрүң-оол ук теманы бир янзы талазы-биле ажыткан: бир эвес «Авазынга даңгыракта» алкоголизмниң трагедиялыг хоразын илереткен, а «Өске кадайга» арагалаашкынның чамдык аныяктарын буруулуг орукче кирир «авыастыын» көргүскен болза, «Кымның оглул?» деп романга чогаалчы арагалаашкынның кижини кем-херекке кирип болурун чугаалаан.

Бир шагда шымбай башкы турган Сарыгбай арагага алыскаш, бөлүк оорларга каттыжып, өг-бүлөсизинге дерзин чурум доктааткан. Кадайы Хеймер-кыс эзирик ашаандан дескеш, таныш-көрүжүңгө, төрөл-дөргүлүңгө хоргастанып, чаштып чурттаар ужурга таварышкан. Сарыгбайның баштайгы жадайындан оглу азырал, хайгаарал чокка түрөп чоруп турар. Сарыгбай боду кедизинде барып кеземче херээнге онаажыр. Бо бүгүңү психологтуг шынын көргүскени «Кымның оглул?» деп романның уткабодалында чугула черни ээлээн: Сарыгбай-биле чөрүлдээ романның кол маадыры Артыш-оолдуң характерин ажыдарынга эң-не чугула рольду ойнап турар.

Ынчангаш үстүңдө адаан номнарга бодаарга, «Кымның оглул?» деп романның проблематиказы бир янзы. Бир эвес «Авазынга даңгырак» биле «Өске кадайда» авторнуң кол сорулгазы төлөп чок маадырларның алдагалдарының хоразын көргүспүшаан, оон уштунарынын оруун айтырында турган болза, «Кымның оглул?» деп романда ышдыг эвес — мында төлөспит маадыр мурунку планда турар, а төлөп чок маадырның овор-хевири ооң кижизиг мөзү-шынарын тодарадырынга чагырткан.

«Кымның оглул?» — детектив эвес, а хөй-нитиниң корум-чурумун камгалаар берге хүлээлгени дагдынган кижилерниң хүн бүрү ажыл-херектериниң болгаш хууда чуртталгазының дугайында чогаал болур. Ак Артыш-оолдуң овор-хевири-биле чогаалчы совет милиционерниң партийжи, хамааты принципалдынын, ак сеткилдиниң дугайында ылат амгы шаггы идеяны илереткен.

Артыш-оолдуң бүдүжүңдө кол чүвө — идепкейлиг гуманизм, кижизиг чорук. Чогум-на кижилерге ынак чорук, оларга дузалаксаар күзел, бак чүүлдерниң когун үзеринге бодунуң үлүүн кириксээр чүткүл район милициязының истекчизи аныяк офицерниң ыдыктыг сорулгазы апарган.

Таныыр кижилери Артыш-оолдуң чымчаан, экиргээн бодааш, ону милиция шугумунга ажылдап шыдавас деп ооң арнынга-ла чугаалап турган. Шынында, хүндүлээчел, кээргээчел чаң ооң күжү болган. Оорларга

үптөткөн бөдүүн колхозчуну кээргээштиң, Артыш-оол оорларны ыяап-ла истеп тывар деп ыяк шийтпирлээш, айыыл, бергелерни ажып тургаш, бодунга берген сөзүнүң эчизинге чедер. Артыш-оолду күш киирип турар чүве — анаа-ла хүлээлге күүседир деп бодалда эвес, а оорларга тоннадып, каражадан өг-бүлөгө дузалаксаанында, улусту амыратпайн турар хоойлу-чурум хажыдыкчыларының кемниг оруун дуглаксаан күзелинде.

Артыш-оолдун овор-хевири кайы-даа талазындан амыдыралчы шынныг чуруттунган. Ылаңгыя истеп сүрүп турары Сарыгбайның кадайы Хеймер-кыс-биле бир шагда таварылга бооп тургустунган хуу харылзаазындан эпчоксунуп турары база ол-ла Сарыгбайның өскүс оглу Кестикти шын-на сеткили-биле хараадап, өрү тыртып ап турарын Артыш-оолдун езулуг кижизиг мөзүзү кылдыр тергини бүзүрэнчиг бижип чураан

Романның кол маадырларының (Артыш-оолдун, Сарыгбайның, Хеймер-кыстың, Ылчың-Соянның, Кылын-оолдун) кайызының-даа овор-хевиринин бир-мөзүлөш шынарларын хуузуңда онзагай чүүлдерлиг кылдыр үлегерлээни, сөс-биле чуруурунун янзы-бүрү аргаларын болгаш дыл-домактын улусчу болгаш литературлуг стильдерин чечен ажыглааны — бо бүгү Сүрүң-оолдун уран мергежилиниң чедишкиннеринге хамааржыр.

Ниитизи-биле кижиге өөрүнчүг сеткилди арттырар бо чогаалда мындыг хоомай чүвениң бары харааданчыг. Чүл дээрге, тускай эртем, дуржулга чок оол дораан-на истекчи дужаалдыг апаар болгаш теппиже кандыг-даа чигзиниг, бергедээшкин, частырыгга таварышпас шыырак ажылдакчы апаары элдептиг. Бо чорук Артыш-оолдун овор-хевирин арай тоолзуг болдурган. Аныяк истекчининиң кылып турар бүгү-ле чүвези болгаш сагыш-сеткили реалистиг чуруттунган хирезинде ооң профессионалдыг мөзү-шынарының аргажок кыска хуусаада быжып келгени бүзүрэнчиг эвес. Черле ынчаш, бо хевирлиг ужуру билдинмейн баар чүүлдер Сүрүң-оолдун өске-даа улуг чогаалдарында таваржып турар. Олар кол утка-бодалга онза каража болбайн-даа турар болза, чевен даарашкылар, соора илдинген өөктер ниитизи-биле чараш хептиң чараш аянын үрептери ышкаш, каракка, сагышка анчыг бооп илдигип турарын айтыр херек.

Номчукчуларның кичээнгейин С. Сүрүң-оолдун «Өске кадай» деп ийи дугаар романы хаара тырткан. Ук номга хамаарыштыр шуут удурланышкак бодалдар үнген. Номчукчулар колдуунда ону чөпсүнген, шынныг, ажыктыг чогаал деп санаан, ынчалза-даа бир чамдык улус ону хүлээп албаан, литератураның кол шугумундан хоорлуп турар чогаал деп көргөн. Чижээлээрге, Ч. Чүлдүм «Шын» солунга делгеренгей рецензиязынга бо романы чамдык аныяктарың амыдыралында херек кырында бар, бир-мөзүлөш чүүлдү көргүзүп, өйүңде бижиттинген чогаал деп бадыткаан, а республика чогаалчыларының 1982 чылдың ноябрьде хуралыңга илеткелге хоралыг ном деп айтыкан.

Мындыг удурланышкак үнелелге Сүрүң-оолдун чүгле бо романы-даа эвес, а мурнундагы «Ынакшыл-дыр», «Авазынга даңгырак» деп тоо-

жулары база таварышкан. Чүге ындыг болганы? Айыткан чогаалдарда бистиң үеге дүгжүр утканың чогуңда бе азы ниити уран шынарының кошканда бе?

«Ынакшыл-дырны»-даа, «Авазынга дангыракты»-даа, «Өске кадайны»-даа сула чүүлдерден хостуг деп болбас бис. Ылаңгыя чамдык эгелерде натуралистиг элементилерниң дыңзый бергенин авторнуң алдагдалы деп санаваc аргажок. Ынчалза-даа кошкак чүүлдерни оларда колдап турар дээр болза, база-ла шын эвес болур ийик. Шуут карышкак саналдарның үнүп келген чылдагааны колдуунда номчукчуларның чогаал дугайында чаңчыл апарган бодалдарынга ол номнарның дүүшпейн барганында деп болур.

Тыва номчукчу хөй үениң дургузунда социал-политиктиг темаларлыг чогаалдарга чаңчыккан. «Араттың сөзү», «Аңгыр-оолдуң тоожузу», «Уйгу чок Улуг-Хем», «Чүгүрүк Сарала», «Херэеженниң чоргааралы» чергелиг романнар болгаш тоожулар тыва улустуң төөгүлүг амыдыралының социал хөгжүлдезин көргүскен. Бир кол угланышкын күш-ажылдың темазы бооп келген («Ыржым булуң», «Ырак булут», «Дөспестер»). Бо чогаалдарның кол овор-хевирлери — төлөптиг маадырлар, темалары — социал демисел болгаш сайзырал. Литературага, ооң иштинде «улуг прозага» улустуң амыдыралында ол үндезин чүүлдү бирги ээлчегде болгаш колдажыр чурууру дээди чогаадыкчы сорулга бооп келген болгаш моондаа сонгаар ынчаар артар ужурулуг.

Ынчаарга социалистиг реализмниң литературазы бирги чергениң-даа болза, чүгө социал амыдыралдың темалары-биле кызыгаарланмас. Чамдык номчукчуларга ол дугайы билдинип четтикпээн турган. Чүге дээрге кижиниң хуу чуртталгазы-биле холбашкан темаларны, мораль, уjur-чөп-биле холбашкан чөрүлдээлери моон мурнунда колдуунда поэзияга көргүзүп турган. А ындыг чөрүлдээлер «улуг прозага» делгеренгей тодазы-биле көстүп кээрге, номчукчуларның чамдызы чиктигзинген ийикпе, азы харын-даа аңаа удурланып үнген.

С. Сүрүң-оолдуң «Ынакшыл-дыр» деп тоожузу-ла ук шаанда тыва прозага мораль айтырыын көдүрген бир дугаар улуг чогаал болган. Ынакшылды ооң мурнунда бистиң чогаалчыларывыс кижиниң чуртталгазында ыдыктыг, онзагай аас-кежин кылдыр йөрээп ырлап турган болза, ол бо удаада черже кудулап кээп, будулгаазынын чөрүлдээлери-биле ажыттынып келген. Ол чорук чаңчылга дүүшпес, «чиктиг» болу берген. Тоожунуң кошкак талалары ындыг бодалды улам күштелдирген. Чижээ, улуг культурулуг хоорайдан келген орус кыстың чаа национал байдалче кирип четтикпейн чорааш-ла, бөдүүн тыва оолга ынакшаанының психологтуг ужурун автор бүзүрөнчиг уран арга-биле илередип шыдаваан. Ынчалза-даа Сүрүң-оол хуу амыдыралдың анаа-ла дүрзүлекчизи (бытописатель) эвес, а ооң чидиг айтырыгларынга изиг хамаарылгалыг чогаалчы бооп илерээн.

Өл чорук «Өске кадай» деп романга онза тодазы-биле илерээн. Сүрүң-

оол бо романның темазың хоорай амыдыралыңдан алган. Ында кичээңгейиң төвүндө төлөптиг эвес маадырларның омур-хевирлери, чуртталгазы туруп турар. Олар — ийи оол биле ийи уруг тускай амыдыралдың оруунче кирип эгелээш-ле арагачы, маңгысталчак чуртталгаже кирген. Ынчалза-даа романның идеязы чүнүн-даа мурнуида Эмер-кыстың омур-хевиринден үнүп кээп турар. Ортумак школаны дооска-ла чүгле бир чыл ажып чоруур хирезинде ол уруг багай өөрге таварышкаш, үй-балай чуртталгаже кирип, чараш чалыы назынын үрээр часкаш, чүгле кожазы коммунист кадайның ачызында миннип кээр аргалыг болган. Бир-тээ «Өске кадай» база-ла амгы үсдө бар бак чүүлдү тодарадып бижээн чогаал болганда, ону долгандыр удурланышкак бодалдарның хып үгсенинде элдептиг чүве чок.

Төлөптиг эвес маадырны чогаалга колдадыр көргүзери чөптүг бе? Сатиралыг чогаалга хамаарыштыр болза ындыг айтырыгны салган-даа херээ чок — ооң ужуру-ла бак чүвени коптара чуруп тургаш, сойгалап шүгүмчүлээринде болгай. А анаа чогаалга кандыгыл? Ийе, чамдыкта болур — деп харыылаар ужурулуг бис. Совет литератураның практикасында ындыг чижектер бар. Чаңгыс-ла барымдааны — А. Распутиниң чоокта тыва дылга үнген «Дириг чораш черле утпа» деп романың айтырга-ла четче. Ооң маадыры — амы-тынын хоргадааш, фронтудан дезертирлеп келгеш, төрөөн суурунун чоогунга улустан чаштынып турар ырбакчы солдат. Автор бо романыңга боттуң думчуун хараар, кортук чоруктуң психологиязын уран арга-биле сайгарып тургаш, ындыг характерниң ёза чогуң илереткен.

Үстүндө айтырыг херек кырында кенен, ынчалза-даа бо удаада ону салыры барымдаалыг. Чүгө дээрге «Өске кадай» деп романың ужурунда үнген маргылдаа бир чежезинде ындыг айтырыгга шың харыы бербээниң хараазында ам-даа өшпээн. Мооң мурнуида композицияның төвүңгө төлөптиг эвес маадыр турар өске улуг чогаал (база-ла Сүрүн-оолдуң «Авазынга даңгырак» деп тоожузундан аңгыда) тыва прозаның практиказыга турбаан. Ынчангаш чүвениң ужурун тодарадыры чугула.

Совет литератураның кол сорулгазы болза амыдыралда төлөптиг, депшилгелиг, ооң келир үезиниң үндезин сууру болур чүвөлери мурнадыр болгаш колдадыр көргүзериңде. Мурнакчы күштерниң, гуманизмниң бакка удур демиселин, ону ажып, тилеп турарың бадыткаары чогаадыкчы ажылдың кижизидикчи сорулгазыңга эң-не дүгжүп турар.

Ынчалза-даа бистиң ниитилелинде четпестер, шийтпирлеттинмээн проблемалар эвээш эвес. Оон түржүк чамдык нарын айтырыгларның үзе шийтпирлеттинмейн турарының бир чылдагааны оларның чылдагааннарының, психологтуг дазылдарының четче билдинмесинде. Совет амыдыралдың идепкейлиг киржикчизи чогаалчы ол айтырыгларже хөй-ниитиниң кичээңгейин угландырып, оларны шийтпирлээринге киржиксээри черле чөптүг. Аарыглыг чүүлдерниң уран шинчилели болур чогаалдарның көстүп келириниң ужуру мында.

С. Сүрүң-оолдун «Өске кадай» деп романы, ооң «Авазынга дангырак» деп тоожузу ышкаш, ындыг чогаалдарга хамааржыр. Олар литератураның кол идея-тематикалыг уг-шин тодаратпайн турары билдингир. Ындыг-даа болза бо чорук, чамдык критиктериниң кыдыра угаап турары ышкаш, ук чогаалдарны «хоралыг» деп санаарының барымдаазы бооп шыдавас. Чүге дээрге, олар социалистиг амыдыралды дадагалзаар сылдаг бербейн турар. Оон туржук олар херек кырында бар четпестерден «чугаалап болбас чүүлдер» кылдыр хая көрүмейн, оларны ажыы-биле сойгалап, узуткаарынга хөй-нитиниң бодалын мөөңсөп турар.

Эмер-кыс, Сама, Сайдак, Монгуш ышкаш ажыл кылбас, ол хирезинде ада-иелериниң ийикпе, азы чоок дөргүл-төрелинге чөленип, харын-даа хоойлудан дашкаар орулга тыпкаш, арагалап, самын чуртталгаже кирип, будалып чоруур хоорайда-даа, көдээ суурларда-даа чамдык аныктарның бары бир кол чылдагааныг. Ол болза бак чаңчылга амдажып бар чыдар оолдар, уругларга хөй-нитиниң хайгааралының болгаш салдарының четче дээштиг болбайн турарында.

«Өске кадайның» маадырлары ышкаш аныктарның саы эвээжи шынныг. Ынчалза-даа бак чүве халдавырлыг — аргажок дат азы дүдүк, өй шаанда хемчег албас болза, калбаргаш чоруп бээр. Кандыг-даа бок үнүш дазыл тырта бээрге, арыглаары берге. Ол ышкаш «Өске кадайның» төлөп чок маадырлары ышкаштарның бак чаңчылдары быжыгып, узамдыга бээрге, оларны оортан хооруп алыры база берге. Ындыг турбуже хөй-нитиниң организациялары күш, хүлээлге, эргелери улуг хирезинделе «аарыгының» эге чадазын эрттирипкеш, боттарының ажылын улам нарыыдадып турар таварылгалар эвээш эвес. Шак мындыг түңнел «Өске кадай» деп романдан үнүп кээп, ону өөредиглиг, амгы үеге дорт хамаарылгалыг чогаал болдуруп турар.

Оон аңгыда «Өске кадайны» амыдыралдың чүкүй-ле богун касканнаан чогаал дээр болза, окта шын эвес. Автор бак чүвени анаа-ла тоомча чок дүрзүлөвээн, ийи-чаңгыс натуралистиг чурумалдарны санаваска, ооң туружу тода — совет хоойлуга болгаш моральга удур чүүлдерге шинткелди онаавышаан, оларны чок кылырының уг-шин база тодараткан. Чоннуң чоон оруундан хайзы баскан кижилерни эренгей эвес, а боттуг, дээштиг кижизидилге ажылы-биле, демисел-биле угаан кириер дээрзин романың төлөптиг маадыры пенсионер коммунист Деңзиваа кадайның овор-хевирни бүзүредип чугаалап турар.

Бо овор-хевирни үлегерлээнинде хоомай чүве бары бар. Ылаңгыя маадырның характериниң бот-онзагайын күштелдирер дээш донгунзумаар чанын арай хөлүн эрттирипкени оон нүүрүнге дүүшпес. Ынчалза-даа Деңзивааны амгы тыва прозада эки бижээн төлөптиг маадырларга санаттырар деп бодаар мен. Кижиниң салым-чолу дээнде анаа-ла сагыш аарып олурбайн, идепкейлиг хөделип шыдаар мөзүлүү ону амгы шагның езулуг маадыры болдуруп турар. Эмер-кыс чеже-даа шыжыгып, хедерленип тур-

за, ону азып тенишкинден уштур дээш ол «өске кадай» угаанныг, туруштуг демисешкен.

«Өске кадайның» идеязы кол маадыр Эмер-кыстың овор-хевириден үнүп турар болбайн аан. Ынчалза-даа романның ужур-утказын Деңзивааның овор-хевириден хоорулдуу база билер арга чок. Чүге дээрге, «Өске кадайның» утказында кол-ла чүве Эмер-кыстың карааның ажыттынганының, мешаствонуң какпазындан уштунганының төөгүзү болур. А маңаа эң-не чугула рольду Деңзиваа кадай ойнаан. Ооң овор-хевири чогаалдың эгезинден ужунга үндүр чоруп кээр. Романны «Өске кадай» деп адаан ужуру-даа ында.

Автор аныяк маадырның частырыгыг үе-шаан делгеренгей чуруп бижип тургаш, ооң чуртталгазында хир-чамны, кара хөөнү тоомча чок фотоаппарат дег көргүспээн. Ол Эмер-кыстың аажызында чегенчиг чорукту буруудадыйн турар. Бо талазы-биле уругнуң кырган-авазы Шожаа Шожутовнаның овор-хевири күштүг чемелээшкин бооп турар. Авторнуң туружу романның төнчүзүнге улам дыңзыг илерээн: Эмер-кыс шының ужуу тып алза-даа, азып-тенип турган хүннериниң кеземчезин база көргөн — сиилең чоруунуң ужунда кээргевейин чораан кырган-авазының мөчээни ооң чүрээнге ажыг кажыыдал бооп чүдүрүлгөн.

Романның төнчүзү кударанчыг, сагышка анчыг кара өңнер колдаанда болза, ооң нити соруу, пафозу чырык, сергелең. Бо чорук ук чогаалдың идеялиг утказының амыдыралчызын болгаш авторнуң эпиктиг уран мергежилиниң өзүлдезин херечилеп турар.

С. Сүрүң-оолдуң романы кошкак чүүлдерден база хостуг эвес. Сюжеттиң өзек шугуму — Эмер-кыс биле Деңзивааның шугуму колдуунда чедишкиниг ажылдаттынган. А өске төлептиг эвес маадырларның овор-хевирилери чедир сайгартынмаан. Характерлери ылгалдыг үш аныяк кижиниң шуптузунда бир нити чүве бар — ол болза оларның сонуургалының дендин кызыызы, эгоистин. Ук маадырларның мөзүзү чүгле мындыг шынар-биле ажыттынып, барык шимчээшкин чок артар. Оларның овор-хевирилери чаңгыс аай болгаш чалгааранчыг. Шак-ла бо чорук романның сүүзүнүн басып, ооң утка-бодалының ажыттынарынга шаптыктап турар.

Чуртталганың шын оруундан чайлаан дөрт аныяктын бирээни хоочун коммунисттиң дузазы-биле бактаң адырлып, караа чырыза-даа, ооң өөрү өскерилбээн. Оларның харылзаазы үзүлгөн, оруктары адырылган. Ынчалза-даа олар кижини хуузу-биле биез хевээр чегенчиг эгоистер бооп арткан. Чүге дээрге оларның-биле, коммунист Деңзиваа ышкаш, кым-даа кижизидилге ажылын чорутпаан, Сама, Сайдак, Монгуш үш хөй-нитиниң хайрааралындан дашкаар арткан.

Чогаалчы чүгле фактыны ак сеткилдин-биле делгээн боордан башка аңаа хамаарыштыр эстетиктиг түннел үндүрбээн. Бо талазы-биле «Өске кадай» эчизинге чедир ажылдаттынмаан. Ынчалза-даа фактыдан номчукчу чогуур түннел үндүрер ужурлуг: аныяк кижини бүрүзүн чагай сорудал-биле чалгынналдырбас болза, ылап дээштиг кижизидилге ажылын чо-

рутпас болза, бөгүнгү оолдар, кыстарның чамдыктары чылдар эрткен соонда чүглө келир үениң төлөптиг хамаатылары бооп шыдавас эвес, а харын бистиң хүннеривистиң сула чүүлдерин келир үеге чедире бээр ар-гажог кызыы сонуургалдыг кижилер болу бээр.

«Өске кадайда» реализмнің принципинден карышкак натуралистиг чурумалдар (маадырларның самыын-садар, үй-балай чоруктарын үүрмек детальдарга чедир көргүскен черлер) база романны суларадып турарын демдеглээри чугула.

«Өске кадай» болза, авторнун «Авазынга даңгырак» деп тоожузу дег, номчукчунуң сагыш-сеткилин чалгыналдырар чогаал эвес. Харын-даа төлөп чок маадырларның үүлгедиглерин чамдыкта хемчээн эрттир тодарадып чурааны-биле номчукчунуң хөөнүн калдырып-даа болур. Оон-биле кады бо ийи ном амыдыралда херек кырында бар бак чүүлдерже хөй-ниитиниң кичээнгейин угландырып, оларга удур демиселди көргүскеш, номчукчуларны бодандырып, чогуур түңнелдер кылырынче чыгап кээр, өөредиглиг чогаал бооп турар. Ынчангаш Сүрүң-оолдуң романын, чамдык кижилерниң бодап турары ышкаш, амыдыралдың чүглө богун каскан-наан, угаан-сарыылга ажыктыг, илип апкы дег чүвези чок чогаал деп болбас.

Роман жанрынга, мурнукузу ышкаш, Монгуш Кенин-Лопсан идеп-кейлиг ажылдаан. «Тениң самы» (1976), «Чылгычының өө» (1980) деп романнар амгы тыва прозада көскү черни ээлеп турар. Бо ийи ном база-ла удурланышкак үнелелди алган, ынчангаш оларга элээн делгеренгей доктары чугула.

Критиктер-даа, номчукчулар-даа бо ийи чогаалда сула чүүлдерни чөптүг эскерип, демдеглээн. «Доскаар долу ары чигирин чылгам четпес чыдыг-кара баксырадыр» деп орус үлегер домакта чугаалааны дег, бо-ла таваржып кээр чевен детальдар бүдүн номнарның «амданын» басып, номчукчунуң хөөнүн кагдырып турары харааданчыг болбайн канчаар. Қандыг-даа херектиг чүвени, эң ылаңгыя кижиниң сеткил-бодалының эртинези болур уран чогаалды, болдунгуже дески бүдүрүп күүсетпеске, улустуң хомудаары чөптүг.

Ынчалза-даа бистиң бүзүреливис-биле алырга, «Тениң самы» биле «Чылгычының өөнүң» нүүрүн тодарадыр чүве четпестерде эвес, а оларның темаларының, омур-хевирлериниң, идеяларының амгы шагжызында база ниитизи-биле чедимчелиг уранчыдып көргүскенинде. Авторнун профессионалдыг мергежилинде четпестерни агартып болбас, ол ышкаш олардыва чаңгыс талалай сагыш салгаш, бо чогаалдарның эки, амыдыралчы шынарларын база эскербейн барып болбас. Кенин-Лопсан романнарының кайызынга-даа амгы шагның амыдыралында мурнакчы, мактанчыг чүүлдерни, төлөптиг маадырларның омур-хевирлерин дүрзүлөп үндүргөн. Ол болза ук чогаалдарның кол шынары-дыр.

«Тениң самы» деп романда үелерниң, салгалдарның үзүлбес харылзаазының, укталышкынының дугайында бодал илереттинген. Ында амгы

социалистиг культураны чоннуң чүс-чүс чылдарда сайзырадып келген культуразы-биле тудуштуруп турар маадырларның овор-хевирлерин үлгерлеп чураан.

Романның маадырлары — улустуң уран чүүлүнге сеткилиниң ханызындан бердинген, ону чаа шагга таарыштыр сайзырадыр дээш салым-чаяянын, эртем-билиин тураскаадып турар улуг-биче кижилер. Ол болза хоочун даш чонукчузу Монгуш Черзи, өскүстөр школазының куш-ажыл башкызы, фронтучу Баштак-оол болгаш оларның өөреникчилери Дургун-оол биле Ак-кыс. «Тениң самының» утказы бо дөрт маадырның овор-хевирлеринден ажыттынар.

Маадырлар назы-хары-биле аразы ушчок ырак-даа болза, күзел-соругдалы-биле төрсөдөжи берген. Каң биле оттук-даштың шалыжарындан чаштанчы үнгеш, чуртталганын, чаяакчызы оттуң чалбыраашталыры дег, улуг-биче салгалдарның эп-сеткилиниң каттышканындан улустуң уран чүүлү мөңгө одун хөөкчүдүп, бистин үениң изиг тыныжын сицирген чогаалдар-биле чаартынып, баяаң Ала-өгбелериниң уран угаанын чажындан бээр салгап келген ус-шеверлер, чечен-мергеннер-биле бистин үениң аныяк талантыларының найыралының ачызында бурунгунуң уран культуразы чалыгткап, амгы болгаш келир үелерниң кижилериниң эстетиктиг кежин болуп, оларга өөрүшкүнү хайыралап, чуртталгазын каастап турар. «Тениң самының» алыс идеялиг утказы мындыг. Бо роман улусту чаагай ажыл-херектерни кылыр дээш чүткүүрүнче сорук кирип турар. Ооң маадырларының овор-хевирлеринден сайзыраңгай социализм үезиниң езулук кижилери көстүп кээр.

Кол маадыр — даш чонукчузу шевер кырган Монгуш Черзи бистин аравыска чоокка чедир чурттап чораан. Ынчалза-даа «Тениң самы» документалдыг прозага хамаарышпас. Ооң маадырлары чамдык таварылгаларда прототиптерлиг болзажок, романның сюжеди болгаш Черзиден аңгы маадырлар колдуунда авторнуң бодалындан төрүттүнген, ниитжиткен уткалыг овор-хевирлер-дир.

Черзиниң овор-хевири романның композициязының төвүндө турар болгаш оон эгезинден ужунга чедир чурттап эртпишаан, өске бүгү маадырларны кол идеялиг утканы долгандыр каттыштырып турар. «Тениң самы» деп ат Черзиниң аныяк өөреникчизиниң ажылындан укталган. Ол хирезинде безин бо удаада-даа хоочун даш чонукчунуң дугайында бодал илереттинген, чүге дээрге ол ажыл ооң бодунуу эвес-даа болза, алызында дөмей-ле ооң ачы-буянындан чогааттынган.

Чогаалчының чуруп көргүскенинде Черзиниң характеринде кайгамчык чаагай чүве болза ооң уран-чүүлге ынаа, аңаа бүрүн-биле бердингени. Төрүмелинден талантылыг ол бөдүүн ашак төрөөн улузунуң даш чонар уран чаңчылын бичинзинден тура шингээтип алгаш, хөй чылдарның дургузунда бодунуң хөңнүн казап, дөргүл-төрелиниң, кожа-хелбээ чонунуң сеткилин өөртүп чораан. Даш чонар уран ажыл аңаа төрөөн төлү-биле дөмей эргим, ыңчангаш ооң оду өшпейн, чаа-чаа салгалдарже деп-

шилип, мөнгө чурттаарыпче угландырган. Черзи, бодунуң өөреникчилери болгаш оларныц база бир башкызы Баштак-оол ышкаш,— бистиң үениң телептиг маадыры. «Тениң самы» деп романын таптыг сайгарып көөр болзувусса, ооң автору Черзиниң овор-хевирин чүректиң изиг чалбыжы-биле чылыктырып, эң-не уран күштүг дүрзүлөп хевирлээ.

Нерзиниң изин баскан чурукчуларының аразындан салымныг, аныяк даш чонукчузу үнген. Ол — Дургун-оол. Ооң кылган ажылдары, ылаңгыя «Тениң самы» деп композициязы улустуң улуг үнелелинге четкен. Чаа үениң ус мастери Дургун-оолдуң чедишикиншери дээрге-ле Черзиниң база чедишикиншери. Чүге дээрге ону уран чүүлдүң улуг оруундува Черзи баштап киригеш, өөрөткен. Ол дугайын бир катап Дургун-оол музейге сеткилиниң ханызындан боданыр.

Романың сюжединиң өзээ болур Черзи биле Дургун-оолдуң харылзаазының шугумун уранчыдып күүсеткенин авторнуң эң-не дээр чедишикинни деп санаар херек. Ооң-биле кады Кениң-Лопсан улуг-биче салгалдарның чаңгыс-аай эп-сеткилиниң дугайында нинти теманы, бир талазында, Черзи биле Баштак-оолдуң (башкыларын), ийи талазында, Дургун-оолдуң, Ак-кыстың, Черлик-кыстың (өөреникчилериниң) езулуг кижизиг харылзааларын реалистиг ураны-биле көргүскен эгелерге номчукчулуң сеткилин ылап-ла хайныктырып кээр кылдыр ажылдап кылган. Романның чечен күжү сөөлзүрөөн тудум улам күштелип келир. Чижээлээрге, адырлыр арга чок аарыгның уржунда чуртталгазының төнчүзү чоокшулап келген Черзи биле Баштак-оолдуң овор-хевирлерин психологтуг болгаш трагедиялыг шынныы-биле кончуг шыырак чураан. Бир эвес баштайгы эгелерге бо ийи овор-хевирни дүрзүлээнинде тоожу стили колдаан болза, бо удаада роман стилин эки ажыглааны таарымчалыг болган.

Улуг кижилер салгакчылар дугайында, салгакчылар улуг кижилер дугайында канчаар сагыш човажып, сеткилдик чылы сиңген дузаламчыны удур-дедир канчаар көргүсчүп, бир эп-сеткилдиг ажыл-иш-биле канчаар чурттап турарын көргүскенин «Тениң самының» утка-бодалының амгы-шагжы, өөредиглиг чүүлү деп санаар бис. Бо кол чүвени херекке албас болза, критиканың частыры болур ийик. Чамдык улустуң романын таптыг-ла бо шынарын эскербээни харааданчыг. Бо чорукка романын үстүнде демдеглээнивис кошкак талалары кол салдарлыг болганын база айытпайн барып болбас. Илден-не кошкак, чедир ажылдаттынмаан чүүлдөр ук чогаалды номчуурун бергеледиң турарындан аңгыда номчукчуларнын идегелин ышкындырып, ооң кол чүүлү болур эки шынарын дуглаан көжеге ышкаш апарган.

Автор чамдык эгелерге маадырларның чүгле кылган чүвөлериң көргүзерин колдаткаш, оларның ишти-хөңүнче эки-ле сиңнигип шыдаваан. Кижилерниң характерлерин, сеткил-сагыжы ажыттынар ужурлуг психологтуг чурумалдар, диалогтар чевен, шоолуг бүзүрениң эвес. Ооң хараазында овор-хевирлер болур-чогоур долузу-биле чуруттунмаан. Бо чорук романын бирги кезээнде көвүдеп турар.

«Тениң самының» композициясы база «аскактарлыг». Чамдык кезектерниң аразында харылзаазы кошкак, болуушкуннарның солчуушкуну, маадырларның аралажыры бирде белеткел чок, чогуур ритм болгаш пропорцияга чагыртпаан. Чижээлээрге, баштайгы чээрби эгелер Баштак-оол биле Черзи ийиниң тускай школаның өөреникчилериниң ортузунга чоруткан ажылының дугайында тоожуушкун бооп турар. Ук ажылдың үре-түңнели билдинмейн чорда, өске маадыр мурнуку одуругже үнүп кээр болгаш чугаа ам өске темаже шилчиир. Бүдүн алды эгени (22—27 дугаар) хенертен көстүп келген музей ажылдакчызы Ак-кыстың омур-хевири долдурган. Ак-кыстың дугайында төөгү-культура тураскаалдарының үнелекчизи Баштак-оолдун өөреникчизи деп бир черде каксы чугаалааны шын-на харын. Ындыг-даа болза бо бөлүк эгелерниң мурнуку эгелер-биле херек кырында харылзаазы чок. Кол маадырларның бирээзи Дургун-оол шаг кылдыр чидип-чидип, чүгле 29-ку эгеге көстүп келгеш, чүгле оон соонда катап романның долу эргелиг маадыры болу бээр. А Дургун-оолдун кадайы апаар Черлик-кыс бирги болгаш чээрби сески эгелерге көстү каапкаш, чиде бээр болгаш дараазында чүгле 37-ги эгеден сонгаар оон омур-хевири элээн долу чуруттуган. Бо бүгү роман композициясының маадырларны чергелештир, аралаштыр чуруур дүрүмүңге таарышпайн турар.

«Тениң самында» сюжеттиң хөгжүлдизиниң үе, девискээр аайы чоруп турары база элээн будулгаазынарлыг. Баштайгы чээрби эгеде болуушкуннар Ак-Дуругга турган өскүстөр бир өөредилге чылында эртер. Оон автор бүдүн үш чылды ажа халааш, Баштак-оол башкының аараанының дугайында чаңгыс (чээрби бирги) эге кириген. Дараазында болуушкуннар база-ла хөй (бети дээрге чеди-сес) чылдар эрткен соонда эгелээр.

Роман ышкаш улуг чогаалдың, харын-даа чечен чугааның аңгы-аңгы кезектеринин аразы ырак туруп болбайн аан харын. Ынчалза-даа кезек бүрүзү хуузунда төнгөн утка-биле доостур болгаш оларның бот-боттарындан үе, девискээр аайы-биле ыраан номчукчуга тода билиндирген турар ажурлуг. «Тениң самында» болза ындыг эвес: автор каш-каш чылдар ажылдыр, аңгы-аңгы черлерде болган чоруктарны улаштыр тоожуп чурааш чорупкан. Ол чорук романның анаа кара утказын безин билип алырын бергедедип турар.

Ужур-утказы доскут, харын-даа билдинмес эпизодтар, барымдаалар база бар. Каш чижектен көрээлиңер.

16-гы эгеге кем-херек үүлгедикчизинден хээли алган барымдааны амыдыралда дөс чок деп болбас. Чүгле, ону чуруп көргүскени шыңзыг эвес. Ол ышкаш хээли ачызында «агартынып» үнген Конгулдай беш муң рубльди апканын боду билингени шуут бүзүреничиг эвес. «Кога-рал» (?) деп эгеге башкы Самдарак өөреникчилерниң фронтучу Баштак-оол-биле ужуражымышкынын үзөр дээш четпес угаанныг Хек-оолду кириштиргениниң ужуру база-ла билдинмес. Черле ыңаш Самдарак моон сонгаар чүгле чаңгыс удаа алкоголизмден аараан аргажок кижиге бооп

көстүр — ол-ла. Мындыг чорук роман стилинге дүүшпес. Чүге дээрге эпистун эң-не нарын тургузуглуг бо хевиринге маадырларнын чөрүлдээ-зиниң «дүүшкүнүн» — эгезин көргүскен болза, ооң уланчызы, төнчүзү ыяавыла тодараттынган турар ужурлуг. 23-кү эгеде бир-ле тывызыксыг, чажыт ак кежээ дугайында чугаа чоруп турар. Ындыг онзагай кежээ-ук черниң чонунун хайгааралындан үнмес ужурлуг, ол хирезинде ону ийи-бир-ле кижги билири элдептиг. 31-ги эгени хенертен шуут-ла: «Дургун-оол аныяк кадайы Черлик-кыс-биле кады чурттай берген» деп до-мак ажыдар. Мооң мурнунда бо оол биле кыстың өг-бүле тутканын медээлевээн-не болгай. 225-ки арында база-ла «арта халып» чугаалаан: мында Дургун-оолдар кылаштап турар оолдуг апарган. А ол оолдун кажан көстүп келгенин кайда-даа ыттаваан.

«Тениң самында» үстүнде чижектер ышкаш чедир кылдынмаан чүүл-дер бо-ла таваржыр.

«Хирелиг ажылды тергини деп болбас, дээре ажылды таары деп болбас» деп, автор шын бадыткап турар. Ынчаарга ооң романын, чам-дык улустуң санап турары ышкаш, «хирелиг» деп болбас, ынчалза-даа ону «дээре» чогаалдарнын аразынче кириери база берге. Бир эвес чо-гаалчы бодунун чүрээниң кыйгызы-биле шилип алган темазын адаа дең тоонуг уран хевир-биле ажылдап кылгаш, үстүнде чижектер дег хоо-май чүүлдерни болдурбайн, романын бүрүнү-биле ооң шыырак эгелери-ниң денели-биле бир дески бижээн болза, ол амгы прозада анаа-ла «дээре» эвес, а ховар шыырак чогаал боолур турган.

Мындыг байдалга бисти «Тениң самының» кижини хайныктырып, бодандыра бээр шынарлары чайгаар чедирип кээр. Кенин-Лопсанның сөстүн чурукчузу хуузу-биле шыырак талазы — амыдыралда бодунун сет-килинге таарышкан азы таарышпаан чувелерге хамаарылгазын илередип, кандыг-ла бир утканы илередип турарында. Ылаңгыя Черзиниң сөөлгү хүннерин көргүскен эгелер уран чурумалдыынын күштүү-биле онзаланып турар. Кырган кижиниң назынының төнер ужурун маажым мергени-биле медереп, соон салгаар аныяк өнүктеринге сөөлгү чагыгларын бер-ип турарын, ол ышкаш Дургун-оол, Черлик-кыс, Ак-кыс үштүн улуг башкызының эмнеттинмес аарыгга туттурганы дээш база чок апарган соонда ишти-хөңнүнүн кударап турарын — бо бүгүнү трагедиялыг хөөн-биле көргүскени канчаар-даа аажок шынныг болгаш эмоционалдыг күш-түг.

Диалог талазы-биле Кенин-Лопсанның мергежилин бедик чадада чет-кен дээр хире эвес. Оон туржук маадырларның сагыш-сеткилин олар-ның чугаазы-биле чевен дамчытканының барымдааларын белең айтып болур. Ынчалза-даа авторнун өмүнээзинден чуруп бижир талазы-биле Кенин-Лопсанның мергежил, дуржулгазы шыырак. Чиңгине улустуң ды-лын литературлуг аян-биле чечен ажыглаанының ачызында чогаалчы ка-ракка тода чуруттунуп, сагышка таңмаланы бээр омур-хевирлери тур-

гускан. Чижээ, 40-ги эгеде кырган дыттын овор-хевириң үлегерлеп чурааны кайгамчык.

Езулуг чогаалчы дээрге караа көскү, кулаа дыыжы, сеткили хөлээчел, ховар угаан-сарыылдыг кижиге болур. Чогаалчының ыңдыг бүдүжү «Тениң самың» номчуп олураарывыска, үргүлчү эскертинер. Кениң-Лопсан өске кижиниң ожаавайи эрттирипки дег, амыдыралга бо-ла таваржыр апаа-ла фактылардан бир-ле чүвени, утканы эскерип, улуска ол дугайың чугаалаксап турар.

Мындыг шынар «Чылгычының өө» деп романдан база эскертинер. Чаа тсма, чаа маадыр, чаа чөрүлдээ, чечен, чараш дыл — бо бүгү номчукчуларның сонуургалың хайшыктырган. Чылгычы Арган-оол Туматтың хөй-ниитиниң өңчү-хөрөңгизи дээш ак сеткилдиг, карак-кызыл ажыл-ижин, боо-чепсектиг, өлүрүкчү оорлар-биле маадыр, соруктуг сегиржиң алышыкының, ажы-төлүнүң аксының кежин, шың кижизидилгези дээш сагыш човаашкының көргүскеш, автор бистиң үениң төлөптиг маадырының база бир овор-хевириң дүрзүлөп хевирлээн. Бистиң үеде амыдыралдың одун тудуп чоруур езулуг совет характерлиг бөдүүн ажыл-ишчиниң ол бир-мөзүлөш овор-хевири хөйгө үлегерлиг, кижизидикчи мөзүлүү-биле ошаланып турар. Оон-биле кады Кениң-Лопсан маадырының өөнүң иштиниң кижилериниң овор-хевирлерин калбартыр чүрууруң оралдашкан. «Чылгычының өө» деп аттың ужуру-даа ыңда. Туматтың кадайы, уруу, оглу чонунуң ажыл-херээ, сонуургалы, күзөл-чүткүлү-биле доннажып чурттап чоруур чараш, чаагай бүдүштүг кижилер бооп турар. Оларның дугайың чогаалчы ыңак сеткил-биле бижип турар.

Ыңчалза-даа «Чылгычының өө», «Тениң самы» ышкаш, иштики чөрүлдээлерден хостуг эвес роман болган. Ол ниити утка-бодалы-биле хөйүнү мурнуңга бараалгаар эргелиг-даа болза, уран күүселдезинде таарымча чок чүүлдерниң хараазында бодунуң төлөптиг шинчизин четче ажыдып шыдаваан.

Авторнуң чедир шийтпирлеп шыдаваан айтыры — база-ла композиция. Сюжеттиң аңгы-аңгы адырларын чогуур ритм, пропорция-биле аралаштырып, харылзаштырбаан, ыңчангаш олар чаңгыс номнуң иштинде душпуже кошкулаан чогаалдар ышкаш сагындырар. Мындыг чорук «Чылгычының өөн» эрткен чылдың ноябрьда чогаалчыларның республика хуралыңга илеткелге «винегрет» деп адаарыңга сылдаг болган. Бо арай кедергей дорт, донгун тодарадылга бир чезезинде шыңныг. Чогаалдың темазы, идеялиг проблематиказы чеже-даа чаа, чугула, амгы шагжы болза, бо бүгү оларны эң-не чечен илерсдип шыдаар уран хевир, формаже шуткутунмаан шаанда ол четче кылдынмаан, чедир бышпаан продукция бооп артар. Моон ужурунда «Чылгычының өөн» эң-не шыңгы чогоадыкчы негелдениң шылгалдазын эрттирбээн ном дивес аргавыс чок.

Ыңчалза-даа бо романны аргажок кошкак чогаал деп үзе шийтпирлеп база болбас. Номчукчуларның бир чамдыкызының ону хүлээп ап, ажыктыг чогаал деп үнелеп турары таварылга эвес. Романның эки та-

лаларының дугайын үстүндө допчу, эреңгейи-биле айыткан болгай бис. Орта немей чугаалап каар чүвө чүдел дээрге, ам дээрзинде «Чылгычының өөнүң» делгеренгей критикалыг сайгарылгазын кылыры шала эрте. Чүгө дээрге, сөөлгү үсде билдингени болза, бо ном улуг чогаалдың бирги кезээ бооп турар. Ол дараазында өөскүүр чөрүлдээлернин, болуш-куннарының колдуунда белеткели-даа болурун канчап билир. Кандыг-чүү-даа болза, бо удаада авторга үстүндө айыттыгач четпестерин дараазында номче шилчитпейн, чаа чогаадыкчы ажыдышкынарны бүдүрерин күзээр ужурлуг бис.

Бо чылдың эгезинде ном садыгларынга К. Кудажының «Ырлыг булак» деп чаа романы көстүп келген. Ону автор номчукчуларның эки билири «Ыржым булуң» болгаш «Ырак булут» деп номнарының уланычызы кылдыр чогааткан. Ынчангаш «Ырлыг булактың» маадырлары-биле баштай барык чээрби чыл бурунгаар ужурашкан бис. Эрес биле Долаана, Лапчар биле Анай-кыс хөй чылдар эрткен соонда ам кижжи ортузу четкен назынында көстүп келген.

Маадырларның анык чораан үезинден бээр амыдырал дыка өскөрилген. Оларның күзелдеринин хөйү бүткөн. Ынчалза-даа чуртталганың мөңгө агымы үзүктөлбөс — чаа херектер, чаа сорулгалар туруп кээр. Найыралдың быжыг дону-биле баглашкан ийи өг-бүлениң кижилери амыдыралдын чаа айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржиң, бистиң үениң төлептиг маадырлары бооп чурттап турарлар.

Бир эвес «Ыржым булуңнун» кол маадырлары Эрес биле Долаана, а «Ырак булуттун» кол маадырлары Лапчар биле Анай-кыс турган болза, «Ырлыг булакка» оларның шуптузунун омур-хевирлерин деңге көргүскөн. Чогаалчы ук маадырларның совхозта ажыл-херектерин, кожа-хелбээ чону-биле, ажы-төлү-биле харылзааларын көргүзүп тургаш, чугула амыдыралчы темаларны уранчыдып чырыткан.

«Ырлыг булактың» маадырларының мөзүзүндө эң-не үнелиг чүвө — ажыл-ишке оларның бүрүн бердингени. Романның маадырлары дагдыган ажыл-херээн анаа-ла ак сеткилдиг күүседип турар кижилер эвес. Олар совхозтун ниити херээ дээш, ажыл-агыйның «куштун ийи чалгыны дег» адырлары — мал, чер ажылын денге чаартып, сайзырадыр дээш идепкейлиг хөделип турар.

Боттарының чугула эгелээшкынерин Херелдер биле Ирбижейлер чүгле кожа-хелбээ чонунун болгаш бот-боттарының дузаламчызынга даянгаш, бүдүрүп турар. Күш-ажылчы найыралдың темазын аажок көдүрүмчелиг ажылдап кылганын Кудажының романының эң-не күштүг талазы деп бодаар бис.

Эрес биле Лапчарның боттук херектери-биле холбаштыр чогаалчы удуртулганың стилиниң дугайында чидиг айтырыгы база көдүргөн. Ёзу барымдаалаар, кабинеттен ыраксавас, өскениң саналын, сөзүн тоовас ышкаш удуртулгада аарыглыг чоруктарны чогаалчы буруу шаап, шын

көргүскөн. Чүглө, карикатурлуг чуруушкун чамдыкта романның, утка бодалында бо чугула чуудду чедир көргүзөринге шаптыктап турар. Ооң-биле кады ылаптыг удуртулга кандыг болурул дээрзин чаа совхоз директору Мөңгүн-оолдун омур-хевириден көстүр.

«Ырлыг булактын» эгезинден ужунга үндүр аныяк өскөнни кижизинин дугайында амгы үениң чидиг айтыры тургустунган. Кижизиндигеге ада-нелерини, школаның онза харысалгазының дугайында бодалын чогаалчы романының төңчүзүңгө улам чидиглендир илереткен. Херелдер биле Ирбижейлер аар кажыдалга таварышкан — сула өскөн, чник сеткилдиг Толя машина оорлааш, кем чок Айлаңмааны олуртуп алгаш, өлүмнүг авария кылган. Эрес бодун кээргел чогу-биле буруудадыр («тарааны-даа тарып ап, малды-даа өстүрүп ап болур чүве-дир, а бо кижидугайын чүгө херекке албайн чораан амытан боор мен»). Шынында, Херелдер оглун кижидугайын кылып каар дээш үргүлчү сагыш човап, боттуг хемчеглерни ап турганнар. Ыңчалза-даа бичии кижилерниң угаан-бодал талазы-биле өзүлдөзүңгө бир-ле чүве чедишпейн баарга, айыыл-ондакка чедирип болур деп түңнел бо таварылгада чайгаар үнүп келир.

Улус «Ырлыг булактын» эки үнөлөп хүлээп алган. «Шын» солунга бир номчукчу ону харын-даа сагыш ышкаш, четпестерден хостуг чогаал деп санаан. Ындыг тезиске чөпшээрэжир арга чок. Чүвениң ужуру «критиктер кандыг-даа чогаалдан четпестерни тып үндүрүп кээринде» эвес. «Ырлыг булактын» хоомай талаларын дилээн-даа херек чок, олар илден көскү.

Чижээлээрге, тус черниң байдалыңга таарыштыр «Көржең-оолдаар» деп бодалды чогул канчаар боттандырганы орта билдинмейн артар. Хойжуларның тускай төвүн тургусканы көзүлбөс, ооң (Кулузун суурнуң) чүглө «таваа салдынган» деп медээ бар (39-ку эге). Бо талазы-биле эгелекчи саналдың ээзи, хой бригадирди апарган Ирбижейниң херек кырында бүдүрүпкөн чүвези чок. Оон туржук мурнакчы малчынның саналы совхозтуң удуртулгазының талазыдан деткимче албаан. Лапчар Эрес-биле салбыр эргелекчизин Дажысаңга баарга: «Бодалыңны, канчаар Көржең-оолдаар деп турар кижидугай сен, ол дугайын директорга бодун барып чугаала» дээш чорудуптар. А директорга баргаш, ийи эжишки база-ла куруг үнерлер: «Ийи эш ажил-херектин чугулазын кынчыктырар арга чок чижектер-биле бадыткап кээрге, директор доңгуну кончуг үш сөс октапкаш, үне халаан: «Бодуңар шийтпирлеп алыңар...»

Ыңчангаш мал ажылын чаа езу-биле организаастаарының дугайында романның чугула проблематиказы ыракта четче тодараттынмаан.

Ол ышкаш чаа совхозка хамаарышкан сюжеттиг шугумну колдуунда тодаргай чуруушкуннар-биле эвес, а роман стилиңге чүүлдешпес эренгей медээлер хевири-биле күүседип кылган. («Чангыс эвес хүн чорудуп келген изиг маргылдааларның, чөрүлдээлерниң, үскүлежинишкуннерниң, дүрбүжүүшкуннерниң түңнелинде «Октябрьның» дирекциязы бодунуң тудуг талазы-биле шугумун камгалап ап шыдаан»). Ындыг болбастың-

даа арга чок. Чүге дээрге, автор хойжулар дугайында улуг теманы элээн ковайтып келгеш, эчизинге чедирбейн, чаа улуг темаже кириптерге, роман эмнн эрттир калбарар апарган. Ооң хараазында допчулаар, эренгейлээр ужурга таварышкан.

«Ырлыг булакта» өске-даа четпестерни айтыры берге эвес. Ынчалза-даа үстүндө допчу сайгарттышган чогаалдар дег, бо романда кол чүве чедир кылдынмаан чүүлдерде эвес. Роман ниити идеялиг утказы-биле, амгы үениң төлептиг маадырларының мөзү-шынарларын колдуунда чедимчелиг уран-чечен илереткени-биле бөгүнгү тыва прозаның чедишикнини бооп турар.

Амгы үениң романнарының допчу сайгарылгазын кылгаш, кандыг түңнелдерни кылыр ужурлуг бис?

Алдангы чылдарда төрүттүнген болгаш С. Токанын, С. Сарыг-оолдун, О. Саган-оолдун, М. Кенин-Лопсаннын, К. Кудажының күженишикнини-биле баштайгы базымнарын бүзүредиг кылгаш, тыва роман чеденги чылдарның ийиги чартындан сонгаар бурунгаар шимчээшкинин уламчылап чоруткан.

Эрткен чеди хире чылдың иштинде тыва роман барык долuzu-биле амгы шагның тематиказынче киргени ооң чугула чедишикни деп санаар херек. Амыдыралдың шимчээшкини, тыва ышкаш, аныяк төөгүлүг литератураларга изиг дарыызы-биле колдуунда документалдыг прозага көргүстүнер, а ниитижиткен омур-хевирлерге даяныр чогаалдар бодунун үзиниң темаларын арай сөөлзүредир көдүрүп эгелээр. Айыткан үеде парлаттышган романнар барык шуптузу амгы шагның темаларына турсааттышган.

Бо чылдарда чоокта чаа калган чогаалчы С. Сарыг-оол «Алдан дургун» деп төөгү темалыг романны бижип турган. Ол чогаалдың бижиттинген эгелери «Улуг-Хем» альманахка колдуунда парлаттышган. Тыва-ның төөгүзүндө бир улуг болушкунну — «Алдан-маадырларның» тура халыышкынын төөгүлүг шыны-биле көргүзөр дээш чогаалчының аажок хынамчалыг ажилдап турганын парлаттышган эгелерни номчааш, эскерип болур. Роман бижиттинген шаа-биле шупту үнүп кээрге, ынчан ооң критикалыг сайгарылгазы кылдынар ужурлуг. Ынчалза-даа бо удаада парлаттышган эгелерни барымдаалааш: «Алдан дургунну» амгы тыва прозада онзагай уран шырайлыг чогаал деп санаар херек.

Тыва роман шулуудап келген-даа болза, амгы үеде ооң бергедээш-киннери эвээш эвес. Прозачыларның моон сонгааргы чогаадыкчы өзүл-дези бир чежезинде оларны тода билиринден хамааржыр.

Сайгарттышган романнарның утка-бодалдары, омур-хевирлери ниити-зи-биле үежилеривистиң угаан-бодалына хөй чемишти берип турары да-дагалзал чок. Ооң-биле кады оларның эстетиктиг дээштиин суларадып турар факторлар база арбын. Романнарда уран талазы-биле аскаашкы-нарны тодаргайлап санаар болзувусса, чугаа узун болур ийик.

Альманахка критикалыг допчулалдың хемчээниң шаа-биле оларның кол-колун айыттывыс. Чижээлээрге, шупту романнарның нинти четпес чүүлү болза эпостуң бо эң-не улуг жанрының композициязының онзагай хевирин четче ажыглаваанында. Кенин-Лопсанның «Чылгычының өөндө» сюжеттин шугумнары бот-боттарындан адырык, харылзаазы кошкак, а Сүрүн-оолдун «Өске кадайы» биле Кудажының «Ырлыг булааның» тургузуунда тоожуушкун хевирин көвүдээн.

Романнарны номчуп олура, авторларның сагыжы элекке — баштайгы вариантыга-ла оожургап, ботка негелде кошкап турар-дыр деп бодалга кээр бис. Ылаңгыя дуржулгалыг прозачы К. Кудажының «Ырлыг булак» деп сөөлгү романы ооң мурунку кезээ болур, барык чээрби чыл бурунгаар бижээн «Ыржым булуң» деп тоожудан чамдык талазы-биле илден тудап турарын оон өске чүнүң-биле табылбырлаар боор. Бо романда сагышка четпес бир кол чүвө — сюжеттин кошкаанда. Чогаалчы «Ыржым булуңга» авантюруг романның дуржулгазынче тыртылгаш, Мыйыс-Кулактың овор-хевирин-биле холбашкан шынзыг эвес шугумну арай хөлүн эрттирипкен-даа болза, нинтизи-биле сюжеттин интригазын чечен тыпкан турган. А «Ырлыг булакта» болза ындыг эвес. Толя биле Айлаңмааның аварияга таварышкан дугайында романның эгезинде киирген телеграмма сюжеттин дүүшкүнү бооп шыдаваан. Чаңгыс аай өзек чөрүлдээ чоктуң харазында тоожуушкунунун хөгжүлдезинде четче дыңзыгышкын чок.

Чогаалчыларның далажынга ном үндүрер черниң далажы, принципиалдыг негелдезиниң четпези база исмежи бээр. Планның хуусаазы болгаш өске шилип апкы дег улуг чогаалдарның ам дээрезинде ховары бо чорукка чылдагаан бооп турар. Моон түннелинде чаа романнарның, тоожуларның рукописьтери чедир ажылдаттынмайн чыткаш, редакторларның «парлалгаже» деп өршээлдиг чөпшээрелин аптар. Прозаның эң-не нарын хевирин — романны далашпайн, удаа-дараа чара бижип, иштики тургузуун тергийн хынамчалыг, катап-катап шүүп ажылдаар болза, чүгле ынчан ол чогаалчыга бедик уран чедишикнини шаңнаар. Бо билдингир шын херек кырында уттундуруп турарын сагындырары артык эвес ышкаш.

Романның чаа чадаже көдүрлүүшкүнү бирги ээлчегде прозачыларның харыысалгазының ам-даа дыңзырындан хамааржыр. «Улустуң культурулуг деннелиниң өзүлдези-биле чергелештир кижилерниң медреселинге уран чүүлдүң дээштииниң күштелгенин шуптувус көрүп тур бис.— деп, СЭКП-ниң июнь Пленумунга (1983) Ю. В. Андропов чугаалаан.— Ооң дайлымы-биле нинтилел амыдыралынга ооң идеякейлиг киржир аргалары база өзүп турар. Ынчангаш уран чүүлдүң ажылдакчыларының холунда турар күчүлүг чепсек улустуң херээнге, коммунизмниң херээнге бараан болзун дээш оларның харыысалгазы канчаар-даа аажок өзүп турар».

Совет амыдырал роман бижикчилеринге хөйден хөй материалды берип турар. Ону болдунгуже долу ажыглаары оларның уран мергежили-

инц сайзыраары-биле шуут тудуш. А уран мергежил дээрге чүнүн-даа мурунда чоннуң амыдыралын, ниитилелде, кижилерниң медреселинде, аажы-чаңында, чаа чүвөлөрүн эки билиринде.

Василь ОРЕЛ

УКРАИНА-ТЫВА ЛИТЕРАТУРЛУГ ХАРЫЛЗААЛАР

Тыва литература совет литератураның найыралдыг хүрээлециниң эң чалыы кежигүнү.

Аныяк тыва литература бистин чуртувустуң чоннарынга улуг орус дылдың ачызы-биле билдинип турар. Тыва чогаалчыларның ажилдарын орус дыл дамчыштыр акы-дуңма украин чон база таныжып, биле берген.

Тыва литература, тыва чон-биле украин номчукчуларны таныштырып харылзаштыраары Совет Украинаның чогаалчыларының база бир сорулгазы бооп турар. Ооң чижээнге Киевте «Радянский письменник» деп ном үндүрер черини үндүргени «Акы-дунмаларже оруктар» деп чыындыда кирген Поликарп Шабалинниң «Тыва — Украинаның параллелинде» деп чүүлүн айтып болур. Ында автор аныяк республиканың ажилчы чону, ажил-агыйы болгаш агаар-бойдузунуң дугайында солун чурумалдарны, демдеглелдерин киригилээн. Улуг эвес хемчээлдиг бо очеркке П. Шабалин украин номчукчуларга чалыы Тываның каас-чараш делгемнерин, ак хар баштыг бедиктерин, биче сеткилдиг чонун чогулчалы-биле көргүзүп сонуургаткан. Бо чижектиг чүүлдер украин-тыва харылзааларының быжыгып сайзыраарынга улуг идиг болур дээрзи чугаажок.

* * *

Муң-муң даглар, хемнер ажыр чурттап чорза-даа, тыва чон Украинаның улуг шүлүкчүзү, депшилгениң чаныш-сыныш чоң дайынчызы болур Тарас Шевченкону, ооң чогаалдарын кончуг эки билир болгаш бедик үнелеп чоруур. Тарас Шевченко бодунуң чогаалдарына чүгле украин чоннуң качыгдал-мунгаралын, кежиктиг чуртталгаже чүткүлүн чуруп көргүскен эвес, харын өске-даа дарлаткан, улуг-биче чоннарның ыдык күзелдерин, арыг-шыныч чүткүлдерин илередип чораан. Хөй-хөй аймак-сөөк улустар боттарының үе-дүптөн тура бодап чораан сеткил-бодалының илерелин улуг шүлүкчүнүн чогаалдарындан тып турар.

Алдар-сураглыг шүлүкчүнүн чогаалдары тыва номчукчуга эге баштай орус дыл дамчыштыр келген. Тарас Шевченконуң чогаалдыкчы оруктарының дугайында баштайгы чүүлдер Тываның парлалгазынга үнүп

эгелээн. Тыва чон Шевченкону, ооң чогаалдарын эки билип, үнелеп чораанының бир херечизи — 1941 чылда Тываның Араттың революстуг намының Төп Комитединиң улуг кобзарь Шевченконуң өлгенинден бээр 80 чыл оюн Тывага калбаа-биле демдеглээр дугайында шиитири болур. Ынчан «Революстун херели» деп сеткүүлге «Улуг украин чогаалчы Т. Г. Шевченко» деп аттыг редакцияның чүүлү парлаттынган. Сеткүүлдүн ол-ла дугаарыга шүлүкчүнүн «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктери тыва дылга үнүп келген.

Шевченконуң чогаалдарының очулгазын хамыкты мурнай Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол эгелээн. Үстүндө айытканывыс «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктериниң очулгаларын С. Сарыг-оол кылган.

1954 чылда Т. Г. Шевченконуң төрүттүнгенинден бээр 140 чыл оюн Украина-биле кады бистиң чуртувустуң бүгү-ле аймак-сөөк чоннары калбаа-биле демдеглен эрттирген. Шүлүкчүнүн мурнунда билдинмейн турган ажылдары, ооң чогаадкчы болгаш амыдыралчы оруктарының дугайында чүүлдер болгаш шүлүктериниң хөй-хөй очулгалары чырыкче үнгүлээ. Шевченко хүнерин Тыва байырлыг байдалга демдеглээн. Ынчан Тываның чогаалчылары Т. Г. Шевченконуң тыва дылче очулдуртунган шүлүктерин «Украинаның чогаалчылары» деп баштайгы чыындыга кирир талазы-биле улуг болгаш чугула ажылды чединшкинни-биле күүсеткеннер. Ол чыындыга Украинаның сураглыг чогаалчыларының, шүлүкчүлериниң ажылдары кирген турза-даа чыынды Т. Шевченконуң «Дүш», «Чагыг», «Чылдагаан» (С. Сарыг-оол очулдурган), «Байлар-биле төрелдешпе», «Салог болза мен-даа болза» (С. Сурун-оол очулдурган) деп шүлүктери-биле эгелээни ханы ужур-уткалыг. Ол улуг шүлүкчүнүн өлүм чок чогаалын тыва чоннун бедии-биле үнелеп турарының база бир херечизи болган.

Бо юбилейлиг байырлалдан эгелээш Тывага Шевченконуң хүнерин эрттирери чаагай чанчыл болу берген. Ол ам республиканың найысылалындап эгелээш, Тываның эң ыраккы район, суурларында-даа байырлалды-биле демдеглеттинип эртип турар.

Тарас Шевченконуң чогаалдарында тыва номчукчуларның сонуургалы чылдан чылче өзүп турарының херечизи болза ооң шүлүк чогаалдарын үзүк чок очулдуруп, республиканың солуннарында удаа-дараа парлап үндүрүп турары болур. Чижээлээрге, 1961 чылда Т. Г. Шевченконуң өлгенинден бээр 100 чылын демдегледип турар үеде «Шын» солунга ооң «Кавказ» деп шүлүглелинден кезек үзүндүлери болгаш «Бодалдарым, мээң бодалдарым» деп шүлүүн А. Бегзиниң очулгазы-биле парлаан.

1964 чылдың март-май үезинде Т. Г. Шевченконуң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл оюн бүгү чурт байырлалды-биле демдеглээн.

Бистиң чуртта бүгү-ле эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга, автономнуг округтарга, областарга болгаш крайларында Шевченконуң юбилейиниң комиссиялары болгаш комитеттери ынчан тургус-

туганы турган. Шак ыңдыг комитет Тыва автономнуг республикага база тургустунган.

1964 чылдың март 9-та, Т. Г. Шевченконун төрүттүнген хүнүнде Киев хоорайга шүлүкчүнүн тураскаалының баарына муң-муң кижиниң байырлыг митинг болуп эрткен. Ол-ла хүн кежээ Киевтин Т. Г. Шевченко аттыг опера болгаш балет театрына бо онзагай хүнге турсакааттыг байырлыг хурал ажыттыганы. Аңаа эвилелдешкен республикаларнын, Москва, Ленинград хоорайларнын ажылчы чоннарынын төлээлекчилери киришкеннер. Март 10-да Каневода Т. Г. Шевченконун чевээнге суулаашкынны үргүлчүлээн.

Бо улуг байырлалга акы-дуйма Тываның ажыл-ишчилери база эки белеткелди киришкеннер. Тываның бөлүк шүлүкчүлери Тарас Григорьевич Шевченконун шүлүктеринин тыва дылче очулгазын белеткээн. Оон ачызында чогаалчынын шүлүктеринин тускай чыындызы тыва дылга «Дүш» деп нити аттыг парлаттыганы, ында Т. Шевченконун 54 шүлүктери кирген.

Чыынды үнүп турар үеде Шевченконун шүлүк байлаанче тыва шүлүкчүлөрүнүн чаа бөлүү ханылан кирген, ол дээрге К. Кудажы, М. Кенин-Лопсан, М. Өлчей-оол болгаш өскелер-даа-дыр.

Республиканың Шевченко юбилейинин комитединин удуртулгазы-биле бүгү Тывага юбилейлиг хуралдар, кежээлер, тыва чогаалчыларнын номчукчулар-биле ужуражылгалары болуп эрткилээн. 1964 чылдың март 9-та Кызылга болган юбилейлиг хуралга улуг шүлүкчү Тарас Шевченконун амыдыралчы болгаш чогаадыкчы оруктарынын дугайында илеткелди тыва литературанын шинчилекчизи болгаш критиги М. Хадаханэ кылган. Чогаалчынын шүлүктеринин тыва дылче очулгаларын шүлүкчү-очулдурукчулар О. Саган-оол, Ю. Кюнзегеш, С. Пюрбю, М. Кенин-Лопсан олар чыылган чогаал номчуп сонуургатканнар. Оон аңгыда Шевченконун юбилейин Тываның солуннарына калбаа-биле чырыдып демдеглээн. Март 8-те «Тываның аныяктары» солунга Т. Г. Шевченконун шүлүктеринин чаа очулгазын Ю. Кюнзегеш парладып үндүрген. «Шын» солунун бир арнынга долзу-биле база-ла Шевченконун юбилейинге хамаарышкан чүүлдер парлаттыганы: С. Сарыг-оолдун «Улуг Шевченкодун өөренип ап турар бис», К. Черлиг-оолдун «Шевченко болгаш Тыва», украин чогаалчы Дмитр Косариктин «Чоннун оглу, чоннун өннүү» деп чүүлдери, оон аңгыда Шевченко хүннери республикада канчаар эртип турарынын дугайында чүүлдер «Чаңчыл болган байырлал» деп эгенин адаанга чырыттыгылаан. Ол бүгү чүүлдерде чүнү дугайында бижип турарыл? Байырлыг хуралдын индиринден тыва чогаалчылар чүнү дугайында чугаалааннарыл? Бо-ла бүгү парлаттыганы болгаш чугаалаттыганы чүүлдерде эң кол чүүл болза Украинанын улуг шүлүкчүзүнүн чогаалдарынын тыва литературага чедирип турары эстетиктиг болгаш чогаадыкчы салдар дузанынын дугайы бооп турар. Алдарлыг шүлүкчү Шевченкодун Тываның аныяк чогаалчылары чүгле өскөн чуртунга, төрөл

чонунга ынак болурунга, ооң аас чогаалды, төөгүзүн билип үнелээринге өөренип ап турар эвес, харын-даа Шевченконуң чогаадыкчы уран аргаларын шингээдип ап, боттарының чогаал ажылдарынга чаартылгалымы-биле ажыглап турарлар.

Тарас Шевченконун юбилейин демдегледип турар үе мурнууда-ла Тыва биле Украинаның литературлуг харылзаалары тургустунуп дадыккан турган. Мындыг байдал болза шүлүкчүнүн юбилейинге тураскааттырган солуннарның арыннарынга украин литератураның шинчилекчилери база киржип болурунуң үндезини болган дээрзи чугаажок. Бо быжыккан харылзааларның база бир үлегер-чижээ кылдыр орус дыл кырында үнүп турар республиканың «Тувинская правда» солунунга парлаттырган Шевченконуң чогаал амдыралының сураглыг чогаал шинчилекчизи А. Дейчинин «Украин чонун улуг ыраажызы» деп чүүлүн айтып болур. Оон аңгыда ол-ла солунга Шевченконуң юбилейин Москва, Киев болгаш чурттуң өске-даа хоорайларында канчаар демдегледип турарының дугайында чүүлдер база чырыттынгылаан.

1976 чылда Киевке «Шевченковский словник» деп ийи томнуг энциклопедиктиг словарь парлаттынып үнген. Ол болза чүгле Украинада парлаттыгган словарь болур, ооң уjur-дузазы канчаар-даа аажок улуг дээрзи маргыш чок. Бо словарьга материал чыыр, белеткээр ажылга Тываның литература шинчилекчилери болгаш критиктери база киришкеннер. Тыва литератураның шинчилекчизи Д. Куулар «Тыва литература болгаш Т. Г. Шевченко» деп улуг чүүлдү словарьга белеткээн. Тыва литератураның ажылдакчылары элээн каш материалдарны бо словарьга ат чокка немелделер кылдыр база киригилээн.

«Шевченко болгаш тыва литература» деп тема амдызында шинчилел сайгарып эгелээриниң эге чадазында туруп турар. Бо талазы-биле ажылдар чоруттунуп турза-даа, келир үеде кылдыр чүүлдер ам-даа кончуг хөй. Ынчалза-даа амгы үеде украин шүлүкчүнү тыва номчукчуларның хөйү билир, ооң чогаалдарын бедии-биле үнелеп, сонуургап турары кончуг өөрүнчүг. Бо бүгү дээрге-ле улуг шүлүкчүнүң өнүктүрери — тыва шүлүкчүлөр, чогаалчыларның күженишкениниң ажылының үре-түңнели болур. Олар Кобзарьның ындыг ырларын чүгле боттарынга ажыдып алган эвес, харын-даа оон чалбыышталчак чечен сөстүг чогаалдары тыва дылга чангылаанып турарын чедип алганы дээрге тыва шүлүкчүлөрүниң база бир улуг чеднишкини-дир.

* * *

Тываның чогаалчылары, литературазының ажылдакчылары Тарас Шевченко болгаш өске-даа украин чогаалчыларның ажылдары-биле тыва номчукчуну таныштырар талазы-биле элээн ажылдарны кылганын кысказы-биле көрдүвүс. Украинаның чогаадыкчы ажылдакчыларының мурнунга Тыва чогаалчыларның ажылдары-биле украин номчукчуларны

таныштырар, оларга акы-дунма тыва литературанын, ооң төлээлекчилериниң онзагайың, өскелерден ылгалыр байдал-шынарын чидирбейн дамчыдып таныштырар — мындыг улуг хүндүлүг болгаш харысалгалыг сорулга салдынган турган. Бо ажилды мындыг ийи арга-биле кылып турар бис: бирээде — Тыва дугайында, ооң чонунуң дугайында, экономиктиг, культурлуг болгаш литературлуг тургузуушкун талазы-биле чедиишкиннериниң дугайында чугаалап таныштырары; ийиде — украин номчукчуларга тыва чогаалчыларның ажилдарын бараалгадып бээри болур. Бо дээрге кончуг берге ажил. Бо талазы-биле чүгле эге базымнар кылдынган болза-даа кылдынган чүүлдер бодунуң ужур-дузасын, уткашынарын бадыткап шыдаар. Амгы үеде Украинада Тываның уран-чечен чогаалчы, шүлүкчүлерин украин номчукчулар база танып биле бергенер. Бо бүгү украин номчукчуну Тываның делгемнерин, каас-чараш бойдузун, ажилгыр төлептиг чонун караа-биле көргөн ышкаш кылдыр таныштырып, тыва чоннуң культуразы, төөгүзүңге сонургалын хайныктырып турар.

Украин номчукчу тыва литература-биле тыва номчукчу украин литература-биле танышканы ышкаш орус дылды дамчыштыр таныжып турар дээрзи билдингир. Чижээлээрге, С. Токаның «Араттың сөзү» деп сурагжаан чогаалы 1951 чылда Москвага орус дыл кырынга үнүп келген; 1953 чылда ол-ла номну орус дылдан украин дылче очулдурганы Киевке үнүп келген. Орус дылдын ачызы-биле тыва литератураның дээжиэин украин номчукчуга шак мынчаар бараалгадыры оон бээр-ле чаагай чаңчыл болу берген.

Украин чоннуң тыва чонга, ооң чуртунга улуг сонургалын барымдаалап көргөш «Украин совет энциклопедиянын» 14-кү томунда Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика дугайында улуг чүүл кирген: ында тыва культура, литература болгаш уран чүүл дугайында тус-тус кезектер база бар. Бо энциклопедиянын материалдары украин номчукчуга ыраккы акы-дунма тыва улус дугайында допчу болза-даа тодаргай билиглерни берип турар.

Тыва дугайында чугаалар, расказтар, очерктер Украинада эвээш эвес парлаттынып турар. Оларның аразында Тывага боду кээп, чон-биле ужуражып, чугаалажып, хамыкты караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап турган бижикчилерниң сеткил хайныышкынның сактыышкыннары, дем-делгелдери солуп болуру чугаажок. Ооң чижээнге Поликарп Шабалиниң үстүндө айытканыыс «Тыва Украинаның параллелинде» деп чүүлүн айтып болур. Тываның янзы-бүрү булуңнарының чурумалдарын украин номчукчуларга сонургатпышаан, автор өзүп хөгжүп олурар Советтиг Тываның ажил-амыдыралы, ажилчы чоннары-биле таныштырып турар. Бөгүнгү Тываның чедиишкиннерин социалистиг нийтиледик депшигелиг хөгжүлдези-биле холбавышаан, П. Шабалин бодунун очеригинде Азий дийтиң чүрээнде үе-дүптен бээр туруп келген Тыва чуртунуң бурунгу төөгүзүңүң чамдык талаларын база айтып турар. Амгы үениң чаагай

амыдыралы бистиң өгбелеривистиң кежиктиг келир үе дээш чаныш-сыныш чокка чүткүп чораан демисели-биле холбажыры черле чөп. Бо чижектиг чүүлдерни уран-чечени-биле тоожузушаан, П. Шабалин Тываның удуртукчулары, улус ажыл-агыйының тергиннери-биле ужуражылгаларын база допчулап бижээн. Ооң иштинде С. Тока-биле ужуражып, чугаалашканын П. Шабалин бирден бир чокка украин номчукчуларга дамчыткан:

«Украина биле Тыва — төрээни угбашкылар — деп ынчан Салчак Калбакхөрекович чугаалаан.— А Совет Эвилели дээрге улуг эп-найыралдыг өг-бүлеле болгай; биригээр чугаалаарга, улуг аалга чурттаары безин солун, бичелери улугларыңче көрүп, амыдырал-чуртталгага өөренип алыр. Биче аал ядаргай болур, өөрүшкү безин эвээш, күштүү-ле оларны базар, бастыр, камгалап, карактаар чүве безин турар эвес. Бистиң Тыва чон улуг эвес-даа болза, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дайзын-өжээтени тилээринге шыдаар шаа-биле үлүг-хуузун кириген. Тыва эки турачылар Украинаның Дубно, Ровно дээн чижектиг хоорай, суурларының хосталгазыңга киришкен... Украина, украин чон дайыңга кымдан-даа артык качыгдан дээрзин билир бис. Белоруссия база!— деп немей тыртып кагды.— Ол шын. Бистер шупту Украинага ынак бис. Дайын төнери билек чүгле Киев облазыңче безин Тывадан алдан муң инек малды чорудуп берген бис. Ындыг болганда Украина биле бистерниң найыралымыс шагдала тургустунган-дыр... Бисте ам тывалар, орустар-биле кады элээн хөй украиннер ажылдап, чурттап турар. Ылаңгыя чаа тудугларымыс — Ак-Довурактың даг-дүгү комбинадында болгаш «Тыва кобальт» комбинадында, ыяш, көдээ ажыл-агыйда хөй украиннер ажылдап турар. Ажылгыр-даа чон. Ынчангаш бистер оларга ынак болгаш хүндүлээр бис».

П. Шабалинниң очеригинин бо одуругларда кирген Салчак Калбакхөрековичиниң чугаазындан Украина — Тыва харылзааларның ук-үндезинин көргүскөн, акы-дунма найыралдын ачы-дузасында тодаргай айыткан-дыр. Ынчангаш бо чижектиг чүүлдер украин номчукчунуң сагыш-сеткилинге тааржып, ооң кичээңгейин хаара тырткан дээрзи билдингир.

Чон бүрүзүнүң бодунуң төөгүлүг байырлалдыг үе-чадалары бар болгай. Украин чоннуң ындыг үези — акы-дунма орус чон-биле, Россия-биле каттышканының хүнү болур. Бо хүннү Украина амга чедир ийи катап демдегледип эрттирген — каттышкандан бээр 300 чыл оюн 1954 чылда, 326 чыл оюн — 1979 чылда байырлыг езу-биле демдегледип турган. Украин чон-биле кады бо байырлалды Совет Эвилелиниң шупту акы-дунма республикалары, оларның аразында Советтиг Тыва база калбаа-биле демдеглээн.

Сөөлгү үеде Киевтиң «Днипро» деп ном үндүрер чериниң ажылдакчыларының эгелекчи саналы-биле акы-дунма литератураларның чыныдыларын парлап үндүрген. Оларның чижээңге «Литваның рассказы»,

«Арменияның шүлүк чогаалы» болгаш «РСФСР-нің автономнуг республикалары, областары, национал округтары болгаш крайларының чогаалчыларының расказтары» деп чыындыларны адап болур. Сөөлгү адааны-выс чыынды ийи томнуг болуп үнген: ында Россия Федерациязының девискээринде бактааган национал литератураларның хөй кезиниң чогаалчыларының ажилдары кирген. Бо ийи томнуг чыындыны парлааны болза совет литератураларның аразында харылзааларны быжыктырарынга идигни бээр дээрзи чугаажок. Украин-тыва литературлуг харылзааларның хөгжүлдезинге айыттырган ном база улуг ужур-дузалыг, чүге дээрге ооң ийиги томунда татар, чуваш, осетин, якут, удэге, удмурт, мордва, ингуш литератураларның төлээлериниң чогаалдары-биле кады тыва чогаалчы О. Саган-оолдун «Найырал» деп расказы (Зинаида Коваль очулдурган) кирген.

Акы-дунма литератураларның чедишикиннерин көргүзүп турар парлалга материалдарының иштинде «Сузиря» («Сылдыстар бөлүктөрия») деп чыынды онзагай байдалдыг. Чыл бүрүдө үнөр бо чыындыны дамчыштыр хөй националдыг совет литератураның төлээлекчилери боттарының чогаалдарын украин номчукчуларга бараалгадыр аргалыг болуп турар. Чижээлээрге, 1980 чылда үнген 14 дугаар чыындыга акы-дунма бүгү-ле республикаларның төлээлекчилери чогаалдарын кириген. Бо удаада Тыванын өзүп орав литературазын украин чоннун мурнунга аныяк шүлүкчү Александр Даржай төлээлээн: ооң «Өглер» деп шүлүү Станислав Тельнюктуң очулдурганы-биле парлаттырган.

Литературлуг харылзаалар дээрге-ле ханы чүректиң харылзаалары. Бо харылзаалар амгы үедө хөгжүүрүнүн болгаш сайзыраарының улуг солун оруктарының эгезинде туруп турар. Келир үедеги оруктары тодарттырган — ол дээрге-ле кады ажилдажылганын, бот-бодун деткип хөгжүүрүнүн, бот-бодундан өөренириниң оруктары.

Ийи талалыг литературлуг харылзаалар дээрге акы-дунма литератураларның келир үедеги кады ажилдажылгазының быжыг өзээ болур.

Украин, тыва литератураларны база бир каттыштырып турар чүүл болза, украин болгаш тыва номчукчуларның акы-дунма литератураларга бедик сонургалы болгаш хандыкшылы болуп турар. Ынчангаш оларның бо улуг сонургалы Украина биле Тываның чогаалчыларын чаа-чаа чогаадыкчы ажыдышкыннарже хей-аът кирип, күженишкенин ажилдаарынче сорук кирип турар.

Бистиң ийи чонувустун, ийи литературавыстың харылзаалары чылдан чылче улам-на быжыгып сайзыраар дээрзинге бүзүрээр бис.

□

ҮНЕЛИГ ШИНЧИЛЕЛ

Хакасиянын дыл, литература болгаш төөгүнүк эртем-шинчилел институтунуң ажылдакчызы Анатолий Константинович Стояновтуң «Тофаларнын улустуң ырлары»¹ деп дептержигежин Иркутск областың Улус чогаадылгазынын болгаш культура-чырыдышкын ажылынын эртем-методиктиг төвү ротаприндиге парлап үндүргөн. Тофалар үр үениң дургузунда хан төрели — тюрк уксаалыг улустардан озалааш, Чөөн Саяннын ары талазында тайга-сыннар аразына амыдырап, чурттап келген. Чүгле Тожу тывалары болгаш барыын буряттар-биле ында-хаая харылзажып чораан. Маңаа С. Б. Пюрбюнуң сактышкынын киирери артык эвес: «1927 чылда Ленинградка С. А. Серекей, М. Д. Биче-оол, О. А. Толгар-оол болгаш өске-даа тыва сургуулдар өөренип чеде берген бис. Бистиң аравыска ийи, танывазывыс оол бар апарган. Оларнын аймак-сөөгүн айтыравыска «тыва кижилер бис» деп харыылаарга улам сиңниге бердивис:

— Кайы кожуун силер?

Оолдар ыт чок. Кожуун деп сөстү билбес болган.

— Ноянынар кым ийик?

— Таң ыйна. Тожу чангылар бир-ийи чыл болгаш келир ийик. Динн, киш албан-үндүрүг хавырып алыр чүмө. Ам чиде берген хептиг болчук... Дөрт-беш чылда келбийн туру...

Ол сактышкынны улам тодарадыры-биле М. Д. Биче-оолга ужуражып келгеш, айтырдым.

— «Киштеев дээр оол турган чүве.

— Кады өөренип турдуңар-ла ыйнаан?

— Ийе. Улустан дыннаарымга көдээ Совет даргазы чораан ийин... Домаа тожу аянныг, ырлаары бурят аялгалыг боор улус чораан ийин»²— деп, мээң үстүнде кииргеним сактышкынны ол бадыткады.

Бо чижек болза, 1921 чылда Тывага өөскөөн улусчу революциянын мурнунда тофалар Россия күрүнезинин албатылары бооп, Иркутскинин генерал-губернаторунга албан-үндүрүг төлеп, Тожу кожууннуң ноянынга хамаарылгалыг, аңаа база өлүк-киш өргүп, ийи таладан албан-үндүрүг хавыртыр чораанын херечилеп турар.

«1934 чылга чедир тофаларны албан езузу-биле карагастар деп адап чораан болгаш беш кол: Хаш, Сарыг-Хаш, Чогду, Кара-Чогду, Чептэй деп төрөл-бөлүктөргө ылгалып турган — деп, А. Стоянов номнуч

¹ А. Стоянов. Тофаларские народные песни. Материалы фольклорных экспедиций 1975—1976 гг., 126 ар., Тиражи 300 экз.:— Иркутск, 1980.

² Бо чүүлдүң автору дыңнап бижээн.

эге чүүлүндө бижип турар.— Бистиң вектиң 20-ги чылдарының төңчүзүңгө чедир олар көшкүн амыдыралдыг чораан... 1927 чылда эгелээн коллективизация 1932 чылда доозулган, ынчангаш тофалар бүрүнү-биле сууржуң амыдыралче шилчээн. Үндезин чоннуң ажыл-агыйының болгаш амыдырал-чуртталгазының чаартылгазы, оларның культуразының көдүр-лүүшкүнү эгелээн».

Тофалар Уда, Гутара, Нерха хемнерниң эринде бедик сыннар аразында ханы кашпал шынааларда Алыгджер, Верхняя Гутара, Нерха деп суурларда чурттап турар. Оларның чурттакчылары 1000 ажыг, хөй кезини тофалар (А. Стояновтуң санааны-биле 600 ажыг кижини), база орустар, ында шоолуг эвес — украиннер, буряттар, тывалар, татарлар болгаш өске-даа националдар бар.

Тофаларның амыдырал-чуртталгазының хевирин, дыл-домаан XVII вектен эгелеп эртемденнер, аян-чорукчулар П. С. Палас, М. А. Кастрен, Н. Ф. Катанов, Б. Э. Петри, В. М. Наделяев, В. И. Рассадин, А. А. Шерхунаев болгаш өскелер-даа шинчилээн. Оларның ажылдарында этнография, дыл, фольклор талазы-биле материалдар колдаан, музыкага хамаарышкан шинчилелдер барык чок. Эрткен векте Ю. П. Штубендорф бир ырни сөзү чокка ногага бижээш, ону 1854 чылда «Карагастар дугайында» деп чүүлүңге парлаан. Ам дээрзинде ол парлалгага үңген бирги тофа аялга деп санаттынып турар.

Тофаларның музыка фольклорун чыыр болгаш шинчилээр ажылды 1975 чылда Улусчу чогаадылганың Н. К. Крупская аттыг Төп Бажыны (ам Бүгү-Россияның улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдышкын ажылының Н. К. Крупская аттыг эртем-методиктиг төвү) эгелээн. Ынчан болгар националдыг аныяк эртемден Анатолий Константинович Стояновту Иркутск областың Нижнеудинск (Алды Уда) районунче Москвадан командировкаладып чоруткан. Ынчан ол Алыгджер суурга 6 хонган. Ол суурнуң чурттакчыларындан, база Нерха, Верхняя Гутара суурлардан келген кижилерден 74 ырни, булан эдерин өттүндүр мургуга ойнаан 2 аялганы, тооргу эдискилээрин, бөрү улуурун, иви чучуулаарын дээн ышкаш өске-даа аялгаларны ынчан бижээн. Эртемден ынчан Солонцы, Кушун суурларга база чораан, орус, бурят, чуваш аялгаларны магнитофонга бижээн.

Дараазында чылын А. К. Стоянов Алыгджерге база катап чедип келген. Бо удаада ол Тофаларияга 19 хонган. Ниитизи-биле, ийи экспедицияга чорааш, ол Алыгджер суурда тофаларның музыка амыдыралын шинчилээн, явзы-бүрү жанрлыг эрги болгаш амгы 136 ырни бижээн, хөгжүм херекселдерниң тайылбырын кылгаш, чурукка тырттырып алган.

«Тофаларның улустуң ырлары» деп чыындыда 122 ырниң сөзүн 36 аялга-биле катый киирген. Оларны автор чайгы, кышкы оюннар ыры («Аргамчылаар оюн», «Хаптыгай ойнун»), куда, аалчы, кундага ыры, аңчы, кадарчы ыры, лириктиг, ынакшыл, орук ыры деп бөлүктөп турар. «Аргамчылаар оюн» — чайлаглаашкын ыры. Ону оюннуң киржикчилери

аргамчы туткаш, төгериктей туруп алгаш, дескиндир кылаштажып тургаш ырлаар. Ырның ритмиказының аайы-биле иви шалбадан ышкаш нимчээшкиннерни кезек-кезек болгаш-ла ойнакчылар кылып турар. Тофаларның сугланы (шуулганы) чылдың-на кыжын эртип турган. Ол өйдө беш төрөл-бөлүктөн чыгып келген чон база-ла төгериктей туруп алгаш, четтинчип азы эгиннеринге холдарын салып алгаш, дескиндир кылаштажып тургаш ырлажыр. Ону «Хаптыгай ойну» дээр. Аңаа мынчаар ырлажып турган:

Кара чогу кызы шаамда
Кара дораът дэмнэшпээн.
Чогу кызы чору шаамда
Чоруктуг аът дэмнэшпээн иик.

Наач(ый) кызы чору шаамда
Алтан сараът дэмнэшпээн иик.
Сары нааш кыс чору шаамда
Чараш сараът дэмнэшпээн иик.

Чептэй кызы чору шаамда
Челер чаъпаа демнэшпээн иик.

«Беш төрөл-бөлүктүн дөгөрезинин дугайында нити сугланнарга ырлажып турган — деп, бо ыры ырлааш, Н. С. Баканаев (1911 ч. төрүт-түнген) тайылбырлаан.— Аңаа кезээниң-не «Хаптыгай ойну» ойнап турар чүве... Суглан 10 хонар болза, ону база хүннүң ойнаар. Аңаа янзы-бүрү оюннар ойнаар. Кижин бүрүзү бодунуң мергежилин көргүзөр...» Кара чогу, хааш (Наач) сарыг хааш, чогу, чептэй — төрөл-бөлүктөр аттары болур. Мында фонетиктиг транскрипцияны барымдаалавайч деп үжүк-биле эгелээн барык бүгү сөстөр тожу диалектинин езугаар — йогу, йору, йоруктуг, йараш, Йептэй, йелер деп дынналыр кылдыр билдинер болза-даа, шуптузу тыва дылда тодаргай бар сөстөр-дир, харын чүгө *демнэшпээн* деп сөстү ажыглааны арай чигзинчиг — чүгө *деңнешпээн* дивээнил? деп, айтырыг тургустунуп келир. *Демнежир* (кады ажылдаар) деп утка-биле ол сөс өске ырларда база кирип турар болганда, магнитофонда бижилгени дүжүрүп бижирде часкан бооп чадап чок.

1. Дээ лэ йердэн келірімдэ
Демнэчейн дээш келдим лэйнаан.
Ол(уй) чердэн гелірімдэ
Ойначейн дээш келдім лэйнаан.

2. Челе берген сенэ лэ йү.
Черлеп арткан менэ баһнай.
Чорий берген сенэ лэ йү.
Черлеп арткан менэ баһнай.
3. Дайга сынның дамыр суундан
Дамсыл ишиб олуру йнаан.
Сысты сынның сыскам суундан
Сыска(йы) ишиб олуру йнаан.
4. Уьсар далай уьса төнбес.
Уруг баарым өлсе төнбес.
Аьһар далай аькса төнбес.
Аьһа дунмам өлсе төнбес.
5. Узун чайда л уйһю бар наан.
Улустарда л улгал та йок.
Сээктиг чайда л серини бар баан.
Сендэ мендэ улгал та йок.

Бо чижектерде тофа ырлар колдуунда сес-сес ажык үннүг, дөрт одуруглуг чаңгыс строфадан тургустунган, ынчалза-даа дөрт одуруглуг ийи строфалыг, дөрт одуруглуг үш строфалыг ырлар база бар.

1. Найачыкка дэскінішкен
Нарлык кушкаш керененъчээн.
Ары дээрээ дэскінішкен
Наачим оглум керененъчээн.

Кара һайаа дэскінішкен
Кара кускун керененъчээн.
Кара мени дэскінішкен
Кара йогду керененъчээн.

А ынчаарга «деннэшпээн» деп сөс:

Чептэй кызы чорусунда
Челер чаһпаа деннэшпээн —

дээн ырыны одуругларында тодаргай кирген.

«Аргамчылар оюн» үезинде, «Хаптыгай ойну» бооп турда дег, база-ла янзы-бүрү ырларны ырлажып турган:

1. Саазын хобус эъткен черде
Саммаарлыг паш һайныр няңныг.
Чарты хобус эъткен чердэ,
Чаглаалыг паш һайныр няңныг.

2. Тебе мунуп көрбээн ник мен,
Аъртык бедік мал(ый) эрген.
Аъг(ый) мунуп көрбээн ник мен,
Аъртык бедик мал(ый) эрген.
Инэк мунуп көрбээн ийк мен,
Иъни миисы, коърһунъчуг ник.

Саазын хобус (гармонь), чарты хобус (ыяш хомус), саммаар (самоварь), чаглаалыг паш (эъттиг-чаглыг паш), миисы (мыйызы) деп сөстөрнүц утказын тодарадып алырга, бо ырларның сөзү база-ла билдингир апаар.

Чер-чурт, төрел-дөргүл, амыдырал дугайында ырлардан мындыг чижектерни көрүп болур:

1. Аг(ый) малдан һайырланар,
Алһыг өөрүм барып көрейн.
Челер малдан һайырланар,
Черліг(иг) суум барып көрейн.

Мында һарлык кушкаш (хараачыгай) деп сөстен ангыда тыва дылда билдинмес сөс чок. Тофаларның составында кирип турар **Хаш** деп төрел-бөлүк хакас улустуң качин аймаанга этногенез талазы-биле харылзаалыг дээрзин М. И. Боргояков «Кангаттар болгаш оларның дылының дугайында» деп чүүлүнге айтыкан¹. Ону бүрүн барымдаалаар болза, бо номда кирип турар ырларда тываларга билдинмес сөстөрнүц алыс үндезини тыптып, утказын билип алыры берге эвес апаар.

2. Чаачым биле чарлып чадап,
Чарты турһу барып чадап.
Эчим биле чарлып чадап,
Эчик турһу барып чадап.

О о л:

Иъни баъсып барайн ла дээш
Ичесінден коъртучук ла мен.
Аълты баъсып барайн ла дээш
Атасындан коъртчук ла мен.

Қ ы с:

Ынгай көрүп турусунда
Ыгламсырап турадыр ник.

---

¹ М. И. Боргояков. О кангатах и их языке.—«Происхождение абортгенов Сибири и их языков, Томск. 1976, ар. 51—54.

Бээри көрүп турусунда
Өлүмсіреп турадыр иик.

3. Чорукшудан дыңнаарымма,
Чору hepтиг болдуру йен.
Барыкшыдан дыңнаарымма,
Бары hepтиг болдуру йен.

Діриг болса боду гелгей,
Өлген болса сураа гелір.

Бо алды одуруг строфада *heптиг* (хептиг) деп сөс тыва дылдың тожу диалектизинде делгеренгейи-биле hepтерээн — *ышкаш*, *дег* деп уткалыг бооп турар. А. К. Стоянов: «ийи одуруглуг чаңгыс строфалыг, ийи строфалыг болгаш үш строфалыг ырлар хөй эвес» таваржыр деп демдеглээн-биле чергелештир чыындыда үш одуруглуг ийи строфалыг ыр база таваржып турарын эскердивис.

4. Инем тэнэк аза ла эрген,
Ини такша испиир суга
Саътып ишкен аза ла эрген.

Атам тэнэк аза ла эрген.
Алты такша испиир суга
Саътып ишкен аза л эрген.

Чыындыда ынакшылга, найыралга хамаарышкан, чер-чуртун алгаан элээн хөй ырлар кирген. Каш чижек.

1. О о л:

Дээ лэ турган четі кыстың
Четкен сарыг миим(ий) эчим.

К ы с:

Дээ лэ турган четі оолтун
Ортун сарыг миим(ий) эчим.

О о л:

Дээ лэ турган четі кыстың
Четкил сарыг миим(ий) эчим.
Дээ лэ турган четі аъттын
Челгірісі миим(ий) аъттым.

О о л:

Дээ лэ туру четі кыстың
Четкен сарыг миим(ий) эчим.

К ы с:

Ол(уй) дуру он(ый) оолның
Ортың сарыг миим(ий) эчим.

2. Бодум біле чөйтэр мен шеэн,
Бора куудэйм чөйтiргей аан.
Сагыш біле чөйтэр мен шеэн,
Сарыг куудэйм чөйтiргей аан.
3. Куудай бергеш хуна бээрге
Кучакташкаш куруг калган.
Инген бергеш иъте берген,
Иъткiтэшкен куруг калган.
4. Ойларымның ойу гайда л?
Оъртунымның аалы гайда л?
Немнэрімнің ойу гайда л?
Неймерімнің аалы гайда л?
5. Дайга бөһнин туман дуглааш,
Қыстар бөһнин пылаат дуглаар.
Ойлар бөһнин туман дуглааш,
Ооллар бөһнин хартуус дуглаар.
6. Чараш һөлге шапкан чаап каан.
Чарачымын чаңгы чарган.
Улуг һөлге упкан түшкен.
Улусумун уълаан чарган.
7. Көктүг дагның көгүн чулгаш,
Көъпеньчиктэб алыр ла мен.
Нөөрүкүйнің чөһнин көъскеш,
Каътыб өрүп алыксаар мен.

Айлыг тагның эндээн чулгаш,
Артынъчыктап алыксаар бе?
Чаачым(ым)ның чөһнин көъскеш,
Каътып өрүп алыксаар бе?

Тофаларның ажил-агый амыдыралының кол адыры аңныр тывыш- биле холбашкан, иви малды мактаан ырлар чыындыда эвээш эвес:

1. Күсээр аңда күсен чараш,
Күсеннээрим нюңгүс ыйнаан.
Аңнаар аңда алды чараш,
Алыксаарым нюңгүс ыйнаан.
2. Тайга(эй) йердээ һөөрүккүйлер
Тарһыш маллыг болур чиме.
Иштии йердээ(й) һөөрүккүйлер
Инэк маллыг болур чиме.
3. Чары баъспаан чазы бар бе?
Чарлып көрбээн үрен бар бе?
Нумма(й) баъснаан һулун бар бе?
Нубулбаан(ый) үрен бар бе?
4. Ойлар баъһин оьтырбаңар —
Оьктуг боолуг ооллар көъпей.
Немнэр баъһин оьтырбаңар —
Эьтискилиг ооллар көъпей.

«Ырда шүлүктүн тургузуунуң үндезини — силлабиктиг сес одуруг болур — деп, А. Стоянов чыындының эге сөзүндө тайылбырлаан. — Тофаларның ыры-шүлүк стилинде эге болгаш иштики (ажык болгаш ажык эвес үннернин) аллитерациязы, параллелизм, катаптаашкыннар ышкаш, ыңдыг элементилерни онзалап ылгап болур. Шүлүктүн тургузуу чангыс аай болганда, кандыг-даа сөстү душкан-на аялга-биле ырлап болур. Нургулайында кандыг-бир тускай аялгалыг ыры сөстери чок бооп турар».

Бичалза-даа чаа амыдыралдың шапкын хөгжүлдезин мактаан ырлар «бурунгу аялгаларның» хемчээлинге таарышпайн, чаа орукту ажыдарын негеп келген. Чижээ, «Демир кушкаш» деп, самолет дугайында ыры «1938 чылда Алыгджерге баштай орус кожамыктар аялгазы-биле ырлажып эгелээн бис» дээрзин ыраажы Е. Г. Қиштеева (1924 ч. төрүттүнген) ол ыры 1976 чылда магнитофонга бижип турда шинчээчиге тайылбырлаан. «Ленин ыры» деп ыры база-ла 1938 чылда чогааткаш, «ол-ла чылдың октябрь айның эгезинде (сес кижилиг бөлүк ыраажылар) орус улустуң «Алдын даглар» деп ырызының аялгазы-биле «аңның той» — тайгаже аңчылар үдеп турган кежээнин концертинге ырлаан бис» деп, Е. Г. Қиштеева биле В. В. Адамова (1917 ч. төрүттүнген) олар сактып чугаалаан.

А. Стояновтун «Тофаларның улустуң ырлары» деп дептержигежи, хемчээли биче-даа болза, дыл болгаш чогаал шинчилекчилеринге солун,

чугула ажыл болур. Ында ырларның сөстөрүн дүжүрүп бижээнинде чамдык хажыдышыкынар бар хире, чүгө дизе, бир ыраажыдан бижээн ырның сөстөрүн өскелерден катап бижээни-биле безин деңнээш карыш-кактарны эскерип болур. А очулгаларда, чижээ «Кымшыым сыптаар кызыл сугай Кырхысындан үндү лэйнаан. Танзам сыптаар таһар сөөскен Тайгасындан үндү лэйнаан» деп ырның чүгө баштайгы одуругларын очулгада дамчыткан, ынчангаш, «кымчы сыптаар кызыл сугай, даңза сыптаар дагыр сөөскен...» деп билдинер, а «кырхызындан., тайгасындан үндү лэйнаан» деп ийиги болгаш дөрткү одуруглары очулдуртунмаан. Ынчалза-даа, «Тофаларның улустун ырлары» деп дептержигештин редактору филология эртемнериниң кандидады В. И. Рассадин улуг ажылды кылганы демдеглээр апаар. Магнитофонга тырттырган тофа ырларның сөзүн дөгөрезин дүжүрүп бижээн, оларның бөдүүн очулгазын кылган, ол ышқаш тофа дылга төрөлдөшкөк тюрк дылдарның алфавиттерин чижекке албышаан, орус графикага үндөзилээн тофа дылдың практикага ажыглаар транскрипциязын чогааткан. Ооң ачызында А. К. Стояновтун үнелиг ажылы — «Тофаларның улустун ырлары» деп дыл болгаш хөгжүм шинчээчилеринге ажыктыг ажылын саат чокка номчаш, ында кирген ырларның каш чижээн номчукчуларга сонuurгадыр аргалыг болдум.

ДОПЧУЗУ

Кызыл-Эник Кудажы. Ленин, Саян, Монблан 3

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШИИЛЕР

<i>Александр Даржай.</i> Изиг хүннер.	14
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол.</i> Тайга-таңды кижилери.	39
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Ол дугайыңда соонда.	51
<i>Куулар Оргу.</i> Адыш тарааның үнези	85
Дусчулар	89

ШҮЛҮҚТЕР

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Дөргөн дөрт чыл.	93
Ажылчыннар чурту Тывам.	—
Тыва кыстар — дангыналар.	94
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Кавказ шүлүктери.	—
<i>Владимир Серен-оол.</i> Ак-Чырааның аялгалары.	97
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Бодум үлүүм.	100
Билбезимге эгенмес мен.	—
Аваларны хүндүлээр	101
Чарылбас	—
Ынакшылга бердинмеске	102
<i>Салчак Молдурга.</i> Дээргилерге хары	103
Бистиң Дамба	104
<i>Шаңгыр-оол Куулар.</i> Сад.	106
Чечектерден көрүп чор мен.	—
Чеде берейн	107
<i>Николай Куулар.</i> Алаакка.	—
Амыр-Санаа.	109
<i>Сарыг-оол Куулар.</i> Кара далай.	110
Кавказ даанга.	—
Грузин кыстар.	111
<i>Артык Ховалыг.</i> «Чалгынын сый шаптыргаштын...»	112
«Өөр чылгы самы чазын...»	—
<i>Чүргүй-оол Доржу.</i> «Чарлыышкынның сөстери-даа сөглеттинмээн...»	113
«Хар дег аккыр саазыңга...»	—
«Чырыткылап дилеммишаан...»	114
Чалгы кыска	—
<i>Борис Чюдюк.</i> Хүт	—
Хүттүң ыры.	115
Улуг Бай-Тал.	116
<i>Владимир Саарымбуу.</i> Комсомолчу хөрек демдээ чайнап чорда	—
Ам-даа хөй чыл чурттаар болзун!	117
Мөңгө чай.	118
<i>Вера Куулар.</i> «Челээш өңнүг оймалыкка чечек чулуп...»	—
«Черже углаан сугур частын дамдызы-ла...»	119
<i>Каң-оол Чүлдүм.</i> Мээн чүрээм дынзыг соп чор.	—
«Кара булут аяс дээрни бүргей дуглап...»	120

<i>Зоя Намзырай.</i> Алдан дургун чурту черде.	—
Салгалы бис.	122
«Бдыктыг дээш аът бажын...»	—
<i>Монгуш Кемин-Лопсан.</i> Танаа-Херел.	123
<i>Олег Сувакпит.</i> Пионерлер марыжы.	125
Аян-чорук кылып чор бис.	126
Баштак ыры.	—
Дамырак	127
Сайзанактап ойнаалыңар.	—
Ойнаар-кызым.	128
<i>Чооду Кара-Куске.</i> Ай.	—
Шайывыс.	129
<i>Комбу Бижек.</i> Койгунактын хомудалы.	130
Чуртувустун ээлери бис.	132

ОЧУЛГАЛАР

<i>Елена Андреева.</i> Төрээн чурт.	134
Пловдивте	—
Таня биле Петрга	136
Час	—
Тайга суурунда	—

ШООДУГЛАР, БАШТАКТАР

<i>Василий Монгуш.</i> Куткаш сунар.	138
Сандарадып алганы ол-дур	—
Улуг тынган.	139

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

<i>Антон Калзан.</i> Тыва литература амгы үеде, ...	141
<i>Василь Орел.</i> Украина-тыва литературлуг харылзаалар.	163
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Унелиг шинчилел.	170

УЛУГ-ХЕМ, № 55

На обложке фоторепродукции Ю. Г. Курского. Редактор издания Э. Л. Донгак. Художественный редактор М. Ч. Монгуш. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Г. Н. Биче-оол.

Сдано в набор 17.10.83. Подписано к печати 11.11.83. ТС 01420. Формат 60×84^{1/16}. Бумага тип. № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 11,25. Усл. печ. л. 10,46. Усл. кр.-оттисков 10,8. Уч.-изд. л. 9,53. Цена 60 коп. Тираж 6000 экз. Заказ 2176. ТП 1983 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60 коп

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДУРЕР
ЧЕРИ